

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

JAGAT GURU NANAK DEV

PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

**CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
SEMESTER III**

BAB32304T: INDIAN POLITICAL SYSTEM I

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:
DR. SUKHPAL KAUR
ASSISTANT PROFESSOR IN POLITICAL SCIENCE
JGND PSOU, PATIALA

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Shveta Dhaliwal
2. Dr. Sukhdeep Kaur
3. Dr. Kiranjeet Kaur
4. Dr. Amandeep Kaur
5. Prof. Navneet Kaur

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 99 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S. Batra
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
SEMESTER – III
(BAB32304T) INDIAN POLITICAL SYSTEM I

MAX. MARKS: 100
INTERNAL: 30
EXTERNAL: 70
PASS: 40%
TOTAL CREDITS: 6

Objective:

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Constituent Assembly and making of Indian Constitution.
2. Preamble and Basic features of Indian Constitution.
3. Fundamental Rights and Fundamental Duties: Meaning, Explanation and Evaluation.
4. Directive Principles of State Policy: Meaning, Explanation and Evaluation and its relationship with Fundamental Rights.
5. Indian Federalism: Legislative, Administrative and Financial relations between Union and States.

SECTION – B

1. Union Executive - President: Election, Powers, Position and Changing Role.
2. Prime Minister: Appointment, Powers, Position and Relation between President and Prime Minister.
3. Union Parliament: Composition, Powers and its Changing Role.
4. Speaker of Lok Sabha: Election, Powers, Position and its Changing Role.
5. Supreme Court: Composition, Powers and Judicial Review.

Recommended Readings:

1. G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
2. G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford University Press, 2000.
3. D.D. Basu: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Prentice Hall, 1994.
4. C.P. Bhambari: The Indian State fifty years, New Delhi, Sipra, 1997.
5. A.G. Noorani, Constitutional Questions in India, Oxford University Press, 2000.
6. P. Brass: Ethnic Groups and the State, London, Croom Helm, 1995.
7. P. Brass: Language, Religion and Politics in North India, London, Cambridge University Press, 1974.
8. B.L. Fadia: State Politics in India, Vol. II, New Delhi, Radint Publisher, 1984.
9. Laxmikant: Indian Polity, McGraw Hill Education, New Delhi, 2013.

10. R. Kothari: State against Democracy: In Search of Human Governance, Delhi, Ajantha, 1988.
11. R. Kothari: Politics in India, New Delhi, Orient Longman, 1970.
12. Nirja Gopal ayal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
13. M.V. Pylee : Constituional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.
14. M.V. Pylee: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Vikas 1998.
15. Partha Chatterjee (ed.), State and Politics in India, Oxford University Press, 1999.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
COURSE (BAB32304T): INDIAN POLITICAL SYSTEM I

COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR
SEMESTER - III

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Constituent Assembly and making of Indian Constitution.
Unit 2	Preamble and Basic features of Indian Constitution
Unit 3	Fundamental Rights and Fundamental Duties: Meaning, Explanation and Evaluation.
Unit 4	Directive Principles of State Policy: Meaning, Explanation and Evaluation and its relationship with Fundamental Rights.
Unit 5	Indian Federalism: Legislative, Administrative and Financial relations between Union and States.

SECTION B

Unit 6	Union Executive - President: Election, Powers, Position and Changing Role.
Unit 7	Prime Minister: Appointment, Powers, Position and Relation between President and Prime Minister.
Unit 8	Union Parliament: Composition, Powers and its Changing Role.
Unit 9	Speaker of Lok Sabha: Election, Powers, Position and its Changing Role.
Unit 10	Supreme Court: Composition, Powers and Judicial Review.

BACHELOR ARTS

SEMESTER –III

COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

UNIT 1: CONSTITUENT ASSEMBLY AND MAKING OF INDIAN CONSTITUTION

STRUCTURE:

1.0: Learning Objectives

1.1. Key Words

1.2. Introduction

1.2. Formation

1.2.1. The Cabinet Mission

1.2.2. Communal Tensions

1.2.3. Mountbatten Plan

1.2.4. Check Your Progress I

1.3. Composition

1.4. Making of the Constitution

1.4.1 Check Your Progress II

1.5. Sources of the Constitution

1.6. Summary

1.7. Questions for Practice

1.7.1. Short Answer Questions

1.7.2. Long Answer Questions

1.8. Suggested Readings

1.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to

- Understand the formation and composition of the Constituent Assembly.
- Develop a better understanding of the making of the Indian Constitution.
- Understand the working of the Constituent Assembly.

- Summarize the important committees of the Constituent Assembly and major sources of the Constitution of India.

1.1.KEY WORDS: Constitution, Constituent Assembly,

1.2. INTRODUCTION

The task of framing the constitution of a sovereign democratic nation is generally undertaken by a representative body of the people of that country. A body such elected by the people for drafting and adopting a constitution for their country is called a Constituent Assembly. In India, the idea of a Constituent Assembly, whereby Indians would themselves draft a constitution for their country, was interconnected with the growth of the national movement, and also implicit in the opposition to the Government of India Act, 1919. The idea of the Assembly was put forth by M.N. Roy in 1934. This demand was authoritatively conceded in principle for the first time by Viceroy Linlithgow in 1940, in what is known as the August Offer, although with certain important reservations. Thereafter, in 1942, Sir Stafford Cripps came to India with a draft proposal on the drafting of an independent Constitution which would be adopted after the Second World War, wherein the British government clearly undertook to accept the Constitution drafted by the proposed Constitution-making body. The Cripps Mission failed due to rejection by the Muslim League, which demanded two states with separate Constituent Assemblies.

1.3.FORMATION

After the Cripps proposals were rejected, no further steps were taken to resolve the Indian constitutional problem until the end of the War in 1945. The Constituent Assembly was ultimately constituted in 1946 on the basis of the Cabinet Mission Plan. The Mission comprising three Cabinet Ministers of England – Lord Pethick Lawrence, Sir Stafford Cripps, and Mr. A. V. Alexander – was sent to India in 1946 after the Labour Party came to power in England. After dialogue with numerous Indian leaders, and holding the Shimla conference with the representatives of the Muslim league and the Indian National Congress, when no settlement could be reached due to a strong demand for partition by the Muslim League, the three ministers announced the Cabinet Mission Plan on May 16, 1946.

1.3.1. THE CABINET MISSION

The Cabinet Mission Plan recommended a basic form and framework for the Constitution, and also laid down the procedure for election to the Constituent Assembly - a single, transferable-vote system of proportional representation. The Cabinet Mission understood that the most appropriate method to constitute such a body would have been elections based on adult franchise, but was of the opinion that that would cause a -wholly unacceptable delayll in the formulation of the Constitution. Therefore, the Mission decided to make use of the then recently elected Provincial Legislative Assemblies as electing bodies, which in its opinion was the -fairest and most practicable plan. ll

The members of each Provincial Assembly except the Punjab Provincial Assembly were to be divided into two groups - Muslim and General. The division in Punjab was into communities- Muslim, General, and Sikh. Each group had to elect its own representatives to the Assembly by proportional representation with a single transferrable vote. The number of representatives assigned to each community and each Province was to be in proportion to the population of that community and that province, in the ratio of one to one million. The strength of the Assembly was to be 385, with 292 representing the Governors' Provinces of British India and 93 representing the Indian Princely States. 4 members representing the Chief Commissioner's Provinces of Delhi, Ajmer-Merwara, Coorg, and British Baluchistan were added to this figure.

Further, an interim government having the support of the major political parties was to be set up under the plan. The Cabinet Mission proposals were accepted by all parties, although subject to certain reservations, and elections for the 296 seats allotted to the British-Indian Provinces were held in July 1946. Special arrangements were also made for the participation of the nominated representatives of the Princely States. The Indian National Congress secured 208 of the 292 seats, including all but 9 general seats, while the Muslim League won 73 seats, including all but 5 seats assigned to Muslims.

1.3.2. COMMUNAL TENSIONS

In spite of its own resolution, 6 June 1946, whereby it accepted the proposals put forth in the Cabinet Mission Plan of 16th May, the Muslim League withdrew its acceptance and reasserted its demand for a separate sovereign nation on 27th July. A –direct action‖ plan was chalked out, and it was declared that 16th August, 1946 would be observed as –Direct Action Day.‖ The conflict leads to unspeakable violence on 16th August, which led to non-cooperation and non-participation by the League in the Constituent Assembly when it met for its first session in December.

Meanwhile, under the leadership of Jawaharlal Nehru, an Interim Government of 14 members was put in place on 2nd September after a great deal of deliberations, with 6 ministers representing the Congress, 5 the Muslim League, and one member each representing the Indian Christians, Sikhs, and Parsis. However, due to non-cooperation from the Muslim League, this government was not able to function successfully. This Interim Government remained in place till 15th August, 1947.

On 20th February 1947, the British Prime Minister Clement Attlee announced in the House of Commons his government’s intention of transferring power to Indian people and granting complete self-government to British India by a date no later June 30 1948. The British government hoped that the Muslim league would cooperate with the functioning of the Cabinet Mission provisions and formulate a Constitution that would be acceptable to everyone, given that the League had boycotted the earlier sessions of the Constituent Assembly, calling for partition and a separate state of Pakistan. It had declared that it would not participate in a single constitution-making body. In the sixth paragraph of the statement of 20th February, His Majesty’s government noted with regret that differences between Indian parties still persisted which were preventing the Constituent Assembly from working as intended, and that it was the essence of the Cabinet Mission Plan that the Assembly should be fully representative. In case the Muslim League did not cooperate, and it became apparent that a Constitution would not be framed by a fully representative Assembly before 30th June 1948, then the British Government would be forced to –consider to whom the powers of the Central Government in British India should be handed over, on due date, whether as a whole to some form of Central Government for British India, or in some areas to the existing Provincial Governments, or in such other way as may

seem most reasonable and in the best interest of the Indian people. The formation of a separate state, Pakistan, may be understood to have been envisaged in this statement.

1.3.3. MOUNTBATTEN PLAN

Thereafter, Lord Mountbatten became the Viceroy of India in March 1947. Subsequently, on June 3, he released a statement to the effect that the partition of India along with the Provinces of Assam, Bengal, and Punjab was the only solution to the Indian political problem. As per the Mountbatten Plan, British India would be divided into two dominions of Pakistan and India. A referendum was to be held in the North West Frontier Province to determine which dominion it would join. The same was the case with the district of Sylhet. The Constituent Assembly was also to be partitioned into two, representing members from India and Pakistan separately.

The Mountbatten Plan was accepted by all - the Sikhs, the Muslim League, and the Congress. The North West Frontier Province decided to join Pakistan while the district of Sylhet decided to join East Bengal. The Legislative Assembly of Sindh, which was supposed to decide whether to join the Indian Constituent Assembly or the new one, went with Pakistan. The Plan was given effect by the enactment of the Indian Independence Act of 1947. Under the said Act, the respective Constituent Assemblies of the two countries were solely conferred with all the legislative powers, and were not limited in exercising their constituent powers in any manner whatsoever. Subject to certain adaptations and modifications, the Government of India Act, 1935 was to govern India till the time a new Constitution was put in place. The Act received Royal assent on 18th July 1947, and came into effect on 15th August 1947, when the 182 years old British rule in India ended. Lord Mountbatten was sworn in as the first Governor-General of India, the office of viceroy now abolished.

The Constituent Assembly as it was initially constituted in 1946 as per the Cabinet Mission Plan was not an independent or sovereign body, its authority being limited both with respect to basic principles and procedure. The sovereign character of the Constituent Assembly was established by the Indian Independence Act, making it unfettered by the Cabinet Mission

Plan, and free from all limitations. It was now the successor to the British Parliament's absolute power and authority in the country.

1.2.4. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What was the composition of the Constituent Assembly as originally envisaged under the Cabinet Mission Plan?

.....
.....
.....

2. What was the significance of the statement of 20th February, 1947?

.....
.....
.....

3. What was the impact of the Indian Independence Act on the Constituent Assembly?

.....
.....
.....

1.3 COMPOSITION

The Constituent Assembly of India first met on the ninth day of December, 1946, in the Constitution Hall in New Delhi, which is now popularly known as the the Central Hall of Parliament House. The Muslim League boycotted this meeting despite their earlier acceptance, and the 93 seats assigned to the princely states initially remained vacant as they decided to stay away from the Constituent Assembly. Thus, only 211 members were present at the first meeting. Members representing some of the Indian Princely states took their seats in the Assembly on 28th April 1947. By the 15th of August, most of the Princely States were represented, and the representatives of the remaining States were also sent to join the Assembly in due course of time. After the Mountbatten Plan of June 3 was accepted, the members of the Muslim League from the Indian Dominion started participating in the Constituent Assembly. By December 1947, after the Partition, the Assembly had 299 members – 229 from 12 Indian Provinces, and 70 members nominated from 29 Princely States.

The Assembly thus became that fully represented all of India – all the States and the Provinces of India. It was free from all external authority, completely sovereign. It had the power

to amend or abrogate any law applicable to India made by the British Parliament, including the Indian Independence Act itself. Most of the members elected to the Constituent Assembly were male Hindus. There were 15 female representatives, and at least two representatives from all major religious communities. Around 80% of the Assembly consisted of members from the Indian National Congress, ideological diversity was present within the party itself, which led to representation of a range of ideologies including liberalism, conservatism, and socialism.

**STATE-WISE MEMBERSHIP OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY OF INDIA AS ON
31ST DECEMBER, 1947
PROVINCES-229**

S.No	State	No. of Members
1.	Madras	49
2.	Bombay	21
3.	West Bengal	19
4.	United Provinces	55
5.	East Punjab	12
6.	Bihar	36
7.	C.P. and Berar	17
8.	Assam	8
9.	Orissa	9
10.	Delhi	1
11.	Ajmer-Merwara	1
12.	Coorg	1

INDIAN STATES-70

1.	Alwar	1
2.	Baroda	3
3.	Bhopal	1

4.	Bikaner	1
5.	Cochin	1
6.	Gwalior	4
7.	Indore	1
8.	Jaipur	3
9.	Jodhpur	2
10.	Kolhapur	1
11.	Kotah	1
12.	Mayurbhanj	1
13.	Mysore	7
14.	Patiala	2
15.	Rewa	2
16.	Travancore	6
17.	Udaipur	2
18.	Sikkim and Cooch Behar Group	1
19.	Tripura, Manipur and Khasi States Group	1
20.	U.P. States Group	1
21.	Eastern Rajputana States Group	3
22.	Central India States Group (including Bundelkhand and Malwa)	3
23.	Western India States Group	4
24.	Gujarat States Group	2
25.	Deccan and Madras States Group	2
26.	Punjab States Group I	3
27.	Eastern States Group I	4
28.	Eastern States Group II	3
29	Residuary States Group	4
	Total	299

1.4. MAKING OF THE INDIAN CONSTITUTION

The Constituent Assembly in its first meeting held on the appointed Monday, 9th December, with only 211 members, elected Dr. Sachchidananda Sinha, the eldest member, as the temporary interim President of the Assembly. Two days later, on 11th December, 1946, the members elected Dr. Rajendra Prasad as the permanent President and H.C. Mukherjee as the Vice-President of the Assembly. Later, V.T. Krishnamachari was elected as the second Vice-President of the Assembly, and Sir B.N. Rau was appointed as the Constitutional Advisor to the Assembly.

• THE OBJECTIVE RESOLUTION

On 13th December, 1946, Jawaharlal Nehru moved the Objective Resolution defining the aims of the Constituent Assembly. It encapsulated the values and aspirations of the Constitution-making process, a philosophy for the India to be, that served as guiding principles for the Constituent Assembly. The Resolution, which was adopted unanimously by the Assembly on January 22, 1947, and later became the foundation of the Preamble to the Constitution of India, envisaged a federal polity with sovereignty lying with the people and residuary powers vested in autonomous units. It can be summarized as follows

1. India is an Independent Sovereign Republic, for whose future governance the Constituent Assembly shall draw up a Constitution.
2. India shall be a Union of Indian States, erstwhile territories of British India, as well as all other such territories that lie outside British India and Indian States as are willing to be a part of the Independent Sovereign India.
3. The territories that form the Union shall be autonomous units and shall possess and exercise all powers and functions of government and administration, save and except those powers and functions that lie with the Union.
4. All the authority and power of Sovereign and Independent India, its constituent parts and organs of the government, flow from the people of India.
5. Social, economic, and political justice; equality before the law and equality of status and opportunity; basic freedoms - of speech, thought, expression, faith, belief, worship, vocation, association, and action – subject to law and public morality, shall be guaranteed and secured to all the people of India.

6. The depressed and other backward classes, backward and tribal areas, and the minorities shall be protected by adequate safeguards.
7. The integrity of the territory of the Republic of India shall be maintained as per justice and the law of civilized nations, along with its sovereign rights over land, air, and sea.
8. The ancient land of India, having reached its right and honored place in the world, would make its complete and voluntary contribution to the welfare of mankind and the promotion of world peace.

- **WORKING OF THE ASSEMBLY**

The Constituent Assembly appointed numerous committees to handle the various aspects of Constitution-making. There were a total of 22 committees which dealt with substantive and procedural affairs, which include the Drafting Committee, the Union Constitution Committee, Union Powers Committee, etc. The work of the Assembly was carried out in eleven sessions and preceded in various stages.

Preparation and deliberation on reports

The committees appointed by the Assembly produced valuable reports on basic issues and aspects of the constitution. It submitted the reports between April and August of 1947. Parallely, the Constituent Assembly, as and when the reports were submitted, discussed the broad principles laid down in the committees' recommendations. These debates came to an end by end of August, 1947.

Preparation of B.N. Rau's draft Constitution

On the basis of reports submitted by the various committees and sub-committees, the deliberations in the Assembly on these reports, and his own research into the constitutions of other nations, B.N Rau prepared an initial draft of the constitution which was completed by October by 1947 giving effect to the decisions taken in the Assembly on the reports of different committees. It contained 240 Clauses and 13 Schedules. Before this draft was prepared, voluminous background material containing important texts from the constitutions of around sixty countries was provided to the members of the Constituent Assembly in the form a series of three Constitutional Precedents.

Preparation of the Draft Constitution of India

On 29th August, 1947, a Drafting Committee was appointed by the Constituent Assembly. It was tasked with scrutinising the first draft of the Constitution prepared by the Constitutional Advisor. Dr. Ambedkar was elected the chairman in its first meeting held on 30th August. It initially comprised K.M. Munshi, N. Gopalaswami, Alladi Krishnaswami Ayyar, Mohammad Saadullah, B.L. Mitter, D.P. Khaitan, and Dr. B.R. Ambedkar. However, Sir B.L. Mitter resigned after the first meeting and was replaced by N. Madhava Rao, while T.T. Krishnamachari filled in D.P. Khaitan's seat when he passed away in 1948. The committee began studying B.N. Rau's draft along with other memoranda, notes, and reports on 27th October, 1947.

The Drafting Committee considered and worked on Rau's draft from October 1947 to February 1948, making various changes and tweaks to it. The Committee then came up with and submitted the Draft Constitution of India, 1948 to the President of the Assembly on 21st February, 1948. The Draft had 315 articles organised in 18 Parts and 8 Schedules. The Drafting Committee included footnotes along with brief explanations wherever the Draft Constitution differed in a major manner with B.N. Rau's draft and wherever there was a lack of clarity in some provision or any controversy.

The Draft Constitution was published and widely circulated among the general public, and feedback and suggestions were invited. A huge number of criticisms, comments, and suggestions for the amendment of the Draft Constitution came in. A Special Committee comprising members of the Union Powers Committee, the Union Constitution Committee, the Provincial Constitution Committee, and the Drafting Committee itself, was established to go through all the feedback that was received. The Drafting Committee met in March and October of 1948 to consider and review the inputs and suggestions of the Special Committee, based on which it prepared amendments. To make reference to such amendments easier, the Drafting Committee reprinted the Draft Constitution it had originally submitted on 21st February together with the intended amendments, which were appended to clauses that were intended to be amended. The same was submitted to the President of the Assembly on 26th October, 1948.

Deliberations on and amendments to the Draft Constitution

The Draft Constitution was formally presented in the Assembly on 4th November, 1948, by Dr. B.R. Ambedkar. Every member of the Assembly possessed a copy along with the recommended amendments that were prompted by the feedback received. There were mixed initial reactions to the Draft. Dr. Ambedkar gave an overview of the Draft in his address, and replied to some criticisms levelled against it. For instance, to the criticism that the Draft Constitution could not be called original and that it had reproduced numerous provisions of the Government of India Act, 1935, he responded, -The only new things, if there can be any, in a Constitution framed so late in the day are the variations made to remove the faults and to accommodate it to the needs of the country. The charge of producing a blind copy of the constitutions of other countries is based, I am sure, on an inadequate study of the Constitution. He firmly held that there was no plagiarism involved in framing the Constitution, and that no one has patent rights over the fundamental ideas of a constitution.

Thereafter, a clause by clause consideration of the Draft Constitution was undertaken by the Constituent Assembly during the period between 15th November 1948 - 17th October 1949. The most vital and comprehensive Constituent Assembly debates took place during this First Reading. Every article of the Draft Constitution of India was discussed and deliberated upon. Numerous amendments put forth by individual members of the Assembly as well as the Drafting Committee were also debated upon. After a period of almost one year, this stage came to an end on 17th October 1949, a day on which the Preamble to the Constitution of India was also debated and voted upon.

Consequently, the Drafting Committee incorporated the necessary amendments on the basis of the Assembly's decisions, prepared the revised draft. Other revisions related to minor changes in language, numbering of articles, dropping and inserting relevant clauses were also made at this stage. This revised draft was presented to the President of the Assembly on the 3rd of November, 1949, and was placed before the Assembly for another reading on 14th November. The Second Reading of the Constitution saw many amendments being moved by the members, though most were rejected. This took three days, till the 16th of November. The very next day, on the 17th of November, a Third Reading of the Draft Constitution was undertaken by the

Assembly which began with a motion by Dr. B.R. Ambedkar to the effect –that the Constitution as settled by the Assembly has passed.¶ Few substantive debates occurred in this stage, with a majority of the addresses commenting on the Constitution as a whole. The Third Reading got over with the Constituent Assembly voting for and adopting the motion on the 26th day of November, 1949.

Adoption of Indian Constitution

Thus, the Constitution of India, containing 395 Articles, 22 Parts, and 8 Schedules, was adopted, enacted, and given to the people of India by themselves. The Preamble to the Constitution was also adopted on 26th November. Certain provisions of the Draft Constitution concerning elections, citizenship, Provisional Parliament, temporary and transitional provisions immediately came into force on 26th November, 1949 when the Draft was adopted, while the Constitution of India came into effect on 26th January, 1950. The Constituent Assembly ceased to exist on that day, becoming the Provisional Parliament of India which continued till a new Parliament was constituted after the first general elections in 1952.

The humongous task of constitution-making was accomplished in less than three years. It took two years eleven months and seventeen days to draft the Constitution of Independent India. Eleven sessions were held during this period. The major portion of the Constituent Assembly debates, and the constitution-making process overall, was dedicated to the deliberations over the Draft Constitution of India and its revised version. 114 out of a total 165 sittings of the Constituent Assembly were spent discussing and considering the Draft. During the process, an astounding 7,635 amendments were tabled, of which the Assembly moved, deliberated upon and disposed off 2,473. Besides making the Constitution for Independent India, the Constituent Assembly also adopted the National Flag on 22nd July 1947 and *Jana Gana Mana* as the National Anthem on 24th January 1950. Ours is the longest written constitution in the world, and although it has borrowed ideas and provisions from other constitutions of the world, it cannot be called copied. It was drafted comprehensively in light of India's distinct past, location, diversity, tradition, and needs, making it unique in both content and spirit.

SESSIONS OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY:

First Session:	9-23 December, 1946
Second Session:	20-25 January, 1947
Third Session:	28 April - 2 May, 1947
Fourth Session:	14-31 July, 1947
Fifth Session:	14-30 August, 1947
Sixth Session:	27 January, 1948
Seventh Session:	4 November, 1948 - 8 January, 1949
Eighth Session:	16 May - 16 June, 1949
Ninth Session:	30 July - 18 September, 1949
Tenth Session:	6-17 October, 1949
Eleventh Session:	14-26 November, 1949

The Assembly met one more time after the eleventh session, on 24th January 1950, the last day of the assembly, when 284 members signed the Constitution of India. That day, the drizzling rain outside was interpreted to a good omen.

IMPORTANT COMMITTEES

Name of the Committee	Chairman
Committee on the Rules of Procedure	Rajendra Prasad
Steering Committee	Rajendra Prasad
Finance and Staff Committee	Rajendra Prasad
Credential Committee	Alladi Krishnaswami Ayyar
House Committee	B. Pattabhi Sitaramayya
Order of Business Committee	K.M. Munshi
Ad hoc Committee on the National Flag	Rajendra Prasad
Committee on the Functions of the Constituent Assembly	G.V. Mavalankar
States Committee	Jawaharlal Nehru
Advisory Committee on Fundamental Rights, Minorities and Tribal and Excluded Areas	Vallabhbhai Patel

Minorities Sub-Committee	H.C. Mookherjee
Fundamental Rights Sub-Committee	J.B. Kripalani
North-East Frontier Tribal Areas and Assam Excluded & Partially Excluded Areas Sub-Committee	Gopinath Bardoloi
Excluded and Partially Excluded Areas (Other than those in Assam) Sub-Committee	A.V. Thakkar
Union Powers Committee	Jawaharlal Nehru
Union Constitution Committee	Jawaharlal Nehru
Drafting Committee	B.R. Ambedkar

1.4.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Precisely how long did it take to frame the Constitution of India?

.....
.....
.....

2. What was the final Composition of the Constituent Assembly in December 1947?

.....
.....
.....
.....
.....

3. How many Readings of the Draft Constitution take place?

.....
.....
.....

1.5. SOURCES OF INDIAN CONSTITUTION

Sl. No	Countries	Borrowed Features of the Constitution
1.	Japan	<ul style="list-style-type: none"> The concept of Procedure Established by law
2.	UK	<ul style="list-style-type: none"> Parliamentary form of government Rule of Law

		<ul style="list-style-type: none"> • Legislative procedure • Idea of Single Citizenship • Cabinet system • Prerogative writs • Parliamentary privileges • Bicameralism
3.	Canada	<ul style="list-style-type: none"> • Federation with a strong Centre • Vesting of residuary powers in the Centre • Appointment of state governors by the Centre • Advisory jurisdiction of the Supreme Court
4.	Soviet Union (USSR) (now, Russia)	<ul style="list-style-type: none"> • Fundamental duties • Ideals of justice (social, economic and political) in the Preamble
5.	Ireland	<ul style="list-style-type: none"> • Directive Principles of State Policy • Nomination of members to Rajya Sabha • Method of election of the president
6.	US	<ul style="list-style-type: none"> • Fundamental rights • Independence of judiciary • Judicial Review • Impeachment of the president • Removal of Supreme Court and High Court judges • Post of vice-president
7.	Australia	<ul style="list-style-type: none"> • Concurrent list • Freedom of trade, commerce and intercourse • Joint-sitting of the two Houses of Parliament
8.	Germany	<ul style="list-style-type: none"> • Suspension of Fundamental Rights during emergency

9.	France	<ul style="list-style-type: none"> • The concept of –Republicll • Ideals of liberty, equality and fraternity in the Preamble
10.	South Africa	<ul style="list-style-type: none"> • Procedure for amendment to the Indian Constitution • Election of members of Rajya Sabha

1.6 SUMMARY

The foremost criticism of the Constituent Assembly has been that it was not a representative body its members were not elected directly by the people of India on the basis of universal adult franchise, but indirectly. The time taken in drafting the Constitution has also been commented upon negatively, along with the fact that it was dominated by members of the Indian National Congress, the Hindu community, and also the Lawyer-Politician community. The complicated language and the originality, or lack thereof, has also been criticised, with the Constitution being labelled a borrowed one. However, these criticisms need to be considered in light of the prevailing circumstances of that time, for some of them may be explained. Direct elections by adult franchise during those times when partition and communal riots threatened the country were impracticable, and would have caused an even further delay in the constitution-making process, as was noted by the Cabinet Mission. The delay in drafting is also understandable given the complexity of issues involved, as well as the diversity of a nation like India. Further, it was only natural that a majority of the members of the Assembly would belong to the Congress since the party dominated the Provincial Assemblies. The Congress party itself comprised members belonging to varying ideologies and all the different sections of the Indian society.

1.7. QUESTIONS FOR PRACTICE

1.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. What was the Mountbatten Plan?
2. What was the Objective Resolution? Explain.
3. What was the composition and role of Drafting Committee?
4. What are the various sources of the Indian Constitution? Elaborate.

5. What are some common criticisms of the Constituent Assembly? Do you agree with such criticisms?

1.7.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What was Dr. Ambedkar's opinion on the originality of the Constitution?
2. When were the Preamble, the National Flag, and the National Anthem adopted, respectively?
3. How many committees were appointed by the Constituent Assembly? Which were the important ones?
4. How many sessions of the Constituent Assembly were held? Why did the Assembly meet on 24th January, 1950?
5. During which Reading of the Draft Constitution did the greatest deliberation take place? What took place in the other two Readings?
6. Is it fair to say that the Indian Constitution is plagiarized?
7. Who prepared the initial draft of the Constitution based on the Committee reports and Assembly debates till August 1947?
8. What is the significance of the Objective Resolution?

1.8. SUGGESTED READINGS

- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

UNIT 2: PREAMBLE AND BASIC FEATURES OF INDIAN CONSTITUTION

STRUCTURE:

- 2.0: Learning Objectives
- 2.1. Key Words
- 2.2. Introduction
- 2.3. Purpose of the Preamble
- 2.4. Objectives enshrined in the Preamble
- 2.5. Can Preamble be amended?
  - 2.5.1 Check Your Progress I
- 2.6. Basic features of the Indian Constitution
  - 2.6.1. Check Your Progress II
- 2.7. Summary
- 2.8. Questions for Practice
  - 2.8.1. Long Answer Questions
  - 2.8.2. Short Answer Questions
- 2.9. Suggested Readings

2.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- What does the Preamble mean and how it came into existence
- The effect of the 42nd Amendment Act, 1976 on the Preamble
- The basic features of the Constitution of India

2.1 **KEY WORDS:** Preamble, Constitution, judgement, Socialist, Secular, democratic, Republic, Liberty, Equality, Justice, Freedom

2.2. INTRODUCTION

The Preamble to the Constitution of India enlists the main objectives which the Constitution intends to achieve. It is a codified form of all the ideals which India has striven hard to achieve, even during its struggle for independence. The Supreme Court in *Re Berubari case*¹ has said that the Preamble is a door to the thought process of the makers of this Constitution and encapsulates their aims and goals for it.

The Preamble declares:

“We, the people of India having solemnly resolved to constitute India into a Sovereign, Socialist, Secular, Democratic, Republic and to secure to all its citizens:

Justice, social, economic and political;

Liberty of thought, expression, belief, faith and worship;

Equality of status and of opportunity; and to promote among them all;

Fraternity assuring the dignity of the individual and the unity and the integrity of the Nation;

In our Constituent Assembly this twenty-sixth day of November, 1949 do Hereby, Adopt, Enact and Give to ourselves this Constitution.”

The Preamble may be a way of peering into the minds of the makers of the Constitution, but it does not have an overriding effect on the express provisions stated in it. This was held in *Re Berubari*², where it was said that the Preamble was not to be considered as a part of the Constitution and therefore, could not be a source of substantive powers. The Preamble serves as a guiding light to understand any ambiguity in the provisions of the Constitution.

However, this view was rejected by the Supreme Court in *Kesavananda Bharti v. State of Kerala*³, where it held that the Preamble is a part of the Constitution. Sikri, C.J., observed, –No authority has been referred before us to establish the propositions that what is true about the powers is equally true about the prohibitions and limitations. Even from the Preamble limitations have been derived in some cases. It seems to me that the Preamble of our Constitution is of extreme importance and the Constitution should be read and interpreted in the light of the grand and noble vision expressed in the Preamble.¶

---

¹AIR 1960 SC 845.

²*Ibid.*

³AIR 1973 SC 1461.

2.3. PURPOSE OF THE PREAMBLE

The aim of the drafting committee of the Constitution was that the Preamble serves the following purposes:

- i. It is an indicator of the source of the Constitution, i.e., it comes directly from the people of India.
- ii. It enshrines the clause which brings the Constitution into force.
- iii. It declares the rights and freedoms intended for the people of India and the type of political system which the people of India wished to establish.

According to the Preamble, the source of the Constitution is the people of India itself, and there is no subordination to any external authority or force. The Preamble also declares India to be a *-Sovereign Socialist Secular Democratic Republic*. Sovereign power is absolute, and in the words of Cooley, *-A State is sovereign where there resides within itself a supreme and absolute power acknowledging no superior*. However, India is still considered a member of the Commonwealth of the Nations, and its sovereign status is not affected by such membership.

The Preamble declares India as a Republic because the head of the State is not a hereditary monarch. In a republic, the head of the State is elected by the people for a fixed amount of time. The Constitution of India states that the head of the Executive is the President, and is elected for a term of five years. The term *'democratic'* indicates that the Constitution has established a form of the government which derives its power from the people, and is answerable to them as well.

There are two types of democracy: (i) Direct democracy, where the legal and the political sovereignty is vested in the people, as followed in Switzerland, and (ii) Indirect democracy, where the representatives elected by the people are vested with powers of legal and political sovereignty. Such type of democracy is also known as *Representative Democracy*.

The terms *'Socialist'* and *'Secular'* were added to the Preamble by the 42nd amendment, 1976. The concept of Socialism is implicit in the Preamble, specifically where the words *'Economic justice'* has been used. It denotes India's aim to bring about a socio-economic revolution in the country for the upliftment of weaker classes. While the term *'Socialism'* has no definition, it has normally implied a political system where means of production are wholly or in large part owned by the State itself. The Constitution of India has added the democratic aspect to

it for its idea of government, which is why it is known as democratic socialism. The effect of the word ‘Socialist’ was considered by the Apex Court in *Excel Wear v. Union of India*⁴, where it was held that addition of the word ‘Socialist’ may tilt the Court decisions in favour of Nationalisation and State Ownership. As long as a large section of the Indian economic structure is composed of private ownership, the rules of Socialism cannot be pushed to such an extent so as to completely ignore their interests. This point was later elaborated in *D.S. Nakara v. Union of India*⁵, where the Supreme Court held that the ‘basic framework’ of Socialism is to provide a decent standard of life to the working people and provide economic security ‘from cradle to grave’.

A State being ‘secular’ means that it does not recognize any religion as the State Religion. The concept of Secularism is also implicit in the Preamble, where it reads, –liberty of... belief, faith and worship. In the Constitution, Articles 25 to 28 provide a constitutional guarantee to every person of the freedom of conscience and the right to profess, practise and propagate any religion. In *S.R. Bommai v. Union of India*⁶, it was held by the Supreme Court that secularism is –a basic feature of the Indian Constitution. The definition was expanded in *Aruna Roy v. Union of India*⁷, where the Apex Court held that secularism has a –positive meaning, that is developing, understanding and respect towards different religions.

The word ‘integrity’ was also added by the 42nd amendment Act, 1976, which aimed at ending separatist tendencies and making people feel that India is their home. While the concept was already implied by the federal nature of the Constitution, the drafting committee has expressly used the following words in Article 1 of the Constitution: –India shall be a Union of States. This makes it clear that the states have no right to secede from the Union. In addition to this, Article 19(2) of the Constitution empowers the State to impose reasonable restrictions on the freedom of speech and expression of the citizens in the interests of integrity and sovereignty of India.

2.4. OBJECTIVES ENshrined IN THE PREAMBLE

There are certain ideals which the Preamble envisages for the Constitution to achieve and those are mentioned in the Preamble itself: *Justice, Liberty, Equality* and *Fraternity*. The Constitution

---

⁴AIR 1979 SC 25.

⁵AIR 1983 SC 130.

⁶(1994) SCC 1.

⁷AIR 2003 SC 3176.

of India wishes to secure political, social and economic justice for the citizens of India. The attainment of collective good as distinguished from individual good is the main aim of rendering justice. Combining the ideals of political, social and economic democracy with that of equality and fraternity in the preamble will make an India –in which the poorest shall feel that it is their country in whose making they have an effective voice: an India in which all communities shall live in perfect harmony.¶, in the words of Mahatma Gandhi.

Article 1 of the Universal Declaration of Human Rights adopted by the United Nations Organization embodies the noble idea that –all human beings are born free and in equal dignity and rights, they are endowed with reason and conscience and should act towards one another in a spirit of brotherhood¶. It is this concept of brotherhood of the man which is contained in the Preamble of the Constitution.

2.5 CAN PREAMBLE BE AMENDED?

This question was asked for the first time in *Kesavananda Bharti* case, where the Attorney General argued that according to power of amendment under Article 368, even the Preamble can be amended, as it is a part of the Constitution. However, the petitioners argued that the power under Article 368 was limited, and did not extend to amending the Preamble. It was further argued that the Preamble contained the ‘_basic features’ or the ‘_fundamental elements’ of the Constitution, and any attempt to tamper with or alter them may violate the spirit of the Constitution itself.

The Supreme Court by a majority decision held that since Preamble is a part of the Constitution, it can be amended. However, any amendment of the Preamble would be subject to keeping its ‘_basic structure’ intact. The identity of the Constitution cannot be maintained if the elements integral to its core are removed. The Court stated, –the edifice of our Constitution is based upon the basic elements mentioned in the Preamble. If any of these elements are removed the structure will not survive and it will not be the same constitution or it cannot maintain its identity. The Preamble declares that the People of India resolved to constitute their country into a sovereign democratic republic. No one can suggest that these words and expressions are ambiguous in any manner. An amending power cannot be interpreted so as to confer power on the Parliament to take away any of these fundamental and basic characteristics of policy.¶

2.5.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What were the words added by the 42nd Amendment?

.....
.....

2. Can Preamble be amended under Article 368?

.....
.....

3. What do the words ‘_Socialist’ and ‘_Secular’ mean?

.....
.....

2.6. BASIC FEATURES OF THE INDIAN CONSTITUTION

The Constitution of India has some very unique and interesting features. They are elaborated as follows:

i. Longhiest Constitution –

The Constitution of India is one of the lengthiest and most elaborate of all the codified constitutions of the world. The Australian Constitution has only 128 Articles, the American Constitution has 7 Articles and the Canadian Constitution has only 147 Articles. On the other hand, Indian Constitution originally consisted of 395 Articles, 25 Parts and 12 Schedules. Since the original draft of the Constitution, a lot more Articles and provisions have been added. Some of the reasons for this bulk are as follows:

- a) The framers of the Indian Constitution had gone through a lot of written constitutions available and wanted to incorporate their best provisions into their Constitution. This was done with the sole purpose of avoiding any defects and loopholes that might come in future.
- b) The Constitution of India lays down the structure for both central and state governments. Quite a lot of other countries’ constitutions have not done this.

ii. Parliamentary form of Government –

The makers of the Indian Constitution followed the British model of Government *in to*, adopting the parliamentary form of government both at the central and the state level. The reason for this is that Indian political system was used to this form of government, and such form of government was also considered as the one which was directly responsible for and answerable to

its source of power, i.e. the people of India. The President is the constitutional head of the State, but the real executive power is vested in the Council of Ministers, and headed by the Prime Minister. All the ministers and other representatives (both in lower house, the Lok Sabha and the upper house, the Rajya Sabha) are elected, either directly or indirectly, by the citizens of India.

iii. Blend of rigidity and flexibility –

Many of the federations have lengthy or cumbersome constitution- or law-amending processes. However, barring a few provisions requiring assent from half of the state legislatures of India, a simple method of amendment is followed for altering the Constitution in India. While it may be a codified constitution, it is still possible to change/alter a provision with a relatively easy process. Hence, the Constitution of India is both rigid and flexible.

iv. Fundamental Rights –

As the fundamental rights have been incorporated in Part III of the Constitution, they are considered as one of the most distinguishing features of a democracy. These rights are a safeguard against any illegal action taken by the state with respect to freedoms granted to the citizens (and other persons too, in some cases). In order to enforce these rights, various remedies in the form of writs have also been created, such as *Habeas Corpus*, *Mandamus*, *Prohibition*, *Quo Warranto* and *Certiorari*. However, fundamental rights come with reasonable restrictions defined under the Constitution. In other words, fundamental rights are not absolute.

v. Directive Principles of State Policy –

Written in Part IV of the Constitution of India, the Directive Principles of State Policy sets the goals which the State wishes to achieve through governance of its subjects. These are not enforceable in a Court of Law, unlike the fundamental rights. While these principles may not be justiciable, yet the idea of a welfare state envisaged in the Constitution can only be achieved if the States endeavour to implement them with high sense of moral duty. The representatives are answerable to their constituents during every election, and directive principles serve as a checklist for the constituents to see what work has been done and what more is expected out of their representatives.

vi. Federation with a strong Centre –

The structure provided by the Constitution of India is such that a lot of power has been given to centre over the states, unlike a federal system, where division of powers is done equally between centre and the states. In times of emergency, the federal system of government in India becomes

a unitary one, with all the power concentrated at the Centre. All the decisions related to finance, legislation, security, etc. are then decided by the Centre rather than the states. This combination of federal and unitary character is a unique feature of the Indian Constitution, and can be better understood by understanding the circumstances and the historical background upon which federalism was introduced in India.

vii. Adult suffrage –

The previously used system of communal electorates was abolished by this Constitution and the uniform adult suffrage system was adopted. Under the Constitution of India, every person above the age of 18 years has been given the right to elect their representatives. This right has been given without any qualification for sex, property, taxation returns, etc., which makes it both bold and ambitious to give this right to every citizen of India, considering the country's diversity. It is safe to say that this attempt to create the world's largest democracy has been met with modest success, keeping in mind the fact that number of people voting in every subsequent election is increasing and yet there are a lot of problems with the way how elections are conducted in India.

viii. Independent Judiciary –

Listing of freedoms in the Constitution without a body with powers to protect those freedoms, defeats the purpose of giving such freedoms and rights in the first place. That's why for enforcement of these rights, an independent judiciary is necessary and has also been established. Unless there is remedy, there is no right, as rights do get violated from time to time. The Judiciary has been granted powers like Judicial Review in order to safeguard people's rights against violations by the State or private persons. Besides, in a federal Constitution, it plays the role of defining the powers and limits of the Centre and the States.

ix. Secular State –

As mentioned earlier, a Secular State is one where a State has no recognised religion of itself and treats all religions equally. Once again, trying to create a secular state in a country as diverse as India is a bold attempt to portray the unity amongst different religions which continue to propagate and exist within the boundaries of the Country. The Preamble declares to give all the citizens of India –liberty of... belief, faith and worship, while the Articles 25 to 28 emphasise on the secular nature of the Indian Constitution. It guarantees every person the freedom of conscience and the right to profess, practise and propagate the religion of their choice. In a secular state, the only relationship which the State regulates is that of man and man, not man and

God. A person can worship God according to what their conscience dictates, but this freedom too, like other freedoms, is subject to regulation by the State. Nothing can be done under the garb of religion which is against public health, order or morality. Similarly, religious freedom is not a tool to be used for economic exploitation. The right to own, acquire and administer property by religious institutions is also subject to regulation by the Government.

x. Single Citizenship –

Although the Constitution of India has a federal character and provides for a dual polity, i.e. governments in both centre and states, it only provides for a single citizenship, which spans throughout the whole of the country. This is unlike other countries with federal constitutions, such as the United States of America (USA), where dual citizenship exists. In India, there is no ‘state citizenship’. Every Indian is a citizen of India and enjoys the same rights of citizenship no matter what state he/she/they reside in.

xi. Fundamental Duties –

The Constitution (42nd Amendment) Act, 1976 introduced the concept of fundamental duties for the citizens. These duties serve as a reminder that while the people may have certain rights granted to them under the Indian Constitution, they also have certain duties which they have to perform in order for the country to become a successful democracy. However, these duties are not enforceable in a Court of Law.

xii. Judicial Review –

‘Judicial Review’ is the power of the higher Courts to decide the constitutionality of the legislations and laws which fall under their jurisdiction to enforce and the power to refuse enforcement of such law which it deems unconstitutional or not meeting the standards set by the Constitution, and hence void. Khanna, J., in *Kesavananda Bharati* case, said, ‘Judicial Review has thus become an integral part of our Constitutional System and a power has been vested in the High Courts and the Supreme Court to decide about the constitutional validity of the provisions of statutes. If the provisions of the statutes are found to be violative of any of the articles of the Constitution, which is the touchstone for the validity of all the laws, the Supreme Court and the High Courts are empowered to strike down the said provisions.’

‘Power corrupts a man and absolute power corrupts absolutely’ is a very significant adage to be kept in mind, especially when talking about governments and their ambit of powers. When Montesquieu gave his doctrine of separation of powers, he was ‘moved’ by his desire to

put a curb on absolute and uncontrollable power with any one organ of the government. A legislature, an executive and a judiciary make the aggregate of what is understood and meant as 'Government'. Power has to be kept in check, or the tilt of human nature towards chaos and tyranny will violate the body and the spirit of the Constitution, and the promise of a democratic state made by it to the people of India.

The doctrine of Judicial Review was first propounded by the Supreme Court of USA in the case of *Marbury v. Madison*⁸. Judicial Review works on the premise that there is a supreme law of the land which is the foundation and source of other legislative authorities in the country, and it is applied when any ordinary law is in violation of the supreme law of the land, and in order to declare such law void, some authority must possess this power of pronouncing such Acts void.

In the Indian Constitution, the Judicial Review has been expressly mentioned, unlike USA, where it is on a softer footing. In *State of Madras v. V.G. Row*⁹, Patanjali Sastri, C.J., observed, -Our Constitution contains express provisions for judicial review of legislation as to its conformity with the Constitution, unlike in America where the Supreme Court has assumed extensive powers of reviewing legislative acts under cover of widely interpreted 'due process' clause in the Fifth and the Fourteenth amendments. If then, the courts in this country face up to such important and none too easy task, it is not out of any desire to tilt at legislative authority and a crusader's spirit, but in discharge of duty plainly laid upon them by the Constitution. This is especially true as regards the fundamental rights as to which the Court has been assigned the role of the sentinel on the *qui vivet*.

In *Binoy Viswam v. Union of India*¹⁰, the Supreme Court held that the Supreme Court or the High Courts while exercising their power of judicial review may declare law passed by the Central or the State Legislature as invalid on only two grounds: (a) The legislature which passed the law is not competent to do so and/or (b) it is in violation of any of the fundamental rights given in Part III of the Constitution or any other right/provision of Constitution.

Judicial Review has also been considered as a part of the 'basic structure' of the Constitution in the *Kesavananda Bharati* case and therefore, -it cannot be damaged or destroyed by amending the Constitution under Article 368 of the Constitution.

---

⁸2L Ed. 60.

⁹AIR 1952 SC 196.

¹⁰AIR 2017 SC 2697.

2.6.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Are Directive Principles of State Policy enforceable in a Court of Law?

.....
.....
.....

2. Does India grant dual citizenship?

.....
.....

3. Which landmark case stated that Judicial Review is the ‘basic structure’ of the Constitution?

.....
.....

2.7. SUMMARY

Both the Preamble and the basic features of the Constitution have an important role to play in upholding the lofty standards set by the makers of the Constitution, and while it is still an ongoing process, India now fares far better as a legal and political system than its performance at the time of independence, which has been only possible in large part due to following the letter and the spirit of the Constitution and understanding what it means to be a lawfully-abiding citizen of this country.

2.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

2.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Explain the basic features of the Constitution of India in brief.
2. What is the meaning of the terms ‘Socialist’ and ‘Secular’ and why were they added to the Preamble?
3. Elaborate upon the power of Judicial Review and how it has been incorporated into the Indian Constitution.

2.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Why is the Constitution of India the lengthiest Constitution in the World?

2. Is Preamble a part of the Constitution?
3. What purpose is served by the Preamble?
4. How is being secular a basic feature of the Indian Constitution?
5. What are the remedies for the enforcement of Fundamental Rights?

2.9. SUGGESTED READINGS

- J.N. Pandey, *CONSTITUTIONAL LAW OF INDIA*, Central Law Agency, Allahabad, 2018.
- K.C. Wheare, *Federal Government*, Oxford University Press, 1946.
- Constituent Assembly debates, Vols. VIII and XI
- Bowie & Friedrich, *Studies in Federalism*, Little, Brown & Co., 1954

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER III
COURSE: INDIAN POLITICAL SYSTEM I

**UNIT 3 FUNDAMENTAL RIGHTS AND FUNDAMENTAL DUTIES: MEANING,
EXPLANATION AND EVALUATION**

STRUCTURE

- 3.0 Learning Objectives
- 3.1 Key Words
- 3.2. Introduction
- 3.3. Features of fundamental rights
- 3.0. Learning Objectives
- 3.4. Elaboration of Fundamental Rights Enshrined in the constitution
  - 3.4.1 Writs
- 3.5. Evaluation of Fundamental rights
- 3.6. Significance of Fundamental Rights
  - 3.6.1. Check Your Progress I
- 3.7. Fundamental Duties
- 3.8. Criticism of Fundamental Duties
- 3.9. Significance of Fundamental Duties
  - 3.9.1. Check Your Progress II
- 3.10. Summary
- 3.11. Questions for Practice
  - 3.11.1 Long Answer Questions
  - 3.11.2 Short Answer Questions
- 3.12. Suggested Readings

3.0 LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- Explain the meaning of rights and duties and critically evaluate their need and importance in our day to day life.

- Assess the importance of fundamental rights given in the constitution of India and analyze their expectations and restrictions.
- Know the importance of fundamental duties and the need to perform them as a good and law abiding citizen of India.

3.1. KEY WORDS: Fundamental, Rights, Liberty, Equality, Justice, Freedom, Duties

3.2. INTRODUCTION:

Fundamental rights are integral part of any democratic system. They are required for the overall development of an individual's personality. The constitution of India also provides us with a number of fundamental rights. The constituent assembly which began its work on December 1946, created a special committee under Sardar Patel, to deal with problems of fundamental rights. They faced a stupendous job of identifying rights which would be essential for the people of India. Thus, they made a distinction between Directive Principles of state policy and fundamental Rights making the former non-enforceable and the latter enforceable by the courts of law. The fundamental rights are the 'conscience of the constitution' and very 'soul of the constitution'.

Fundamental Rights in India are those rights which guaranteed under part III (Articles 12 to 35) of the constitution of India. There are six fundamental rights (Article 12- 35) recognized by the Indian constitution i.e. the right to equality (Articles 14-18), the right to freedom (Articles 19-22), the right against exploitation (Articles 23-24), the right to freedom of religion (Articles 25- 28), Cultural and educational rights (Articles 29-30) and right to constitutional remedies(Article 32 and 226).

While the constitution also gives other rights, such as right to property, they are not fundamental rights. In the case of fundamental rights violations, the supreme court of India can be directly petitioned under Article 32 of the constitution. The rights have their origins in many sources, including England's bill of Rights, the United States bill of Rights and France's Declaration of the Rights of Man. Fundamental Rights for Indians have also been aimed at overturning the inequalities of pre independence social practices. Specifically, they have also been used to abolish unctouchability and thus prohibit discrimination on the grounds of religion, race, caste, gender or place of birth. They also forbid trafficking of human beings and forced labour. They also protect cultural and educational rights of religious establishments. Right to property was changed from fundamental right to legal right.

3.3. FEATURES OF FUNDAMENTAL RIGHTS:

The fundamental rights guaranteed by the constitution are characterized by the following

1. Fundamental Rights are different from ordinary legal rights in the manner in which they are enforced. If a legal right is violated, the aggrieved person cannot directly approach the

Supreme Court (SC) bypassing the lower courts. He or she should first approach the lower courts.

2. Some of the fundamental Rights are available only to all citizens while the rest are for all persons (citizens and foreigners).
3. Fundamental Rights are not absolute rights. They have reasonable restrictions, which mean they are subject to the conditions of state security, public morality and decency and friendly relations with foreign countries.
4. They are justiciable implying and are enforceable by courts. People can approach the SC directly in case of violation of fundamental rights.
5. Fundamental Rights can be amended by the parliament through a constitutional amendment but only if the amendment does not alter the basic structure of the constitution.
6. Fundamental rights can be suspended during a national emergency. But, the right guaranteed under Articles 20 and 21 cannot be suspended.
7. The application of fundamental rights can be restricted in an area that has been placed under martial law or military rule.

3.4. ELABORATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS ENSHRINED IN THE CONSTITUTION:-

Originally, there were seven fundamental rights in the constitution. Besides the above mentioned six rights, there was the right to property also since this Right created a lot of problems in the way of attaining the goal of socialism and equitable distribution of wealth it was removed from the list of fundamental Rights in 1978 by 44th constitutional amendment. However, its deletion does not mean that we do not have the right to acquire, hold and dispose of property. Citizens are still free to enjoy this right. But now it is just a legal right and not a fundamental Right.

1. RIGHT TO EQUALITY(Articles 14-18):-

Right to equality is very important in a society. The purpose of this right is to establish the rule of law where all the citizens should be treated equal before the law. It has five provisions (Article 14 to 18) to provide for equality before law or for the protection of law to all the persons in India and also to prohibit discrimination on the grounds of religion, race, caste, sex or place of birth.

- **Equality Before Law (Article 14):**

The constitution guarantees that all citizens will be equal before law. It means that everyone will be equally protected by the laws of the country. No person is above law. It means that if two persons commit the same crime, both of them will get the same punishment without any discrimination.

- **Prohibition of Discrimination on the grounds of Religion, Race ,Caste ,Sex or Place of birth (Article15):**

The state cannot discriminate against a citizen on the basis of religion, race, caste, sex or place of birth. This is necessary to bring about social equality. Every citizen of India has equal access to shops, restaurants, and places of public entertainment or in the use of wells, tanks or roads without any discrimination. However the state can make special provisions for women and children.

- **Equality of opportunity in matters of public employment (Article 16):**

The state cannot discriminate against anyone in the matter of public employment. All citizens can apply and become employees of the state. Merits and qualifications will be the basis of employment. However, there are some exceptions to this reservation of posts for citizens belonging to scheduled castes, scheduled tribes and other backward classes.

- **Abolition of Untouchability (Article 17):**

Practicing unctouchability in any form has been made a punishable offence under any law. This provision is an effort to uplift the social status of millions of Indians who had been looked down upon and kept at a distance because of either their caste or the nature of their profession. But it is really very unfortunate that despite constitutional provisions, this social evil continues even today. Can you find any difference when you see a nurse cleaning a patient, a mother cleaning her child and lady cleaning a toilet in the illustration? Why do people consider the cleaning of a toilet in derogatory manner?

- **Abolition of Titles (Article 18):**

All the British titles like sir or Rai Bahadur which were given to the British loyalists during British rule have been abolished because they created distinctions of artificial nature. However, the president of India can confer civil and military awards to those who have rendered meritorious service to the nation in different fields. The civil awards such as Bharat Ratna, Padma Vibhushan, Padma Bhushan and Padma Shri and military awards like Veer Chakra, Param Vir Chakra, and Ashoka Chakra are conferred.

2. **RIGHT TO FREEDOM** (Article 19-22) :

Freedom is the most cherished desire of every living being. Human beings definitely want and need freedom. The constitution of India provides Right to freedom to all its citizens. The right is stipulated under Article 19-22. The following are the four categories of Right to Freedom

Protection of certain Rights regarding Freedom of Speech etc (Article 19)

- **Six freedoms:**

Article 19 of the constitution provides for the following six freedoms:

- a. Freedom of speech and expression
- b. Freedom to assemble peacefully and without arms.
- c. Freedom to form associations and unions
- d. Freedom to move freely throughout the territory of India.
- e. Freedom to reside and settle in any part of India.
- f. Freedom to practice any profession or to carry on any occupation, trade or business.

The purpose of providing these freedoms is to build and maintain an environment for proper functioning of democracy. However, the constitution has authorized the state to impose certain reasonable restrictions on each of them:

1. Restrictions may be put on the Right to Freedom of speech and expression in the interests of the sovereignty, integrity and security of India, friendly relations with foreign states, public order, decency or morality, or in relation to contempt of court, defamation or incitement to an offence.
2. Right to assemble peacefully and without arms may be restricted in the interests of sovereignty and integrity of India or public order.
3. Right to form associations or unions may have restrictions in the interests of the sovereignty and integrity of India, public order or morality.
4. Right to move freely throughout the territory of India and to reside and settle in any part of India may also be restricted in the interests of the general public or for the protection of the interests of any scheduled Tribe.
5. Right to practice any profession or to carry on any occupation, trade or business may have restrictions in the interests of the general public. The state is also permitted to lay down the professional or technical qualifications necessary for practicing any profession or carrying on any occupation, trade or business.

- **Protection in respect of conviction for offences (Article 20):**

Article 20 of the constitution provides for the protection in respect of conviction for offences. No one can be convicted for an act that was not an offence at the time of its commission, and no one can be given punishment greater than what was provided in the law prevalent at the time of its commission. Also, no one can be prosecuted and punished for the same offence more than once and can be forced to give witness against his or her own self.

- **Protection of life and personal liberty (Article 21):**

As provided in Article 21, No one can be deprived of his or her life or personal liberty except according to the procedure established by law.

- **Right to Education (Article 21A):**

The right to education is added by introducing a new Article 21A in the chapter on fundamental Rights in 2002 by the 86th constitutional amendment. It was a long standing demand so that all children in the age group of 6-14 years can claim compulsory and free education as a fundamental right. It is a major step forward in making the country free of illiteracy. But this addition remained meaningless, as it could not be enforced until 2009 when the parliament passed the right to education Act 2009. It is this act which aims at ensuring that every child who is between 6- 14 years of age and is out of the school in India, goes to school and receives quality education that is his /her right.

- **Protection against arrest detention in certain cases(Article 22):**

It is provided in Article 22 that whenever a person is arrested, he or she should be informed, as soon as it is possible, of the grounds for arrest and should be allowed to consult and to be defended by a legal practitioner of his or her choice. Moreover, the arrested person must be produced before the nearest magistrate within 24 hours of such an arrest excepting a person who has been arrested under preventive detention law has also to be referred to an advisory board within a period of three months of his or her arrest.

3. RIGHT AGAINST EXPLOITATION (Article 23 and 24):

Traditionally, the Indian society has been hierarchical that has encouraged exploitation in many forms which why the constitution makes provisions against exploitation. The citizens have been guaranteed the right against exploitation through Article 23 and 24 of constitution. These two provisions are:

a. Prohibition of traffic in human beings and forced Labour (Article 23):-

Traffic in human beings and beggar and other similar forms of forced labour are prohibited and any breach of this provision shall be an offence punishable in accordance with law.

Traffic in human beings means selling and buying of human beings as material goods. Trafficking, especially of young woman, girls and even boys are continuing as an illegal trade.

Earlier especially in the feudal Indian society, people belonging to the poor and downtrodden sections were made to do work free of charge for landlords and other powerful people. This practice was Begari or forced labour.

b. Prohibition of employment of children in factories etc.(Article 24):

As the constitution provides, no child below the age of fourteen years shall be employed to work in any factory or mine or engaged in any other hazardous employment. This right aims at eliminating one of the most serious problems, child labour that India has been facing since ages. Children are assets of the society. It is their basic right to enjoy a happy childhood and get education. In spite of this constitutional provision, the problem of child labour is still continuing at many places. This malice can be eliminated by creating public opinion against it.

4. RIGHT TO FREEDOM OF RELIGION (Article 25-28):

I. Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion

(Article 25): This shows that all persons are equally entitled to freedom of conscience and the right to freely profess, practice and propagate religion. The implications of these are:

- a. Freedom of conscience: Inner freedom of an individual to mold his relation with God or Creatures in whatever way he desires.
- b. Right to profess: Declaration of one's religious beliefs and faith openly and freely.
- c. Right to practice: Performance of religious worship, rituals, ceremonies and exhibition of beliefs and ideas.
- d. Right to propagate: Transmission and dissemination of one's religious beliefs to others or exposition of the tenets of one's religion. But it does not include a right to convert another person to one's own religion. Forcible conversions impinge on the 'freedom of conscience' guaranteed to all persons alike. These rights are available to all persons—citizens as well as non- citizens.

II. Freedom to Manage Religious Affairs (Article 26):

According to Article 26, every religious denomination or any of its section shall have the rights:

- a. Right to establish and maintain institutions for religious and charitable purposes.
- b. Right to manage its own affairs in matters of religion.
- c. Right to own and acquire movable and immovable property.
- d. Right to administer such property in accordance with law.

The Supreme Court held that a religious denomination must satisfy three conditions:

- a. It should be a collection of Individuals who have a system of beliefs which they regard as conducive to their spiritual well – being.
- b. It should have a common organization.

c. It should be designated by a distinctive name

Under the above criteria, the Supreme Court held that the ‘Ramakrishna Mission’ and ‘Ananda Marga’ are religious denominations within the Hindu religion. It also held that Aurobindo society is not a religious denomination.

III. Freedom as to payment of taxes for promotion of any particular Religion (Article 27):

Article 27 lays down emphasis that no person shall be compelled to pay any taxes for the promotion or maintenance of any particular religion or religious denomination. In other words, the state should not spend the public money collected by the way of tax for the promotion or maintenance of any particular religion. This provision prohibits the state from favoring, patronizing and supporting one religion over the other. This means that the taxes can be used for the promotion or maintenance of all religions.

This provision prohibits only levy of a tax and not a fee. This is because the purpose of a fee is to control secular administration of religious institutions and not to promote or maintain religion. Thus, a fee can be levied on pilgrims to provide them same special service or safety measures. Similarly, a fee can be levied on religious endowments for meeting the regulation expenditure.

IV. Freedom as to attendance at Religious Instruction or religious worship in certain educational institutions (Article 28):

Under Article 28, No religious instruction shall be provided in any educational institution wholly maintained out of state funds. However, it will not apply to an educational institution which is administered by the state but has been established under any trust which requires that religious instruction shall be compelled to take part in any religious instructions that may be imparted there or attend any religious worship that may be conducted there. In case of a minor the consent of his/ her guardian is essential for attending such activities.

5. CULTURAL AND EDUCATIONAL RIGHTS(Article 29-30):

India is the largest democracy in the world having diversity of culture, scripts, languages and religions. As we know the democracy is a rule of the majority. But the minorities are also equally important for its successful working. Therefore, protection of language culture and religion of the minorities becomes essential so that the minorities may not feel neglected under the impact of the majority rule. Since people take pride in their own culture and language, a special right known as cultural and educational Right has been included in the chapter on fundamental Rights. In articles 29-30 two major provisions have been made:

I. Protection of Interests of Minorities (Article 29):

Any minority group having a distinct language, script or culture of its own shall have the right to conserve the same. No citizen shall be denied admission into any educational institution maintained by the state or receiving aid out of state funds on grounds only of religion, race, caste, language or any of them.

II. Right of Minorities to Establish and Administer Educational Institutions (Article 30):

All minorities, whether based on religion or language, have the right to establish and administer educational institutions of their choice. In making any law providing for the compulsory acquisition of any property of an educational institution established and administered by a minority, the state shall ensure that the amount fixed under such law for acquisition of such property would not restrict or abrogate the right guaranteed under that clause. The state shall not in granting aid to educational institutions, discriminate against any educational institutions on the ground that it is under the management of a minority, whether based on religion or language.

6. RIGHT TO CONSTITUTIONAL REMEDIES(ARTICLE 32):

The constitution guarantees remedies if citizen's fundamental Rights are violated. The government cannot infringe upon or curb anyone's rights. When these rights are violated, the aggrieved party can approach the courts. Citizens can even go directly to the Supreme Court which can issue writs for enforcing fundamental rights. The right to get the Fundamental Rights protected is in itself a fundamental right. This makes the Fundamental Rights real. That is why DR. Ambedkar called Article 32 as the most important article of the constitution- an Article without which this constitution would be nullity. It is the very soul of the constitution and the very heart of it.

WRITS:

The Supreme Court under article 32 and the high court under Article 226 can issue the writs of habeas corpus, mandamus, prohibition, certiorari and quo-warranto. Further, the parliament (Under Article 32) can empower any other court to issue these writs.

Habeas corpus:

It is a Latin term which literally means to have a body of. It is an order issued by the court to a person who has detained another person, to produce the body of the latter before it. The court

then examines the cause and legality of detention. It would set the detained person free, if the detention is found to be illegal. Thus, this writ is a bulwark of Individual liberty against arbitrary detention.

Mandamus:

It literally means ‘we command’. It is command issued by the court to a public official asking him to perform his official duties that he has failed or refused to perform. It can also be issued against any public body, a corporation, an inferior court, a tribunal or government for the same purpose.

Prohibition:

Literally, it means ‘to forbid’. It is issued by a higher court to a lower court or tribunal to prevent the latter from exceeding its jurisdiction that it does not possess. Thus, unlike mandamus that directs activity, the prohibition directs inactivity. The writ prohibition can be issued only against judicial and quasi-judicial authorities. It is not available against administrative authorities, legislative bodies, and private individuals.

Certiorari:

It means ‘to be certified’ or ‘to be informed’. It is issued by a higher court to a lower court or tribunal either to transfer a case pending with the latter to itself or to squash the order of the latter in a case. It is issued on the grounds of excess of jurisdiction or lack of jurisdiction or error of law. Thus unlike prohibition, which is only preventive, certiorari, is both preventive as well as curative. Previously, the writ of certiorari could be issued only against judicial and quasi-judicial authorities and not against administrative authorities. However, in 1991, the Supreme Court ruled that the certiorari can be issued even against administrative authorities affecting rights of Individuals.

Quo-Warranto:

In the literal sense, it means ‘by what authority or warrant’. It is issued by the court to enquire into the legality of claim of a person to a public office. Hence, it prevents illegal usurpation of public office by a person.

3.5. EVALUATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS:

The Fundamental Right enshrined in part III of the constitution has met with a wide and varied criticism. The arguments of critics are:

1. Excessive Limitations:

They are subjected to innumerable exceptions, restrictions, Qualifications and explanations. Hence, the critics remarked that constitution grants fundamental Rights with one hand and takes them away with other.

2. No Clarity:

They are stated in a vague, indefinite and ambiguous manner. The various phrases and words used in the chapter like public order, minorities, reasonable restriction, and public interest and so on are not clearly defined. The language used to describe them is very complicated.

3. No consistent Philosophy:

Critics say that the chapter on the fundamental rights is not the product of any philosophical principle. Sir Ivor Jennings expressed this Rights proclaimed by the Indian constitution are based on no consistent philosophy. This creates difficulty for the Supreme Court and the high courts on interpreting the fundamental rights.

4. Suspension During Emergency:

The suspension of their enforcement during the operation of National emergency (except Article 20 and 21) is another blot on the efficiency of these rights. This provision cuts at the roots of the millions of innocent people in continuous jeopardy. Critics say, the fundamental rights should be enjoyable in all situations, Emergency or no emergency.

5. Preventive Detention:

The critics assert that provision for preventive detention (Article 22) takes away the spirit and substance of the chapter on fundamental rights. It confers arbitrary powers on the state and negates individual liberty. It justifies the criticism that the constitution of India deals more with the rights of the state against individual than with the rights of the individual against the state. Notably, no democratic country in the world has made preventive detention as an integral part of their constitutions as has been made in India.

6. No Permanency:

They are not sacrosanct as the parliament can curtail them as the abolition of the fundamental right to property in 1978. Hence, they can become a play tool in hands of politicians having majority- support in the parliament.

7. Expensive Remedy:

The judiciary has been made responsible for defending and protecting these rights against the interference of the legislatures and executives. However, the judiciary process is very costly and hinders the common man from getting his rights enforced through the courts.

8. No Social and Economic Rights:

The list is not comprehensive as it mainly consists of political rights. It makes no provision for social and economic rights. These rights are made available to the citizens of advanced democratic countries. The socialistic constitutions of erstwhile USSR or China provided for such rights.

3.6. SIGNIFICANCE OF FUNDAMENTAL RIGHTS:

The vitality of fundamental Rights is stated in our constitution. Part III of the constitution covers all the traditional civil and political rights enumerated in the universal declaration of human rights. Dr. B.R Ambedkar described them as the most citizen part of the constitution. They were considered essential to protect the liberties and rights of the people against the infringement of the power, delegated by them to their government. They uphold the equality of all individuals, the dignity of the individual and the nation's unity. It can be clear from the below points:

1. They constitute the bedrock of democratic system in the country.
2. They provide necessary conditions for the material and moral protection of man
3. They serve as a formidable but work of individual liberty.
4. They facilitate the establishment of Rule of law in the country.
5. They protect the interests of minorities and weaker sections of the society.
6. They strengthen the secular fabric of the Indian state.
7. They check the absoluteness of the authority of the government.
8. They lay down the foundation stone of social equality and social justice.
9. They ensure the dignity and respect of individuals.
10. They facilitate the participation of people in the political and administrative process.
- 11.

3.6.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is the difference between fundamental and legal rights?

.....
.....
.....

2. Who called which article ‘it is the very soul of the constitution and the very heart of it’ and why?

.....
.....
.....

3.7. FUNDAMENTAL DUTIES

The fundamental duties of citizens were added to the constitution under article 51A by the 42 amendment act of 1976. Originally, they were ten in number, but later the duties were increased to eleven by the 86th amendment in 2002, which added a duty on every parent or guardian to ensure that their child or ward aged between six years and fourteen years was provided with the opportunities for education. However, like the Directive principles, these are non-justiciable, and thus, without any legal sanction in case of their violation or non-compliance. As India upholds the universal declaration of human rights and International covenant on civil and political Rights, where there is some reference to such duties it can be said that Article 51A tries to strike a balance with these international treaties. The following are the fundamental duties prescribed by the constitution of the nation under part IV A to its very citizen:

1. To abide by the constitution and respect its ideals and institutions, the national flag and the national anthem.
2. To cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom.
3. To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India.
4. To defend the country and render national service when called upon to do so.
5. To promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities, to renounce practices derogatory to the dignity of women.
6. To value and preserve the rich heritage of composite culture.
7. To protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers and wild life, and to have compassion for living creatures.
8. To develop the scientific temper, humanism and spirit of inquiry and reform.
9. To safeguard public property and to abjure violence.
10. To strive towards excellence in all spheres of Individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavor and achievement.

11. The 86 amendment added the 11th fundamental duty in 2002, which states that the every citizen _who is parent or guardian, to provide opportunities for education to his child or, as the case may be, ward between the age of six and fourteen years.

3.8. CRITICISM OF FUNDAMENTAL DUTIES:

The fundamental duties mentioned in part IV A of the constitution have been criticized on the following points:

1. The list of duties is not exhaustible as it does not cover other important duties like casting vote, paying taxes, family planning and so on.
2. Some of the duties are vague, ambiguous and difficult to be the common man. For example, different interpretations can be given to the phrases like _Noble Ideas‘, _composite culture‘, scientific temper and so on.
3. They have been described by the critics as a code of moral precepts due to their non-justiciable character.
4. Their inclusion in the constitution was described by the critics as superflous. This is because the duties included in the constitution as fundamental would be performed by the people even though they were not incorporated in the constitution.
5. The critics said that the inclusion of fundamental duties as an appendage to part IV of constitution has reduced their value and significance.

3.9. SIGNIFICANCE OF FUNDAMENTAL DUTIES:

In spite of criticisms and opposition, the fundamental duties are considered significant from the following viewpoints:

1. They remind the Indian citizens of their duty towards their society, fellow citizens and the nation.
2. They warn citizens against anti- national and anti- social activities.
3. They inspire citizens and promote a sense of discipline and commitment among them.
4. They help courts in examining and determining the constitutional validity of a law.
5. They are enforceable by law. Hence, the parliament can provide for the imposition of appropriate penalty or punishment for failure to fulfill any of them.

3.9.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. By which constitutional amendment how many fundamental duties were added in Indian Constitution?

.....
.....

2. 'To uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India.' It is our fundamental duty, what it means?

.....
.....

3.10. SUMMARY

In the end we can say that, fundamental rights play a very significant role in the life of any citizen. These rights can defend during the time of complexity and difficulty and help us grow into a good human being and that's why all the rights are the needs of people, on the other hand, fundamental duties are the essence of a democratic state like India. The best part is the word 'Fundamental' before duties. It gives equal status against fundamental rights and can be correlated. These are guidelines for a socially aware and morally correct citizen of India.

3.11. QUESTIONS FOR PRACTICE

3.11.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. Discuss the provisions related to the right to equality as provided by the constitution of India.
2. Discuss the nature of fundamental Rights and critically examine the Right to freedom.
3. Critically examine the fundamental Rights of India.
4. Discuss how the fundamental Rights in India can be protected in the light of Article 32.
5. Discuss the fundamental duties of India.
6. Critically examine the fundamental duties of India.

3.11.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What are the limitations on the enjoyment of Rights to freedom under article 19?
2. What are the provisions made under article 32?
3. What is Quo-Warranto?
4. Write a note on Prohibition.
5. Write a note on Right to education.
6. Give any two Fundamental duties of India.
7. In Which article Right to equality is mentioned and what it means?

3.11. Suggested Readings:-

- P.M Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing Delhi, 2000.
- D.D Basu, *Introduction to the constitution of India*, Prentice-Hall of India, New Delhi, 1992.
- O.P Goyal, *Indian Political system*, Macmillan India, New Delhi, 1985.

- V.D Mahajan, *Constitutional History of India*, S. Chand &Co., New Delhi, 1976.
- M.V. Pyle *India's constitution*, S. Chand & Company, New Delhi, 1994.
- Laxmikanth *Indian Polity*, McGraw hill India, 2016.
- R. Kothari, *Politics in India*, Orient Longman, New Delhi, 1970.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

**UNIT 4 DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY: MEANING, EXPLANATION
AND EVALUATION AND ITS RELATIONSHIP WITH FUNDAMENTAL RIGHTS**

STRUCTURE

4.0 Learning Objectives

4.1. Key Words

4.2. Introduction

4.3. Meaning

4.4. Classifications of the Directive principles

4.4.1. Socialistic principles

4.4.2. Gandhian Principles

4.4.3 Liberal-Intellectual Principles

4.4.4. Check Your Progress I

4.5. Criticism of the Directive Principles of State Policy

4.6. Significance of Directive Principles

4.7. Implementation of Directive principle

4.8. Relationship between fundamental Rights and Directive principles of state policy

4.8.1 Check Your Progress II

4.9. Summary

4.10 Questions for Practice

4.10.1. Long Answer Questions

4.10.2. Short Answer Questions

4.11. Suggested Readings

4.0. LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the meaning and nature of Directive Principle of state policy.
- Explain the philosophical basis of the Directive Principles.

- Classify the directive principles of state policy.
- Appreciate the role of Directive Principles towards making India a welfare state.
- Appreciate the importance of Directive principles of state policy in promoting socio-economic equality.
- Distinguish between fundamental Rights and directive principles of state policy.
- Assess the role of government in implementing Directive principles of state policy.

4.1. KEY WORDS: Directive Principle of state policy, Gandhism, Socialism, Liberalism, constitution

4.2. INTRODUCTION:

Part IV of constitution of India (Article 36-51) contains the Directive principles of state policy (DPSP). These principles aim at ensuring socio- economic justice to the people and establishing India as a welfare state. The founding fathers of Indian constitution were aware of the fact that Independent India state was going to face many challenges. After colonial rule of almost two hundred years country and the society was left with widespread poverty, hunger and with deep rooted socio-economic inequalities. The Framers of constitution felt that certain policy directions, guidelines or instructions for the governance of the country were required to handle these problems. Legislature, executive and administration of the independent India were expected to exercise their powers in accordance with the direction and guidelines given in this part of the constitution.

4.3. MEANING:

Directive Principles are certain ideals, particularly aiming at socio- economic justice, which according to framers of the constitution , Indian state should for Dr. B.R Ambedkar described directive principles as a ‘_Novel Feature’ of the constitution.

They are in the nature of general directions, instructions or guidelines to the state. Directive principles embody the aspirations of the people, Objectives and ideals which union and the state governments must bear in mind while making laws and formulating policies. According to L.M. Singhvi, the Directive principles are the life giving provisions of the constitution. They represent the philosophy of social justice incorporated in the constitutions of India. Although Directive principles are non- Justiciable or they are not legally binding by any courts, they however, are fundamental in the governance of the country. They lay down a code of conduct for the legislatures, executives and administrators of India to discharge their responsibilities in tune with these ideals. Directive principles in the Indian constitution are taken from the constitution of Ireland. But the idea and philosophy of these principles can be traced back to French declaration of human rights, American declaration of Independence, liberal as well as socialist philosophy of 19th century and our own Gandhian Concept of Sarvodaya.

Ivor Jennings has observed that philosophy underlying most of the directive principles is 'Fabian Socialism'. Many of our constitution makers were under the great influence of socialism and Gandhism. So, through these provisions and principles they laid down the socialistic pattern of society and Gandhian ideal state as the objective, which the Indian state should strive to achieve. Article 37 of the constitution, states about the application of the directive principles, which says that the provisions contained in this part IV shall not be enforceable by any court but principles there in laid down, are nevertheless fundamental in the governance of the country and it shall be in the duty of the state to apply these principles while making the laws.

4.4. CLASSIFICATIONS OF THE DIRECTIVE PRINCIPLES:

The constitution does not contain any classification of Directive Principles. However, on the basis of their content and direction, they can be classified into three broad categories, viz., socialist, Gandhian and liberal intellectual.

4.4.1. SOCIALISTIC PRINCIPLES:

These principles reflect the ideology of socialism. They lay down the framework of a democratic socialist state, aim at providing social and economic justice, and set the path towards welfare state. They direct the state:

Article 38:

The state shall strive to promote the welfare of the people by securing and protecting as effectively as it may be a social order in which justice, social, economic and political, shall inform all the institutions of the national life. The state shall, in particular, strive to minimize the inequalities in income, and endeavor to eliminate inequalities in status, facilities and opportunities, not only amongst individuals but also amongst groups of people residing in different areas or engaged in different vocations.

Article 39:

To secure the right to adequate means of livelihood for all citizen, the equitable distribution of material resources of the community for the common good, prevention of concentration of wealth and means of production, equal pay for equal work for men and women, preservation of the health and strength of workers and children against forcible abuse, and opportunities for healthy development of children.

Article 39 A:

To promote equal justice and to provide free legal aid to the poor by suitable legislation or schemes or in any other way, to ensure that opportunities for securing justice are not denied to any citizen by reason of economic or other disabilities.

Article 40:

The state shall take steps to organize village panchayats and endow them with such powers and authority as may be necessary to enable them to function as units of self-government.

Article 41:

To secure the right to work, to education and to public assistance in cases of unemployment, old age, sickness and disablement.

Article 42:

To make provision for just and humane conditions of work and maternity relief

Article 43:

To secure a living wage, a decent standard of life and social and cultural opportunities for all workers.

Article 43 A:

To take steps to secure the industries.

Article 47:

To raise the level of nutrition and standard of living of people and to improve public health

4.4.2. GANDHIAN PRINCIPLES:

These principles are based on Gandhian Ideology. They represent the programs of reconstruction enunciated by Gandhi during the natural movement. In order to fulfill the dreams of Gandhi some of his ideas were included as directive principles. They require the state:

Article 40:

To organize Village Panchayats and endow them with necessary powers and authority and to enable them to function as units of self- government

Article 43:

To promote cottage industries on an individual or co-operation basis in rural areas

Article 43B:

To promote voluntary formation, autonomous functioning, democratic control and professional management of co-operative societies

Article 46:

The state shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people and in particular, of the scheduled tribes and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation.

Article 47:

The state shall regard the raising at the level of nutrition and the standard of living of its people and the improvements of public health as among its primary duties and in particular, the state shall endeavor to bring about prohibition of the consumption except for medicinal purpose of intoxicating drinks and of drugs which are injurious to health.

Article 48:

The state shall endeavor to prohibit the slaughter of cows, calves and other milch and drought cattle and to improve their breeds.

4.4.3 LIBERAL-INTELLECTUAL PRINCIPLES:

The principles included in this category represent the ideology of Liberalism. They direct the state:

Article 44:

To secure for all citizen a uniform civil code throughout the country

Article 45:

To provide early childhood care and education for all children until they complete the age of six years.

Article 48:

To organize agriculture and animal husbandry on modern and scientific lines

Article 48A:

The state shall endeavor to protect and improve the environment and to safeguard the forests and wild life of the country.

Article 49:

It shall be the obligation of the state to protect every monument or place or object of artistic or historic interest, declared by or under law made by parliament to be of national importance, from spoliation, disfigurement, destruction, removal, disposal, or export, as the case may be.

Article 50:

The state shall take steps to separate the judiciary from the executive in the public services of the state.

Article 51:

The state shall endeavor to promote international peace and security, maintain just honorable relations between nations, foster respect for international law and treaty obligations in the dealings of organized people with one another and encourage settlement of International disputes by arbitration.

4.4.4. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Are Directive Principles of State Policy is Justiciable?

.....
.....
.....

2. In which categories directive principles are divided?

.....
.....
.....

4.5. CRITICISM OF THE DIRECTIVE PRINCIPLES:

Sir B.N Rau, the constitutional advisor to the constituent assembly, recommended that the rights of an individual should be divided into two categories- justiciable and non- justiciable, which was accepted the drafting committee. Consequently, the fundamental Right, which is justiciable in nature, is incorporated in part 3 and the Directive principles, which are non- justiciable in nature, are incorporated in part 4 of the constitution. Though the Directive principles are non-justiciable, the constitution (Article 37) makes it clear that _these principles are fundamental in the governance of the country and it shall be the duty of the state to apply these principles in making laws. Thus, they impose a moral obligation on the real force behind them is political, that is, public opinion. As observed by Alladi Krishnaswamy Iyer‘, no ministry responsible to the people can afford light heartedly to ignore the provisions in part 4 of the constitution. The Directive principles of state policy have been criticized by some members of the constituent assembly as well as other constitutional and political experts on the following grounds.

1. No legal force :

The Directive principles have been criticized mainly because of their non- justiciable character so, their means the violation of DPSPs cannot be challenged in any court. Nassiruddin, a member of constituent assembly characterized them as a set of _New Year‘s‘ resolutions.

Prof. K.T. Shah described them as pious superfluties and compared them as a cheque payable only when the resources of the bank permit. K.C wheare called them as _manifesto of aims and aspirations‘.

2. Illogically Arranged :

Critics had an opinion that DPSPs are not arranged in a logical manner based on a consistent philosophy. According to N Srinivasan, _The Directives are neither properly classified nor logically arranged. So, these principles appear to be a collection of some pious declarations which have only moral values.

3. Lack as clarity:

Several Directives lack clarity again this is the issue with whole Indian constitution. Several principles are the repetition of earlier ones. Article 51, which says, promotes international peace and friendly co-operation among all the nations is a laudable declaration. But the real issue is

how to secure it? So, when it comes to the implementation part, there is no clear guidance. Article 31-C has made them totally unclear.

4. Reactionary in Nature :

Many critics have the opinion that several of the Directives appear to be reactionary. The party in power at a particular time can use some of the directives for political moreover, enumeration as these principles involves an attempt to unduly bind the present with the past.

5. Constitutional conflict:

K. santhanam has pointed out that the Directive principles lead to constitutional conflict;

- * Between the center and the states
- * Between the president and the prime minister
- * Between the governor and the chief minister.

According to him, the center can give directions to the states with regard to the implementation of these principles and in case of non- compliance can dismiss the state government. Similarly, when the prime minister gets a bill which violates the directive principles passed by parliament, the president may reject the bill on the ground that these principles are fundamental to the governance of the country and hence, the ministry has no right to ignore them. The same constitutional conflict may occur between the governor and the chief minister at the state level.

4.6. SIGNIFICANCE OF DIRECTIVE PRINCIPLES:

In spite of the above criticisms and shortcomings, the Directive principles are an essential ingredient of the Indian constitution. The constitution itself declares that they are fundamental to the governance of the country (Art 37). The Directive principles place an ideal before the legislator of India which guides them to frame the policies and laws. DPSP's is basically a code of conduct for the legislature and administrations of the country. They show the path to the leaders of the country to achieve the ideal of the Indian constitution.

According to L.M. Singhvi, an eminent jurist and diplomat, the directives are life giving provisions of the constitution. They constitute the stuff of the constitution and its philosophy of social justice. M.C. Chagla, former chief justice of India, is of the opinion that, if all the principles are fully carried out, our country would indeed be a heaven on earth. Indian would then be not only democracy in the political sense, but also the welfare state looking after the welfare of its citizens. Sir B.N Rau, the constitutional advisor to the constituent assembly, stated that the directive principles are intended as moral precepts for the authorities of the state. They have at least an educative value. According to M.C. setalvad, the former attorney General of

India, the Directive principles, although confer no legal rights and create no legal remedies, are significant and useful in the following ways:

- I. They are like an Instrument of instructions or general recommendations addressed to all authorities in the Indian union. They remind them of the basic principles of the new social and economic order, which the constitution aims at building.
- II. They have served as useful beacon lights to the courts. They have helped the courts in exercising their power of judicial review, that is, the power to determine the constitutional validity of a law.
- III. They form the dominating background to all state action, legislative or executive and also a guide to the courts in some respects.
- IV. They amplify the preamble, which solemnly resolves to secure to all citizens of India justice, Liberty, equality and fraternity.

4.7. IMPLEMENTATION OF DIRECTIVE PRINCIPLE:

The current status of the directive principles is secondary to the fundamental rights and the latter enjoy a legal superiority over the former. The crux of several amendments and Supreme Court verdicts thrust the responsibility on the government of the day to implement the directive principles in such a way that they do not contravene the fundamental rights or there arise a need for further constitutional amendment. The implementation of directive principles is a monumental job for any government, because non- implementation of these principles can cost the governments heavily. The governments over the year have made efforts to give expressions to some of the directive principles, yet lot has to be done if the benefit of social welfare and economic justice is to percolate into the bottom most level of the society.

The state has made many efforts to implement the directive principles with the aim of providing universalisation of education, the government works with the objective to provide elementary education free of cost to all children up to the age of 14 years which has always been a priority for the government. The 86th constitutional amendment of 2002 inserted a new article, Article 21 A, into the constitution that seeks to provide free and compulsory education to all children aged from 6 to 14 years. The government has made great effort so that the percentage of drop- outs from the schools decreases every year. Mid-day meals are also provided for their nutrition as well as added incentive to come to school.

Another noteworthy development was the 73rd amendment act, 1992 which is a landmark amendment towards decentralization and setting up of local self-government in India and this amendment inserted part IX to make provisions for constitution, election, financing and function of Panchayati Raj bodies. The 74th amendment act 1992, inserted part IX A to make provisions for constitution, election, financing and functioning of municipal bodies. These two were a great step towards decentralization and establishment of local self-governments.

As far poverty alleviation and creation of employment opportunities are concerned several programs have been initiated by the government of India like Pradhan Mantri Gram

Sadak Yojana 2000, Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act 2005, and various other schemes under the development and employment programs in India.

To protect the right of child, the Indian government has also passed several acts, like Child Labour Act 1986, Child Marriage Restraint Act 1929, Children Act 1960, Children Act 1933, Commissions for protection of child rights act, 2005, Commissions for protection of child right Act 2006 and so on.

Nationalization of Banks and insurance sectors were other significant steps towards realization of directive principles in India. To translate the Directive Principles into action, the government of India has initiated national five years plans for which a planning commission has been formed. The planning commission of India was set up on march 15, 1950, under the chairmanship of Jawaharlal Nehru, by a resolution of union cabinet for formation of plans for the most effective and balanced utilization of county's resources . Till date, 11 plans have been implemented and the twelfth five year plan is underway.

India's foreign policy, has also to some degree, been influenced by the Directive principles. India has always reposed great faith in the United Nations and has always upheld its basic principles and objectives. It has also taken part in a number of peace keeping activities under the auspices of the United Nations. Despite such steps taken by the government of India, at both the state and the central levels, a lot is to be done as the conditions of women, children, weaker sections of the society and the poor have not shown significant difference even with such lofty measures and acts in place.

4.8.RELATIONSHIP BETWEEN FUNDAMENTAL RIGHTS AND DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY:

The Relationship between part III and part IV is the one that is not a novice one and was discussed by the constitutional advisor sir B.N Rau who advocated the idea that the right of an individual on the basis of their nature can be divided into:

- Justiciable Rights
- Non – Justiciable Rights

The list of justiciable rights was engulfed in Part –III while the non- justiciable one became the member of part IV of the constitution. At times and again these directive principles are used by the judiciary to determine the constitutional validity of any legislation when they are found to be in conflict with the fundamental rights or part III of the constitution.

The first case we are going to discuss in this light is of Sajjan Singh vs. State of Rajasthan of 1964 where the obiter dicta laid down by justice Madhukar becomes opposite, even the fundamental rights enshrined in part III were taken as unalterable, the much needed dynamism may be according to him achieved by a proper interpretation of the fundamental rights in light of directive principles. Further, he observed that part IV is fundamental in the governance of the country and the provision relating to part III must be interpreted harmoniously with these principles. As discussed above in the case of Champakam Dorairajan it was held by

the Supreme Court that the fundamental Rights would be reduced to a ‘Mere rope of sand’ if they were to be overridden by the Directive principles of state policy.

The parliament reacted to the Supreme Court’s judgement in Golaknath case (1967) by enacting the 24th amendment act (1971) and the 25th amendment act (1971). The 24th Amendment act declared that the parliament has the power to abridge or take away any of the fundamental rights by enacting constitutional amendment acts. The 25th amendment act inserted a new article 31 C which contained the following two provisions:

1. No law which seeks to implement the socialistic Directive principles specified in Article 39 (b) and (c) shall be void on the ground of contravention of the fundamental rights conferred by Article 14, Article 19 (protection of six rights in respect of speech, assembly, movement, etc.) or Article 31 (right to property).
  2. No law containing a declaration for giving effect to such policy shall be questioned in any court on the ground that it does not give effect to such a policy.
- In a case of conflict between the rights of an individual and a law that particularly aims at the implementation of socio-economic policies in furtherance of the Directive principles, the weight would be accorded to the latter.
  - Every act or Legislation enacted in fulfillment of the directive principles should be construed as the one professing in the public interest or as a reasonable restriction to part 3 of the constitution.

In the ‘Kesavananda Bharati’ case (1973), the Supreme Court declared the second provision of Article 31 C as unconstitutional and invalid on the ground that judicial review is a basic feature of the constitution and hence, cannot be taken away. However, the above first provision of Article 31 C was held to be constitutional and valid.

Justice Chandrachud in the landmark case of *Minerva Mills v. Union of India* observed – fundamental rights are not an end in themselves but are means to an end, the aforesaid end is specified in the directive principles. In the (Paras 56 and 57) of the same judgment, it was also duly held that harmony and balance between the fundamental rights and directive principles is an essential feature of the basic structure of the constitution.

The same becomes pertinent when we look in the case as *Bandhua Mukti Morcha* case where the bench headed by justice P.N. Bhagwati in page 163 as the same judgment has expressly mentioned: The right to live human dignity, free from exploitation enshrined under Article 21 derives its life and breath from the directive principles of state policy and particularly clauses (e) and (f) of Article 39 and Article 41 and 42.

Recently in the case of *Charu Khurana vs. Union of India* of 2015, the supreme court of India again highlighted the importance of their existence (part 3 and part 4) by observing that fundamental rights and the Directive principle are the two wheels of the chariot establishing the egalitarian social order.

Therefore, the present position is that the fundamental rights enjoy supremacy over the directive principles. Yet, this does not mean that the Directive principles cannot be implemented.

The parliament can amend the fundamental rights for implementing the Directive principles. So long as the amendment does not damage or destroy the basic structure of the constitution.

4.8.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Which Principle of Directive Principles of State Policy is now a Fundamental right?

.....
.....

2. Write any two Gandhian Directive Principles of State Policy.

.....
.....
.....

4.9.SUMMARY:

In the end we can say that, these Directives constitute the national objectives and the national conscience and whosoever is victorious at the polls will not be free to violate them. According to Mr. Alladi Krishnaswamy Iyer, -No ministry responsible to the people can afford light heartedly to ignore the provision in part 4 of the constitution. They have served as a guide for the union parliament and state legislatures. They are cited by the courts to support decisions. The governmental bodies have been invariably guided by these provisions. The critical analysis clearly shows that attempts of propagating the views that fundamental rights and directive principles are inter-related are untenable. Directive principles are moral guidance to state for enacting the laws. It is also proved that the soul of the constitution is that fundamental rights are above Directive principles and in case of any conflict between the two former should be accorded priority or the later.

4.10 QUESTIONS FOR PRACTICE

4.10.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Analyze the significance of directive principles of state policy in comparison with fundamental rights as guaranteed by the constitution of India.
2. Examine the various Directive Principles provided in the constitution of India.
3. Discuss the meaning and evaluation of Directive Principles of state policy.
4. Discuss the importance of the Directive principles of state policy while discussing the various directive principles of state policy.

4.10.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is the meaning of Directive Principles of state policy?

2. Briefly explain the difference between fundamental rights and Directive principles.
3. Write any five Directive Principles of State Policy.
4. Discuss the Utility of Directive principles of State Policy.

4.11. SUGGESTED READINGS:

- Granville Austin, *The Indian constitution: cornerstone of a nation*, oxford university press, Bombay, 1972.
- D.D. Basu, *Introduction to the constitution of India*, prentice Hall of India, New Delhi, 1992.
- J.R. Siwach, *Dynamics of Indian government and politics*, Sterling publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 1985.
- P.M. Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing, Delhi, 1992.
- M.P. Jain, *Indian constitutional law*, wadhwa, Third Edition (1978).
- M.V. Pylee, *Constitutional Government in India*, Bombay, Asia Publishing House, 1977.
- M. Laxmikanth, „*Indian polity*“ McGraw Hill India, 2016.

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

**UNIT 5: INDIAN FEDERALISM: LEGISLATIVE, ADMINISTRATIVE AND
FINANCIAL RELATIONS BETWEEN UNION AND STATES**

STRUCTURE

5.0: Learning Objectives

5.1. Key Words

5.2. Introduction

5.3. Features of Indian Federalism

5.4. Nature of Indian Federalism

5.4.1. Check Your Progress I

5.5. Relations between Centre and State

5.5.1. Legislative Relations

5.5.2. Distribution of Powers (Subject Matter)

5.5.3. Administrative Relations

5.5.4. Financial Relations

5.6. The Sarkaria Commission

5.6.1 Check your Progress II

5.7. Summary

5.8. Questions for Practice

5.8.1. Long Answer Questions

5.8.2. Short Answer Questions

5.9. Suggested Readings

5.0. Learning Objectives

After the completion of this unit, you will able to

- Understand the nature of Indian federalism
- Discuss why the framers of the Indian Constitution adopted a federal form of government
- Describe the federal features of the Indian Constitution
- Recognize the quasi federal structure of governance

- Describe the unitary features of the Indian federation
- Enumerate and discuss the process of the central government and those of the governments of the states
- Understand the two-fold division of legislative powers between the Centre and the State
- Understand the legislative, administrative (executive) and the financial relations between the centre and the units
- Analyze how the powers of the central government prevails over States' power
- Understand the rationale behind states' demand for greater autonomy
- Examine the recommendations that were put forth by the Sarkaria Commission to regulate and improve Centre- State relations.

5.1. Key Words: Federal, Unitary, Constitution, Centre- State relations,

5.2. INTRODUCTION

In a federal system, the powers and functions of the government are divided between the Union and the State. In a federal form of government, both the central and state governments work independently as well as in coordination with each other. The Indian constitution has adopted federal features thus providing for a federal form of government. Both the union and state are the creation of the constitution and their authority is derived from it. However, there has been criticism that the Indian form of government is a federal one but with unitary features. In order to verify the validity of this criticism, it is important to understand the relations between the centre and the state. How far is this criticism valid? To understand this, it is desirable to study the relationship between the Union and the States.

The Indian constitution recognizes the principle of 'quasi-federalism'. Though there is division of powers between the Union and the States under schedule 7 of the constitution, this division is not absolute. In the 7th schedule of the constitution, the power of legislation has been given separately to the centre and the states in the first and second lists respectively and in the concurrent list being the third list power has been given to legislate to both the State and the Centre. In *J.P Rao Petitioner v. Union of India*, the Supreme Court observed that 'Supremacy of the Central legislature is already provided in the Constitution as far as the concurrent list is concerned as it will appear from Article 254 of constitution of India'. The court further observed that 'it is very clear that in a certain situation the Central Legislature will have the overriding power over the state legislature and even exclusive power in some cases to legislate even on the state list (list II)'.

The Indian judiciary has recognized the fact that Indian constitution does not accept an absolute form of federalism. In *State of West Bengal v. Union of India*, the apex court arrived at the conclusion that Indian constitution does not propound the principle of 'absolute

federalism¹¹. In *State of West Bengal vs. Kesoram Industries Ltd. and others*, the apex court observed that –Federalism under the Indian context points out to the supremacy of parliament and legislative entries contained in different lists of the Seventh schedule must be construed accordingly¹². Noted legal scholar Professor K.C. Wheare was the one who first declared that –It seems clear that, after allowing for the federal features of the Indian Union it can only be concluded that the constitution is quasi-federal¹³.

5.3. FEATURES OF INDIAN FEDERALISM

Before we delve into discuss regarding the division of legislative, administrative and financial powers between the Centre and the State, it is important to understand the essential features of the Indian Constitution.

Written Constitution

In order for a nation to be a federation, it is essential that it has a written constitution. This is to ensure that both the Centre and the State can refer to it when required. It is well known fact that Indian Constitution is a written document that was drafted after a long deliberation by the constitution makers. The Constitution is a supreme document and it empowers both the Centre and the State to function independently in their administrative sphere with minimum interference.

Rigid Constitution

Amending a constitution in a federal system is generally a rigid and complicated task. The Indian Constitution lays down emphasis that in order for amending certain provisions, a special majority is required. This means that majority of total members of each house of the Parliament as well as by two-thirds majority of the members present and voting has to pass the amendment. Moreover, in addition to this, there are certain amendments that must be approved by at least 50% of the states. After this process is over, the head of the state i.e. the President gives his assent by signing the amendment. This procedure can be time consume and tedious. Thus, it has been rightly said that Indian Constitution is rigid in nature.

Division of Powers

Our Constitution lays down a clear cut division of powers. This ensures that both the States and the Centre are able to enact and legislate within their assigned administrative sphere. This is done

---

¹¹ *State of West Bengal v. Union of India* 1963 AIR SC 1241

¹² *The State of West Bengal v. Kesoram Industries Ltd. & Ors* [2004] Insc 28 (15 January 2004).

¹³ *Federal Government*, by KC Wheare, 1961

so as to prevent any violation of its limits and prevent any interference with their respective autonomy's. Our constitution provides three lists, viz. the Union, the State and the Concurrent List.

Supremacy of the Judiciary

The independence of the judiciary is yet another important feature of the Indian Constitution. The original jurisdiction of the Supreme Court of India allows it to resolve disputes between the Union and the States. In case a law undermines or contradicts a provision of the constitution, the judiciary can declare it to be unconstitutional.

5.4. NATURE OF INDIAN FEDERALISM

As per Article 1 of the Constitution, India is a 'Union of States' thus indicating that is not a product of arrangement between the Union and the States and the States do not have the power to ask for separation from the union. Apart from that, the Constitution of India binds the Union and the States in such a manner that they cannot exit the same and must operate within the framework that has been laid down by it. The objective of the federation is to preserve the unity of the nation thus making it indestructible. The Governors are appointed by the Centre and their recommendations can prompt the Centre to take over the control of the state.

It can be said that the governor acts as an agent of the Centre. A closer look at the Indian federal system indicates that governor's are appointed to represent the interests of the Centre. This is in contrast with their responsibility as the head of the state. The Governor's position ensures that the Centre continues to exercise its control over the State. This becomes particularly significant in the context of imposition of National Emergency. If the units are to be treated equally in a federation, then they must be entitled to equal representation in the Upper House of the federal legislature i.e. the Parliament. However, the same is not followed in the Indian States. This means that states have been given unequal representation in Rajya Sabha. This is in contrast to other countries that have adopted a federal form of government such as the United States of America. In USA, states are entitled to equal representation in the upper house that happens to be the Senate. This is irrespective of the size of their area or the population. Additionally, the Union Government is in charge of making important appointments such as the appointment of Chief Election Commissioner, the Comptroller and Auditor General are made by the Union Government. The provision for a separate constitution for the state is absent. The states are not empowered to suggest amendments to the Constitution. This is because only the Union Government is empowered to make amendments.

Generally, in a federal system, a dual system of courts is followed. However, that isn't the case in the Indian context. Here, we have a system of unified judiciary in which the Supreme Court assumes the apex position. The Constitution has made the Centre strong by assigning it subjects of significance. The States governments have been provided with minimal powers. The

states are at a disadvantage from a financial perspective as they are made dependent on the Centre. One relevant statement accurately explains the nature of Indian federalism that Indian Constitution is federal in form but unitary in nature, is justified. All this will be discussed in depth in the coming sections.

5.4.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is the meaning of Supremacy of Judiciary?

.....
.....

2. Briefly explain the three lists?

.....
.....
.....

5.5. RELATIONS BETWEEN CENTRE AND STATE

Part XI of the Indian Constitution lays down the relations between the union and the states. The Centre state relations are divided into three parts namely- Legislative Relations (article 245-255), Administrative Relations (Article 256- 263) and financial relations (Article 268-293). These have been discussed below in detail-

5.5.1. LEGISLATIVE RELATIONS

As per Chapter I of Part XI (Article 245-254) of the Indian Constitution, there exists a two-fold division of legislative powers between the State and the centre. This division is with respect to territory and subject matter.

Territorial Jurisdiction:- With respect to territory, Article 245(1) lays down that subject to the provisions contained in the Constitution, a State Legislature is empower to enact laws for whole of the state or any area that falls within its territory. However, State Legislatures cannot expand its territorial jurisdiction under any circumstances. The only scenario in which they can do the same is if the boundaries of the state are enlarged by an act of the Parliament.

On the Other hand, the Parliament is entitled to legislate for the whole or any part of the territory of India, which includes not only the states but also the union territory of India. This has been laid down by Article 246(1) of the Constitution. The Parliament is also entitled to the power of extra territorial jurisdiction. This power is given by Article 245(2) and is not available to state legislatures. This means that the legislation enacted by the Parliament will not only concern itself with those people who are in the Indian territory but will also extent to Indian subjects and property that are situated outside India.

5.5.2. DISTRIBUTION OF POWERS (SUBJECT MATTER)

As discussed above, under a federal form of government, there is a distribution of powers between the Centre and the State. The local and political backgrounds of a country play a critical role in determining the nature of distribution of powers. For example, in the USA, sovereign states were opposed to the idea of absolute subordination to the Government at Centre. Therefore, they entrusted subjects of common interest to the Central Government and legislated upon the remaining themselves. Australia also followed this pattern of single enumeration of powers. In contrast to this, Canada opted for double enumeration of the power. They took into account the US experience that resulted in a Civil War as a result of weak centre. Thus, to prevent the same from happening, they opted for a strong Centre. The makers of the Indian Constitution followed the federal scheme of double enumeration as adopted by Canada thereby going for a strong Centre. However, they modified this by adding a third list called the Concurrent list.

In the Indian context, with respect to legislative relations, powers have been divided into three categories in the Constitution. As per the seventh schedule of the Indian Constitution, legislative powers have been divided into lists- one for the Centre and the other for the State, known as the Union List and the State List, respectively. The concurrent list has also been added. There are 97 subjects of national interest in the Union List and is the largest list among the three. Some of the important subjects that fall within the purview of Union List include: Defence, Railways, Post and Telegraph, Income Tax, Custom Duties, etc.

The Parliament has the exclusive power to legislate on the subjects contained in the Union List for the entire country. There are 66 subjects in the State List that deal with local interest. Some of the important subjects as contained in this List are- Trade and Commerce within the State, Police, Fisheries, Forests, Industries, etc. The State Legislatures have the power to legislate on the subjects included in the State List.

The Concurrent List is composed of 47 subjects that are of common interest to both the Union and the States. Some of the subjects included in this list are: Stamp Duties, Drugs and Poison, Electricity, Newspapers etc. Both the Parliament and the State Legislatures are empowered to legislate on the subjects included in this list. But in case a conflict arises between the Union and the State law with respect to the same subject, the Union law will prevail over the State law. The parliament is empowered to legislate on all subjects that do not fall within the purview of the three lists. The Parliament is also empowered to legislate on the subjects contained in the state list in certain circumstances.

5.5.3. ADMINISTRATIVE RELATIONS

The administrative relations between the union and the states can be examined under: (i) normal and (ii) emergency conditions.

Several techniques have been devised by the Indian Constitution to ensure that the Union government is able to exercise control over the state government in 57 normal circumstances. The state is not allowed to interfere in the legislative and executive actions and policies of the Centre. This control of the Centre has been possible because of the President's powers. Article 155-156 provides the president with the power to appoint and dismiss a governor. Apart from that, Article 304 allows him to introduce legislation in the state legislature; Article 213 lays down that the President's assent is required in case the Governor wishes to introduce ordinances pertaining to specific issues and Article 200 confers veto power on the President in case of State bills that have been reserved by the Governor.

It was not the intention of the framers of the Indian Constitution to lay down a constitutional framework that facilitated administrative co-operation and co-ordination between the union and states. The state is still required to exercise its executive power in such a manner that it complies with the laws made by the parliament. Furthermore, the Union Executive has the power to give directions to a State. This happens when such direction are necessary for a requisite purpose. For example, The Union Government is empowered to direct the States to make sure that it complies with the laws that are enacted by the Parliament. These include laws pertaining to the construction and maintenance of means of communications, which have been declared to be of national and military importance, and also on the measures regarding the protection of Railways. Additionally, only the Parliament is empowered to adjudicate on inter-state river disputes. There is also a provision that lays down the an Inter-State Council should be constituted for advising the president on Inter- State disputes.

The State governments are empowered to delegate some of its administrative functions pertaining to the State subjects to the Union Government for a certain period of time. The Constitution of India has incorporated certain special provisions to make sure that the administrative system is uniform in nature. The creation of the All India Services such as IAS and IPS is an example of that. The members of these services are placed in significant administrative positions in the states. This enables the Central Government to exercise its authority and ensure that the states are in its control. The recruitment of these members takes place through a centralized examination. However, they are appointed at in different states.

The states do not have the authority to take any disciplinary action against them without the Centre's prior permission. The Constitution has also made a provision that empowers the Parliament to establish a new All India Service on the recommendations of Rajya Sabha. The President possesses the powers to hand over the entire control of the state administrative machinery to the Union. Such powers have been enumerated in the emergency provisions.

The Union executive has the power to issue directions to a state if such directions are necessary to fulfill a requisite purpose of the union government. In addition to this, Union Government can be subjective in its approach and issue directions as it deems fit. In other words, the scope of Union powers is wide enough to result in interference with the state's administrative machinery. Under ordinary circumstances, it is the states that request the centre to deploy Central Police Force and Army in the states. However, in certain exceptional circumstances, the Central

Government has deployed CRPF or BSP despite the objections of the State Government. Thus, The Centre plays a very critical role in the states' administrative sphere.

5.5.4. FINANCIAL RELATIONS

In order to determine the nature of State's relationship with the Centre, it is important to pay adequate attention to the distribution of financial resources between the two. The Constitution has provided independent sources of revenue for both the Union and the State. The Parliament is empowered to impose taxes on the subjects that fall within the purview of the Union List. Similarly, the States can impose taxes on the subjects included in the State List. Most of the times, the Centre is in charge of levying taxes that have an inter-state base whereas taxes that have a local base are levied by the state.

The Union List contains items of taxation which can be categorized as:

- (i) There are taxes that are levied by the Union. However, their collection and appropriation is done by the states. For example, stamp duties and duties of excise on medicinal and toilet preparations etc.
- (ii) There are taxes that are levied and collected by the Union. However, such taxes are assigned to the States viz. railways, sea or air etc.
- (iii) There are taxes that are levied and collected by the Central Government. In some cases, the parliament prescribes that these taxes be distributed between the Central and the states. For example- union excise duties, excise on toilet preparations etc.
- (iv) There are taxes that are levied and collected by the Centre for its own utilization. These include customs, surcharge on income tax etc.
- (v) There are taxes that levied and collected by the Centre and their distribution takes place between the union and the states. For example- taxes other than agriculture etc. This indicates that the Centre is better equipped to deal with matters concerning the financial sphere.

The state finances are subject to the control of the Centre. In some instances, the Centre is empowered to provide financial aid so that the expenditure requirements of states' developmental schemes can be met. In case of a financial emergency, the President is empowered to suspend the provisions concerning the division of taxes between the Centre and the State. In such a scenario, other restricts can also be imposed on the expenses of the state by the President.

The priorities of the central plan mind are kept in mind while framing the state plans. The Planning Commission plays a critical role in the process as state plans cannot be executed without its approval. Furthermore, the States are provided with certain grants for carrying out centre sponsored schemes. It can be said that an over-centralized planning system has been established by the Planning Commission. The State haven't been gave much power to take up their own initiatives. Instead, they have to implement the schemes that have been formulated by the Centre.

One of the primary concerns of the founding fathers of the Indian Constitution was to ensure that the constitution fostered the unity and integrity of the country. They took into account the disunity and lack of harmony that prevailed in the country especially in the immediate period following the independence. To counter the same, they felt that a strong government at Centre was needed. Therefore, the Centre was assigned a relatively stronger role by the framers of the Indian Constitution. They also incorporated provisions that led to the establishment of a co-operative federalism.

In the past few decades, the working of the Indian federal system has revealed that the Centre and States have had unfriendly relations. Instead of working co-operatively, they have had fair share of disagreements and failed to coordinate with each other. In light of the same, over the course of years, the Indian Government has appointed the administrative Reforms Commission and several other Commissions with the objective of regulating and improving Centre State relations.

5.6. THE SARKARIA COMMISSION

The Sarkaria Commission was appointed by the Union Government to recommend ways and measures to improve Centre-State relations. The recommendations put forth by the Sarkaria Commission are important as they seek to ensure that an appropriate policy with respect to legislative, administrative and financial relations between Centre and States is adopted. However, no fundamental changes with respect to the constitutional fabric have been suggested. The Commission was of the opinion that federalism is co-operative in nature instead of being a static institutional concept.

One of the more concrete recommendations that was put forth by the commission was with regards to the establishment of permanent Inter-State Council. Additionally, it was of the opinion that the development of backward regions or areas should be common concern of both the Central and State Government. This would ensure that the economic development of these backward regions took place in a planned manner thereby reducing the separatist tendencies. Apart from that, it recommended that the Union and the States should resolve their disagreements/ differences through mutual consultations. It viewed the States' demand for more financial resources from a favorable perspective. It further suggested that Centre –State relations can be improved by putting impetus on economic liberalization and making suitable amendments to the Constitution.

5.6.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Which part of Indian Constitution deals with administrative relations?

.....
.....

2. What is Sarkaria Commission?

.....
.....

5.7. Summary

A federal system of government requires a definite division of power between the Union and States. In addition, a written and rigid constitution is also necessary and in order to effectively deal with the disputes between the Union and the States, there should be a strong independent judiciary. Even though the Indian Constitution has adopted several federal features, the Indian State has failed to function as a true federation. This can be attributed to incorporation of some non federal features in it by the framers of the constitution. These include single citizenship, single judiciary, a strong centre, appointment of the Governor by the President, unequal of representation in the Rajya Sabha etc.

This indicates a preference for a strong centre. The states are required to work in close co-operation with the centre. However, this is not always possible as the powers of the centre often prevail over that of the state. The constitution may be projected to be federal in form but it has proved to be unitary in function.

This above discussion of Center-State relationship in legislative, administrative and financial spheres reveals that the Centre has been made relatively stronger than the states. The rationale behind assigning a dominant role to the Centre was to preserve the unity and integrity of the nation. Therefore, provisions laying down a co-operative form of government have been laid down.

As the relations between the Centre and the States have failed to remain cordial, states have started asking for more autonomy to conduct its administrative affairs. In such a scenario, the government intervened and set up commissions to examine the situation and put forth recommendations.

5.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

5.8.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Describe the unitary features of the Indian Constitution.
2. Write a short note on each of the following-
  - a.) Legislative relations between the Centre and the States
  - b.) Financial relations between the Centre and the States
  - c.) Administrative relations between the Centre and the States
3. -Indian Constitution is federal in form but unitary in spirit. Comment.

4. What is co-operative federalism?
5. Why did the framers of the Constitution felt the need for a strong centre?
6. What are the salient features of Indian federalism?

5.8.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Do you think that India has adopted an absolute form of federalism? Given reasons supporting your answer.
2. Discuss the recommendations that were put forth by the Sarkaria Commission to regulate Centre-State relations. Do you agree with the recommendations? Given reasons supporting your answer.
3. Write a short note on how the Indian Federal System varies from that adopted by the United States of America?
4. What is quasi-federalism?
5. Differentiate between the Union, State and the Concurrent list.

5.9. SUGGESTED READINGS

- Constitutional Assembly Debates, Vol. 5, P.37,1949.
- Basu, D.D., Introduction to the Constitution of India, Wadhwa and Company Law Publishers, New Delhi, 2005.
- Basu, D.D., Constitutional Law of India, Prentice Hall of India, 1991.
- Tope, T.K., Constitutional Law of India (Edn.), 1982.
- Basu, D.D., Comparative Federalism, Prentice Hall of India, New Delhi, 1987

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

**UNIT 6: UNOIN EXECUTIVE: PRESIDENT- ELECTION, POWERS, POSITION AND
CHANGING ROLE**

STRUCTURE

- 6.0. Learning Objectives
- 6.1. Key words
- 6.2. Introduction
- 6.3. Election of the President
  - 6.3.1 Uniformity in the scale of Representation
  - 6.3.2 Eligibility
  - 6.3.3 Oath or affirmation
  - 6.3.4 Salary and Allowances of the President
  - 6.3.5. Conditions of President's office
  - 6.3.6 Term of President's Office
  - 6.3.7. Process of Impeachment
  - 6.3.8. Vacancy of President's office
  - 6.3.9. Check Your Progress I
- 6.4. Powers and Functions of President
  - 6.4.1 Executive Powers
  - 6.4.2. Legislative Powers and Functions
  - 6.4.3. Power to Promulgate Ordinances
  - 6.4.4. Financial Powers and Functions
  - 6.4.5. Emergency Powers of the President
  - 6.4.6. Diplomatic powers

6.4.7. Military powers

6.4.8. Judicial Powers

6.4.9. Pardoning Power of the President

6.5. Position or Changing role of the Indian president in Minority Government

6.5.1 Check Your Progress II

6.6. Summary

6.7 Questions for Practice

6.7.1 Long Answer Question

6.7.2 Short Answer Question

6.8 References

6.9 Suggested Readings

6.0 LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the election method, qualifications, term and impeachment of the President of India.
- Examine the powers and functions performed by the President.
- Evaluate the constitutional position and changing role of the President in Indian Political System.

6.1. KEY WORDS

Electoral College, Impeachment, veto power, ordinance-making and changing role.

6.2. INTRODUCTION

The Constitution of India has opted for parliamentary system of Government modeled on the British pattern, where the head of the state is the nominal executive and the real executive is the Council of Ministers headed by the Prime Minister. Though the executive power is vested in the president but he exercises this power with the aid and advice of the Council of Ministers. The President is the head of the Indian State and acts as the symbol of unity, integrity and solidarity of the nation. He is the first citizen of India. Article 52 of the Indian Constitution deals with the office of President.

6.3 ELECTION OF THE PRESIDENT

The president is not directly elected by the people but by members of Electoral College consisting of:

1. The elected members of the both the houses of Parliament;
2. The elected members of the legislative assemblies of the states;
3. The elected members of the legislative assemblies of the Union Territories of Delhi and Puducherry.

Thus, the nominated members of both of the houses of parliament, the nominated members of the state legislative assemblies, both elected and nominated members of Legislative councils (in case of the bicameral legislature) and nominated members of the legislative assemblies of Delhi and Puducherry do not participate in the election of the president.

According to Article-55(3), -the election of the president shall be held in accordance with the system of proportional representation by means of single transferable vote and voting of such election shall be secret ballot.¶

6.3.1 UNIFORMITY IN THE SCALE OF REPRESENTATION-

Article 55 provides the formula of uniformity in the scale of representation of different states, as far as practicable. The formula is given below:

1. Value of the votes of the members of state legislature- Every elected member of the legislative assembly of a state shall have as many votes as there are multiples of one thousand in the quotient obtained by dividing the population of the state by the total number of the elected members of the assembly. This can be expressed as:

Value of the vote of MLA= Total population of state/total number of elected members in the state legislature $\times 1 \div 1000$

2. Value of the vote of an elected member of Parliament- Every elected member of parliament shall have such number of votes as many as obtained by dividing the total number of votes assigned to members of the legislative assemblies of the states by the total number of the elected members of both the houses of Parliament. This can be expressed as:

Value of the vote of an MP=Total value of votes of all MLAs of all states/ total number of the elected members of Parliament

The President's election is held in accordance with the system of proportional representation by means of the single transferable vote and the voting is by secret ballot. This system ensures that the successful candidate is returned by absolute majority of votes. A candidate, in order to be declared elected to the office of President, must secure a fixed quota of votes. The quota is determined by dividing the total number of valid votes polled by the number of candidates to be elected (here only one candidate is to be elected as President) plus one and adding one to the quotient. The formula can be expressed as:

Electoral quota= Total number of valid votes polled/1+1+1

Each member of the Electoral College is given only one ballot paper. The voter, while casting his vote, is required to indicate his preferences by marking 1,2,3,4, etc. against the names of candidates. This means that the voter can indicate as many preferences as there are candidates in the fray.

In the first phase, the first preference votes are counted. In case a candidate secures the required quota in this phase, he is declared elected. Otherwise, the process of transfer of votes is set in motion. The ballots of the candidate securing the least number of first preference votes are cancelled and his second preference votes are transferred to the first preference votes of other candidates. This process continues till a candidate secures the required quota.

Supreme Court shall inquire and decide regarding doubts and disputes arising out of or in connection with the election of a President per Article 71(1) of the constitution. Supreme Court can remove the president for the electoral malpractices or upon being not eligible to be Lok Sabha member under the Representation of the People Act, 1951. Subject to Article 71 (3), Parliament made applicable rules/procedure to petition the Supreme Court for resolving the disputes only that arise during the election process of the president but not the doubts that arise from his unconstitutional actions/deeds or changing Indian citizenship during the tenure of president which may violate the requisite election qualification.

6.3.2 ELIGIBILITY

Article 58 of the Constitution sets the principal qualifications one must meet to be eligible to the office of the president. A president must be:

- A Citizen of India
- 35 years of age or above
- Qualified to become a member of the Lok Sabha

A person shall not be eligible for election as president if he holds any office of profit under the Government of India or the Government of any State or under any local or other authority subject to the control of any of the said Governments.

Certain office-holders, however, are permitted to stand as presidential candidates. These are:

- The current vice-president
- The governor of any state
- A Minister of the Union or of any state (including prime minister and chief ministers)

In the event that the vice-president, a state governor or a minister is elected president, they are considered to have vacated their previous office on the date they begin serving as president.

A member of parliament or of a State Legislature can seek election to the office of the president but if he is elected as president, he shall be deemed to have vacated his seat in parliament or State Legislature on the date on which he enters upon his office as President [Article 59(1)].

Article 57 provides that a person who holds, or who has held, office as president shall, subject to the other provisions of this constitution, be eligible for re-election to that office.

Under the Presidential and Vice-Presidential Elections Act, 1952,^[43] a candidate to be nominated for the office of president needs 50 electors as proposers and 50 electors as seconders for his name to appear on the ballot.

6.3.3 OATH OR AFFIRMATION

The President is required to make and subscribe in the presence of the Chief Justice of India (or in his absence, the senior-most Judge of the Supreme Court), an oath or affirmation that he/she shall protect, preserve and defend the Constitution as follows:

I, (name), do swear in the name of God (or solemnly affirm) that I will faithfully execute the office of President (or discharge the functions of the President) of the Republic of India, and will to the best of my ability preserve, protect and defend the Constitution and the law, and that I will devote myself to the service and well-being of the people of the Republic of India.

6.3.4 SALARY AND ALLOWANCES OF THE PRESIDENT

Under Article-59(3) the power to fix the salary and allowances of the president is vested in Parliament. According to the President's emoluments and Pension (Amendment) Bill passed by the Parliament in December, 2008, the president gets salary of Rs.1.50 lakh per month. This amount was further increased to Rs.5 lakh per month in the 2018 Union Budget of India. The pension of the president is 50% of his salary per month. He is also entitled to free accommodation, free electricity, telephone, medical facility, travelling also. The President's salary and pension is charged from the consolidated fund of India and cannot be reduced during his tenure.

6.3.5. CONDITIONS OF PRESIDENT'S OFFICE

Certain conditions, per Article 59 of the Constitution, debar an otherwise eligible citizen from contesting the presidential elections. The conditions are:

1. The President shall not be a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State, and if a member of either House of Parliament or of a House of the Legislature of any State be elected President, he shall be deemed to have vacated his seat in that House on the date on which he enters upon his office as President.
2. The President shall not hold any other office of profit.

6.3.6 TERM OF PRESIDENT'S OFFICE

The President holds office for a term of five years from the day on which he enters upon his office. However, he can resign from his office at any time by addressing the resignation letter to the vice-president. Further, he can also be removed from office before completion of his term by the process of impeachment. The President can hold office beyond his term of five years until his successor assumes charge. He is also eligible for re-election to that office. He may be elected for any number of terms.

6.3.7. PROCESS OF IMPEACHMENT

The President may be removed before the expiry of the term through impeachment for violating the Constitution of India. The process may start in either of the two houses of the Parliament. The house initiates the process by levelling the charges against the President. The charges are contained in a notice that has to be signed by at least one quarter of the total members of that house. The notice is sent up to the President and 14 days later, it is taken up for consideration. A resolution to impeach the President has to be passed by a two-third majority of the total number of members of the originating house. It is then sent to the other house. The other house investigates the charges that have been made. During this process, the President has the right to defend oneself through an authorised counsel. If the second house also approves the charges made by special majority again, the President stands impeached and is deemed to have vacated his/her office from the date when such a resolution stands passed. No president has faced impeachment proceedings so the above provisions have never been used. Under Article 361 of the constitution, though president cannot be summoned for questioning except on his voluntary willingness to testify in the court in support of his controversial deeds, the unconstitutional decisions taken by the president would be declared invalid by the courts. The case would be decided by the courts based on the facts furnished by the union government for the president's role. As clarified by the Supreme Court in the case 'Rameshwar Prasad & Ors vs Union Of India & Anr on 24 January 2006', though president cannot be prosecuted and imprisoned during his term of office, he can be prosecuted after his term of office for the guilty committed during his term of presidency as declared earlier by the courts. No president has resigned on impropriety to continue in office for declaring and nullifying his unconstitutional decisions by the courts till now. No criminal case at least on the grounds of disrespecting constitution is lodged till now against former presidents to punish them for their unconstitutional acts though many decisions taken during the term of presidency had been declared by Supreme Court as unconstitutional, mala fides, void, ultra vires, etc.

6.3.8. VACANCY OF PRESIDENT'S OFFICE

The Office of the president falls vacant in the following scenarios:

1. On the expiry of their term.
2. By reason of death.
3. By Resignation.
4. Removal by Supreme Court.
5. Removal by impeachment.

Article 65 of the Indian constitution says that the Vice-President of India will have to discharge the duties, if the office falls vacant due to any reason other than the expiry of the term. The vice-president reverts to their office when a new president is elected and enters office. When the president is unable to act because of absence, illness or any other cause, the vice-president discharges the president's functions until the president resumes the duties.

A vice-president who acts as or discharges the functions of the president has all the powers and immunities of the president and is entitled to the same emoluments as the president. When a vice-president discharges the duties of the president, he/she does not function as the Chairperson of the Rajya Sabha.

The Indian parliament has enacted the law—*The President (Discharge of Functions) Act, 1969*—for the discharge of the functions of the president when vacancies occur in the offices of the president and of the vice-president simultaneously, owing to removal, death, resignation of the incumbent or otherwise. In such an eventuality, the chief justice—or in his absence, the senior most judge of the Supreme Court of India available—discharges the functions of the president until a newly elected president enters upon his office or a newly elected vice-president begins to act as president under Article 65 of the constitution, whichever is the earlier. For example, in 1969, when President Zakir Husain died in Office, Vice-President V. V. Giri served as the acting president of India. However, later, V.V Giri resigned from both posts (Acting President of India and Vice-President of India) as he became a candidate in the 1969 presidential election in India. In this event, the then Chief Justice of India, Justice Mohammad Hidayatullah served as the acting president of India until the next president was elected.

6.3.9. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who is eligible to become president of India?

.....
.....

2. How the President of can be removed from his office?

.....
.....

6.4. POWERS AND FUNCTIONS OF PRESIDENT

The constitutional powers and functions of the President of India may be classified into six principle types.

6.4.1 EXECUTIVE POWERS

1. Head of the Union: The President is at the head of the Union Executive. Consequently, all executive powers are exercised in his name. The executive power of the Union to be exercised by the President is extended to the matters with respect to which Parliament has power to make laws and to conclude treaty and agreement.

2. Appointments: As head of the executive, the President appoints the Governors of States, the Judges of the Supreme Court and the High Courts, the Auditor General of India and many other high officials, such as the members of Finance Commission, Election commission, Union Public commission etc.

3. Appointment of the Prime Minister and other Ministers: The President also appoints the Prime Minister and with his advice the other Ministers of the Union Council of Ministers. But here too, as in all other appointments, the President can seldom use his discretion. He is, ordinarily, duty-bound to summon the leader of the political party which secures an absolute majority in the Lok Sabha to become the Prime Minister and form the Ministry. He does enjoy some discretionary powers in the matter only under exceptional circumstances. When no single political party wins a clear absolute majority and, as a result, no Council of Ministers can be formed without a coalition of parties the President can exercise his discretion judiciously in appointing the Prime Minister. Such situations developed in the past. India has entered into an age of coalition politics. And it may so happen that no single party will be able to secure an absolute majority, and the President may be required to exercise his discretionary power for some time to come, in appointing Prime Minister.

4. Can ask to prove Majority in Lok Sabha: Union Council of Ministers normally remains in office for five years, unless dissolved earlier for any reason. The President must be satisfied that the Council of Ministers enjoys the confidence of the majority of the Lok Sabha. In case of any doubt he can ask the Council of Ministers to prove its majority in the Lok Sabha, as the Prime Ministers Sri H.D. Deve Gowda was asked by the President after the official withdrawal of support by the Congress Party from Ministry. The President can also dissolve the Union Council of Ministers in accordance with Article 75(2) of the constitution, if he finds that the Ministry does not enjoy the support of the majorities in the Lok Sabha.

5. Supreme Commander of Armed Forces: As head of State, the President is the supreme Commander of the Armed Forces of India and is entitled to declare war or conclude a treaty.

6.4.2. LEGISLATIVE POWERS AND FUNCTIONS

1. President is a part of Parliament: The Union Legislature or Parliament consists of the President and two Houses of Parliament. The President is, therefore, an integral part of Union Legislature. He shall summon from time to time, either separately or jointly, the Houses of Parliament. The President can prorogue the Houses or either House of Parliament and, if necessary, can dissolve the lower Chamber of Parliament, the Lok Sabha. For example, the President dissolved the twelfth Lok Sabha in early 1999 when the confidence motion in favour of the Vajpayee government was lost in the Lok Sabha.

2. Summons and Addresses Parliament: The President may address either or both House of Parliament. In such address, at the first session after general election to the Lok Sabha and at beginning of a joint session of Parliament each year, he may place the reasons for summoning it. Apart from addressing Parliament, the President may also, in case of 3 necessities, send messages to either House, or to both Houses [Article 86(2)]. Normally, the President does not send such a message, unless however, he has a serious disagreement with the Council of Ministers.

3. Nomination: The President nominates a number of members in both Houses. The chief purpose of the nomination is to ensure adequate representation in Parliament of all sections of population which many not always be achieved through elections.

4. Power in respect of Bills: The President has certain functions in respect of passing of a Bill. A bill passed by both the Houses of Parliament requires his assent in order to become an Act. He may give his assent to a bill or can withhold assent when a bill, after getting approved in both the Houses, is placed before the President. But, if Parliament, acting on President's refusal to assent to a bill, passes it again with or without amendment, for the second time and presents it to the President for his approval, the President shall not withhold his assent there from under Article 111. In other words, it becomes obligatory upon him to give his assent. In certain cases, prior sanction of the President is required for initiating any legislation. For instance, bill for formation of a new State or altering the boundaries of the existing State or States is to be placed before Parliament with prior approval of the President. Money bill is another example in which obtaining of such approval of the President is a constitutional necessity.

5. Bill passed by a State Legislature: A bill passed by a State Legislature may also be reserved for the consideration of the President by the Governor of that State. The President enjoys this right in relation to a bill passed by a State Legislature only in such cases where those are referred to him by the Government of a State under Article 200.

6.4.3. POWER TO PROMULGATE ORDINANCES

Except when both Houses of Parliament are in session, the President may promulgate such Ordinances as the circumstances appear to him to require (Article 123). Such an ordinance can

have the same force and effect of an Act of Parliament. Such an ordinance shall cease to operate unless passed by both Houses of Parliament within the stipulated period. A.K. Roy vs. Union of India (1982) illustrates the proposition that the satisfaction of the President must be as to the existence of a situation which makes it necessary for the President to promulgate such an Ordinance.

The more controversial and debatable legislative power of the President has always been the Ordinance Making Power. Usually, the power to make the laws rests with the Parliament. However, special power on the President empowering him to promulgate ordinances when the Parliament is not in session and the circumstances are such which require immediate action. An ordinance cannot be promulgated when both the houses of parliament are in session However it may be passed when only one house is in session the reason being that a law cannot be passed by only one house and thus it cannot meet a situation calling for immediate legislation. This power granted to the President in the Indian Constitution is unique and no such power has been conferred upon the executive in Britain or the USA. In justification of the inception of the Ordinance Making power in the Constitution Dr Ambedkar said that there might be a situation of emergency when the Houses of the parliament are not in session. It is important that this situation should be dealt with and it seems to me that the only solution is to confer upon the President the power to promulgate the law which will enable the executive to deal with that particular situation because it cannot resort to the ordinary process of law because the legislature is not in session.

6.4.4. FINANCIAL POWERS AND FUNCTIONS

The President of India also exercises financial powers. No money bill can be introduced in Parliament without the recommendations of the President. According to the Constitution of India, the Annual Financial Statement is placed by the President before both the Houses of Parliament. This statement shows the estimates of revenue and expenditure of the central Government for the next year. It may be pointed out that the proposal for taxation and expenditure cannot be made without the approval of the President. No proposal for spending money or raising revenues for purposes of government can be introduced in Parliament without previous permission of the President.

6.4.5. EMERGENCY POWERS OF THE PRESIDENT

The constitution of India empowers the President to proclaim three kinds of Emergencies:

1. National Emergency (Art. 352);
2. Emergency for failure of Constitutional Machinery in a State (Art. 356);
3. Financial Emergency (Art. 360)

1. National Emergency: The President of India may issue a Proclamation of National Emergency when the security of India or any part thereof is threatened by war, armed rebellion or external aggression. Such a Proclamation of Emergency may remain in force for an indefinite period. During a Proclamation of National Emergency, the executive power of the States is to be exercised in accordance with the directions given by the Central Government. Parliament has the power to make laws on the subjects enumerated in the State List. The right to freedom of speech and expression, freedom to form association, freedom to practice and profession, etc., embodied in Article 19 shall remain suspended.

2. Failure of State Constitutional Machinery: In Case of failure of Constitutional machinery in a State, the President of India is authorized to make a Proclamation to that effect. The maximum duration of this type of emergency is three (3) years. During such an emergency, the President may assume to himself the executive powers of the State. The powers of the legislatures of the State are to be exercised by the Union Parliament.

3. Financial Emergency: The President may also issue a Proclamation of Financial if he is satisfied that the financial stability of India is threatened. This type of emergency may continue to remain in force for an indefinite period. The Central Government may give directions to the States for canons of financial propriety. All money-bills passed by the State Legislatures are to be reserved for the consideration of the President. The President of India grants, pardons, reprieves or remissions of punishment to any person who has been convicted by a Court of Law.

6.4.6. DIPLOMATIC POWERS

All international treaties and agreements are negotiated and concluded on behalf of the President. However, in practice, such negotiations are usually carried out by the Prime Minister along with his Cabinet (especially the Foreign). Also, such treaties are subject to the approval of the Parliament. The President represents India in international forums and affairs where such a function is chiefly ceremonial. The President may also send and receive diplomats, i.e. the officers from the Indian Foreign Service. The President is the first citizen of the country.

6.4.7. MILITARY POWERS

The President is the Supreme Commander of the Indian Armed Forces. The President can declare war or conclude peace, on the advice of the Union Council of Ministers headed by the Prime Minister. All-important treaties and contracts are made in the President's name. He also appoints the chiefs of the service branches of the armed forces.

6.4.8. JUDICIAL POWERS

The Judicial powers and function of the president are

- He appoints the chief justice and other judges of Supreme Court and high courts
- He can seek advice from the Supreme Court on any question of law or fact. However the advice of Supreme Court is not binding on the president.

- The President of India grants, pardons, reprieves or remissions of punishment to any person who has been convicted by a Court of Law. As mentioned in Article 72 of the Indian Constitution, the President is empowered with the powers to grant pardons in the following situations:
  - I. Punishment or sentence is for an offence against Union Law;
  - II. Punishment or sentence is for by a court martial (Military Court)
  - III. Sentence is a sentence of death

The decisions involving pardoning and other rights by the President are independent of the opinion of the Prime Minister or the Lok Sabha majority. In most cases, however, the President exercises his executive powers on the advice of the Prime Minister and the cabinet.

6.4.9. PARDONING POWER OF THE PRESIDENT

Article 72 of the Constitution empowers the President to grant pardons to persons who have been tried and convicted of any offence in all cases which are given above.

- I. **Pardon:** It removes both the sentence and the conviction and completely absolves the convict from all sentences, punishments and disqualifications.
- II. **Commutation:** It denotes the substitution of one form of punishment for a lighter form. For example, a death sentence may be commuted to rigorous imprisonment, which in turn may be commuted to a simple imprisonment.
- III. **Remission:** It implies reducing the period of sentence without changing its character.
- IV. **Respite:** It denotes awarding a lesser sentence in place of one originally awarded due to some special fact, such as physical disability of a convict or the pregnancy of a woman offender.
- V. **Reprieve:** It implies a stay of the execution of a sentence (especially that of death) for a temporary period. Its purpose is to enable the convict to seek pardon or commutation from the President.

6.5. POSITION OR CHANGING ROLE OF THE INDIAN PRESIDENT IN MINORITY GOVERNMENT

As stated, the President is the nominal head so he himself/herself does not take major decisions rather it is the Council of Ministers headed by the Prime Minister which helps the President in taking the decisions and executing them. The issue was resolved during the first presidency of Dr. Rajendra Prasad, who sometimes questioned the position of the President vis-à-vis Nehru's cabinet decisions sent for the consent of the President when he had to give his consent while having different opinion personally but as President of the Republic, he abided by the constitutional mandate. With the emergence of coalition politics in India, the President is getting

opportunities where s/he can use discretion. As no party is in a position to get majority in the general elections so who should be the PM becomes a discretionary choice for the President. Though first of all s/he tries to invite the single largest party to form the government but if he feels that the single largest party may not prove majority on the floor of the House then it became a kind of discretion for him/her. In case of Chandra Shekhar, President Venkatraman allowed him to form the government though he had support of only around sixty MPs of Lok Sabha who defected from the Janta Dal. Secondly, dissolution of the Lok Sabha may be advised by a Council of Ministers but it is up to the President to accept such a move, especially in circumstances where the existing council of Ministers might have lost the confidence of Parliament and thus s/he may like to explore the possibilities of government formation by any other political group. Thirdly, asking the Council of Ministers to resign or get confidence of the Parliament if they seem to have lost the confidence of the lower House.

6.5.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What are the diplomatic Powers of President?

.....
.....

2. Write a note on Pardon.

.....
.....
.....

6.6. SUMMARY

In nutshell, it can be said that the constitution of India has provided for a parliamentary form of government. Consequently, the President has been made only a nominal executive; the real executive being the council of ministers headed by the Prime Minister. But after 1989, the period of coalition politics began in India as President has to play an active role and not the role of a rubber stamp. He is above party politics; therefore, he thinks of national interests. He is also the guardian of the constitutional propriety and ensures that the government functions within the framework of the constitution.

6.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

6.7.1 LONG ANSWER QUESTION

- 1 Discuss the election, qualifications and Impeachment of Indian President.
- 2 Describe the powers, functions and position of President in detail.

3 Examine the changing role of President in the context of Minority Government.

6.7.2 SHORT ANSWER QUESTION

- 1 Write necessary qualifications for the office of President.
- 2 Write down the composition of Electoral College constituted for the election of President.
- 3 Discuss the tenure and method of removal of the President.
- 4 Write any four Legislative Powers of the President.
- 5 When can the President issue Ordinance?
- 6 Write down the emergency powers of the President.

6.8 REFERENCES

- M. Laxmikanth (2013), *Indian Polity*, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), *Constitution of India*, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), *Our Constitution*, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: *The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation*, Oxford University Press, 1966.
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, *The Oxford Companies to Politics in India*, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, *Constitutional Government in India*, Bombay, Asia Publishing House, 1977

6.9 SUGGESTED READINGS

- Dr. B. L. Fadia & Dr. Kuldeep Fadia, *Indian Government and Politics*, Sahitya Bhawan, Agra, 2017
- Dr. S. S. Awasthy, *Indian Government and Politics* (3rd Edition), Har-Anand Publications Pvt. Ltd., New Delhi, 2013
- M. Laxmikanth, *Indian Polity*, McGraw Hill Education, New Delhi, 2016
- Bidyut Chakrabarty & Rajendra Kumar Pandey, *Indian Government and Politics*, SAGE Publications Pvt Ltd., New Delhi, 2008
- J. C. Johri, *Indian Government and Politics (Basic Framework, State Structure and Political Dynamics)*, Vol. II, Shoban Lal & Co.; India, 2012
- Peu Ghosh, *Indian Government and Politics* (2nd Edition), PHI Learning, New Delhi, 2017
- Dr. Suhas R. Morale & Dr. Dilip S. Pawar, *Indian Political System* (14th Edition), ChandralokPrakashan, Kanpur, 2012
- J.S. Badayal, *Indian Government and Politics* (Revised Edition), Raj Publishers, Jalandher, 2021

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM –I

**UNIT 7: PRIME MINISTER: APPOINTMENT, POWERS, POSITION AND RELATION
BETWEEN PRESIDENT AND PRIME MINISTER**

STRUCTURE:

- 7.0: Learning Objectives
- 7.1. Key Words
- 7.2. Introduction
- 7.3. Appointment
  - 7.3.1 Check Your Progress I
  - 7.3.2. British Convention
  - 7.3.3. History of Appointments
- 7.4. Working of Prime Minister
- 7.5. Functions and Powers
- 7.6. Relationship with the President
  - 7.6.1 Check Your Progress II
- 7.7. Summary
- 7.8. Questions for Practice
  - 7.8.1. Long Answer Questions
  - 7.8.2. Short Answer Questions
- 7.9. Suggested Readings

7.0. LEARNING OBJECTIVES

After the completion of this unit, you will be able to:

- To understand the working of the Prime Minister in India.
- Understand the structure of central executive.
- Understand the operation of law with regards to the central executive.

- Summarize the major historical changes associated with the appointment of Prime Minister of India.

7.1. KEY WORDS: Executive, Council of Ministers, Prime Minister, Lok Sabha, Cabinet

7.2. INTRODUCTION

The central executive of India is structured similarly to the British model, with a president and a council of ministers led by the Prime Minister. Articles 74 and 75, which deal with the Council of Ministers' composition and status, are vague and overly written. The Indian Constitution's founders left certain issues unclear in order for them to be handled by practice and conventions. The conventions operating in Britain, where a similar pattern of government prevails, are very relevant and can be adopted here to according to our needs.

The clause that "there shall be a Council of Ministers" is obligatory, and the President may not do away with it at any moment. Even if the Lok Sabha is dissolved, the Council of Ministers continues to function. The Supreme Court has rejected the argument in *U.N.R. Rao* that there is no need for a Council of Ministers at the dissolution of the Lok Sabha and that the President can act with the help of advisors.¹⁴

The Constituent Assembly did not choose the Presidential System of Government accepting the argument that An. 74(1) is not mandatory would change the whole concept of the Executive. It would mean that the President would no longer require the services of a Prime Minister and Ministers to assist and advise him in the performance of his duties. Nobody would be accountable to the Lok Sabha without the Council of Ministers. Until he is impeached, the President would be allowed to rule with the help of advisors. As a result, the Court decided that the term "shall" in Art. 74(1) should be interpreted as "shall" rather than "may." As a result, the President cannot exercise executive power without the Council of Ministers' assistance and advice. As a result, it is evident that the President cannot function without the assistance of a Ministerial Council at any time.

While the Constitution appears to give the President the power to designate anyone he wants as Prime Minister, this is not the case in practice. A few conventions, as well as a few constitutional constraints, limit his ability to choose a Prime Minister.

To keep the fabric of parliamentary government in proper working order, it is necessary that the Council of Ministers, of which the Prime Minister is the head, enjoys the confidence of the Lok Sabha. As a result, the Council of Ministers is collectively accountable to the Lok Sabha [Article 75(3)].

7.3. APPOINTMENT

According to Article 75(1), the President appoints the Prime Minister. This is a decision made by the President without consulting the Council of Ministers or the Prime Minister. The issue of

---

¹⁴ *U.N.R. Rao v. Indira Gandhi*, A.I.R. 1971 S.C. 1002

appointing a new Prime Minister normally arises following a new Lok Sabha election, or when the current Prime Minister dies or resigns. In such a case, the President will be unable to pick and install the Prime Minister on his own as he cannot act on advice of the Prime Minister.

As a result, it is critical that the President appoints a Prime Minister who has the support and confidence of a majority of Lok Sabha members; otherwise, he will be unable to form a stable Cabinet and carry the House along with him in his policies and programs, and the government will be unable to function. This implies that the leader of the majority party in the Lok Sabha should always be considered for the position of Prime Minister. In practice, this is the main constraint on the President's choice. "If a party gets a majority and that party has a leader, that leader becomes Prime Minister," as Ivor Jennings put it in the context of the United Kingdom.

The President has some discretion in appointing the Prime Minister, but only to the extent that he can choose a person who is qualified to be a member of Parliament under Article 84 and is not disqualified under Article 102, who is either a member of Parliament or has the potential to be so elected within six months of his appointment, and who can command the support of the Senate. The Supreme Court recently ruled that there was no requirement in the Constitution for a person elected to the Rajya Sabha to be a voter or a resident of the state they were chosen to represent.¹⁵

The President's choice of Prime Minister may prove to be exceedingly important at critical times. When a party has a clear majority in the Lok Sabha, the President is required to induct the party's acknowledged leader into the Prime Minister's office, and the President's power is essentially ceremonial in this situation. If, on the other hand, the political situation is unclear and no single party has a clear majority, the President will have considerable leeway in deciding who among the many candidates for the post has the best possibility of building a stable government and gaining the Lok Sabha's trust.

However, it may be good to have some agreed-upon conventions for the President's guidance, such as inviting the leader of the most powerful party in the Lok Sabha to form the government. In the end, however, the President's choice of Prime Minister is influenced by the will of the Lok Sabha majority. Even a minority government can stay in power for a long period if other parties in parliament support it. Indira Gandhi's government, for example, although being in a numerical minority in the Lok Sabha near the end of 1969, remained in power for a long time. The Gandhi government was challenged on the floor of the House on multiple times, but the opposition motions were defeated by large margins.

7.3.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Why Prime Minister of India takes Oath of Office and Secrecy?

.....
.....

---

¹⁵ Kuldip nayar v. Union of India, (2006) 7 S.C.C. 1.

2. What is not the correct statement?

- (A) If a minister is not the member of any house at the time of becoming a minister, then he will have to get a membership of Lok Sabha within 6 months.
- (B) A minister who is a member of lower House can participate in the proceedings of the upper house.
- (C) A minister can vote only in that house whose membership he holds.
- (D) The President appoints the Prime Minister.

7.3.2. BRITISH CONVENTION

In the United Kingdom, it is customary for the Prime Minister to be a member of the House of Commons. The House of Commons is chosen by the people, reflects public opinion more accurately and authentically than the House of Lords, and plays a key role in the legislative process. It is responsible to the Cabinet, which controls the purse strings, and it is here that maintaining party organization is critical. The Prime Minister cannot afford to be out of touch with the House of Commons in order to run the government efficiently. Therefore, it is necessary that the Prime Minister should be a member of Commons so that he may carry the House along with him.

A member of the Rajya Sabha is not barred from becoming Prime Minister by any particular provision in the Indian Constitution or by any required convention. Mrs. Indira Gandhi, a Rajya Sabha member, for example, was elected Prime Minister in 1966. However, her election to the Lok Sabha soon after illustrates that it is regarded desirable for the Prime Minister to be a Lok Sabha member. Because one-third of Rajya Sabha members are indirectly elected every two years, it is not a hereditary house like the House of Lords, and it interacts with current public opinion.

A minister, who is member of the Rajya Sabha, has the right to participate in the proceedings of Lok Sabha [Art. 88]. Such is not the case in Britain where a Lord, even though a Minister, cannot participate in the proceedings of the House of Commons, in view of these circumstances, there may not be as much objection to a member of the Rajya Sabha becoming the Prime Minister as there is in the case of a peer becoming the Prime Minister in Britain. In fact, the ex-Prime Minister, Dr. Manmohan Singh, was appointed as such in 2004 as a member of the Rajya Sabha, and he did not seek re-election to the Lok Sabha after resigning from the Rajya Sabha, as was customary at the time. However, in order to preserve the best democratic traditions and to maintain the efficient operation of the government machinery, the Prime Minister should be a member of the Lok Sabha rather than the Rajya Sabha. In any case, when a member of the Rajya Sabha becomes Prime Minister, he or she should seek election to the Lok Sabha as soon as possible.

7.3.3. HISTORY OF APPOINTMENTS

List of all the Prime Ministers of India from 1947-2021 below:

S.N.	Name	Term of office	Remark
1.	Jawahar Lal Nehru	15 August 1947 to 27 May 1964 16 years, 286 days	The first prime minister of India and the longest-serving PM of India, the first to die in office.
2.	Gulzarilal Nanda (Acting)	27 May 1964 to 9 June 1964, 13 days	First acting PM of India
3.	Lal Bahadur Shastri	9 June 1964 to 11 January 1966 1 year, 216 days	He has given the slogan of 'Jai Jawan Jai Kisan' during the Indo-Pak war of 1965
4.	Gulzari Lal Nanda (Acting)	11 January 1966 to 24 January 1966 13 days	-
5.	Indira Gandhi	24 January 1966 to 24 March 1977 11 years, 59 days	First female Prime Minister of India
6.	Morarji Desai	24 March 1977 to 28 July 1979 2 year, 126 days	Oldest to become PM (81 years old) and first to resign from office
7.	Charan Singh	28 July 1979 to 14 January 1980 170 days	Only PM who did not face the Parliament
8.	Indira Gandhi	14 January 1980 to 31 October 1984 4 years, 291 days	The first lady who served as PM for the second term
9.	Rajiv Gandhi	31 October 1984 to 2 December 1989 5 years, 32 days	Youngest to become PM (40 years old)
10.	V. P. Singh	2 December 1989 to 10 November 1990 343 days	First PM to step down after a vote of no confidence

11.	Chandra Shekhar	10 November 1990 to 21 June 1991 223 days	He belongs to Samajwadi Janata Party
12.	P. V. Narasimha Rao	21 June 1991 to 16 May 1996 4 years, 330 days	First PM from south India
13.	Atal Bihari Vajpayee	16 May 1996 to 1 June 1996 16 days	PM for shortest tenure
14.	H. D. Deve Gowda	1 June 1996 to 21 April 1997 324 days	He belongs to Janata Dal
15.	Inder Kumar Gujral	21 April 1997 to 19 March 1998 332 days	-----
16.	Atal Bihari Vajpayee	19 March 1998 to 22 May 2004 6 years, 64 days	The first non-congress PM who completed a full term as PM
17.	Dr. Manmohan Singh	22 May 2004 to 26 May 2014 10 years, 4 days	First Sikh PM
18.	Narendra Modi	26 May 2014 - Present	4th Prime Minister of India who served two consecutive tenures

The Janata Party, a coalition of many parties, won a majority in 1977. The Janata Party's leader was appointed as Prime Minister. Following the breakup of this party in 1979, Chaudhury Charan Singh, the head of a Janata Party section, was chosen Prime Minister because he was backed by the Congress Party from the outside, i.e. without being a member of the Council of Ministers.

Despite the fact that he did not have an outright majority in the Lok Sabha, he received more support than Morarji Desai, who had just resigned as Prime Minister. The President stated at the time that the Prime Minister should seek a vote of confidence in the Lok Sabha as soon as possible "in conformity with the greatest democratic traditions and in the sake of creating healthy customs." The Congress Party withdrew its support within a few days, and Charan Singh was reduced to a minority in the Lok Sabha. On the suggestion of the new Prime Minister, the President prorogued the House.

The nomination of Charan Singh as Prime Minister was challenged in the Delhi High Court with a plea for issuance of a writ of quo. The petition was, however, dismissed by the court. The Court rejected the contention that a member of the Lok Sabha should only be chosen Prime Minister after receiving a vote of confidence from the Lok Sabha. The Court held that accepting this argument would essentially mean that the Prime Minister should be chosen by the Lok Sabha rather than the President.¹⁶ The President is mandated by the Constitution to undertake such duties. Of course, when selecting the Prime Minister, he must adhere to constitutional conventions.

Following a consideration of the pertinent cases, and British conventions, in *Madan Murari v. Chaudhury Charan Singh*, the petition was dismissed. Despite the 42nd Amendment, the Court stated that "When it comes to selecting the Prime Minister, the President has complete power. He is not fettered in his choice of who will enjoy the confidence of the Lok Sabha save by his own opinion, and the court could not pass judgment on the President's political assessment. It is not for the court to decide whether he was politically justified in appointing the Prime Minister.

Without a doubt, the Chaudhury Charan Singh incident was a one-of-a-kind situation. Here was a Council of Ministers that had never been before the Lok Sabha, had never demonstrated its accountability to the House, had resigned before facing a vote of confidence, and was assisting and advising the President in the exercise of his duties. The entire episode does not follow the best traditions of constitutionalism and the legislative system.

The Congress Party, which had a majority in the Lok Sabha when Prime Minister Indira Gandhi was assassinated in 1985, had no recognized leader. It would have taken a few days to organize a meeting of the Congress Legislature Party, but it was imperative to appoint Prime Minister right now. At this critical moment President Giani Zail Singh named her son Rajiv Gandhi as Prime Minister without waiting for him to be properly elected as the Congress Party's leader. He was elected as the leader of the majority party only after his nomination as Prime Minister.

V.P. Singh was nominated Prime Minister in 1989 despite his party's lack of a clear majority, with only 176 members in a House of 520. Without participating in the government, the BJP committed to help V.P. Singh from the outside. V.P. Singh received a vote of confidence from the Lok Sabha. After a period of time, the BJP withdrew its support. Despite the fact that V.P. Singh was reduced to a minority in the House, the President did not order him to resign immediately, instead giving him time to show his majority. When V.P. Singh was unable to gain a vote of confidence from the House, he resigned.

In 1996, the Lok Sabha was dissolved at the end of its five-year term, and general elections were held, resulting in a Parliament in which no party had a majority. The Congress Party, which had been in power prior to the elections (1991-1996), only managed to secure 135 seats in a House of 520 members. The Bhartiya Janata Party (BJP) won 162 seats in the election. The United Front (Leftist Parties, Janta Dal, and a few other regional parties) won 178 seats,

---

¹⁶ *Dinesh Chandra v. Chaudhary Charan Singh*, A.I.R 1980 Del. 114.

while Independents and small groups took the remaining seats. The President invited the leader of the BJP, the single largest political party, to form the government on the condition that it received a confidence vote. After failing to secure such a vote, Prime Minister Atal Bihari Vajpayee resigned after only 13 days.

The house was again dissolved in 1997 and fresh elections were held in 1998. In the Lok Sabha, no majority party emerged once more. Atal Bihari Vajpayee, the leader of the Bhartiya Janata Party (BJP) (the largest single party with 162 members compared to 141 for the Congress Party), was able to form a coalition with several small regional parties and was thus invited to form the government. Atal Bihari Vajpayee was re-elected Prime Minister and received a vote of confidence from the Lok Sabha. The Congress, which emerged as the largest single party in the general elections of 2004 and 2009, formed the government in the center with the support of other political parties.

It is evident from the above scenarios that, the President clearly wants to appoint a Prime Minister who can command a majority in the House, as evidenced by the above events. This is consistent with S.A. de Smith's view that when "no party has an overall majority in the House," the Queen must decide who has –a reasonable prospect of remaining in office. Normally, but not always, that person will be the leader of the largest party in the House of Commons.

7.4. WORKING OF PRIME MINISTER

The Prime Minister plays a critical role in the parliamentary system of government, according to JENNINGS, who calls him the –keystone of the Constitution. All routes in the Constitution lead to the Prime Minister, he continues. Joh Morley had previously referred to him as the –keystone of the cabinet arch. In the Lok Sabha, the Prime Minister is the leader of the majority party. He is the Ministerial Council's Chairman. He is in charge of government policy coordination. He is the sole conduit of communication between the President and the Council of Ministers. In this regard, the provisions of Article 78 may be referred to.

He is in charge of appointing Ministers as well as allocating duties among them. He has the right to demand a Minister's resignation and to use the presidential power to dismiss an unpopular Minister hence all Ministers serve at his discretion. Ministers who refuse to accept their positions of leadership must resign. The Prime Minister is the Cabinet's primary spokesman and advocate in Parliament. He has the power to dissolve the Lok Sabha. He is the Chairman of the Cabinet, summoning and presiding over its meetings. His resignation would be followed by the resignations of all of the government's ministers.

As a result, the Prime Minister's post carries a lot of weight, influence, and status. He ensures that the legislative system of government is in good working condition. His personality appears to be at the center of the entire constitutional apparatus. As a result, he has been referred to as the "keystone" of the Cabinet arch, as he is vital to its development, existence, and death. No Prime Minister, however, can govern without the help of his or her colleagues. As a result, he is constrained by one major constraint: maintaining a government in power that has the confidence of the Lok Sabha majority. The Prime Minister's appointment is the product of

compromises between various elements within the political party in question, and as a result, the Prime Minister must constantly seek the support of the political party to which he belongs. When the Prime Minister leads a coalition government, his freedom of action is severely limited because he must carry not just his own party but also the alliance's various parties.

Thus, the Prime Minister cannot operate as an authoritarian or despot; he cannot afford to ignore his colleagues' and party organs' opinions all of the time. He is reliant on his colleagues for support, and too many resignations from the Cabinet could spell his collapse.

It has been suggested that the Prime Minister is *primus inter pares* among his colleagues as a result of this. However, this does not accurately portray the Prime Minister's perspective. The Prime Minister's position is far superior to that of other Ministers, subject to the limitation of commanding the Lok Sabha's confidence and the political party's support. Much, however, depends on the Prime Minister's unique personality, and someone like Nehru, Indira Gandhi or Modi might entirely eclipse the entire Cabinet and even the party machinery. KEITH, in his own words has stated that, –The courteous definition of the Prime Minister as *primus inter pares* is insufficient to represent the Prime Minister's true status, his temperament allows him to exert the entire power that he has if he so wishes.¶

The position of Deputy Prime Minister is not mentioned in the Constitution, but it has been filled on occasions. Devi Lal took the oath of office as Deputy Prime Minister when V.P. Singh was named Prime Minister in 1990. The validity of Devi Lal's oath was called into doubt in a writ case before the Supreme Court.

The Court dismissed the writ petition in *K.M. Sharma v. Devi Lal*, stating that an oath contains two parts: (i) descriptive and (ii) significant. A little mistake or inaccuracy in the descriptive component of the oath would not void the oath if the substantive part was followed correctly. On this basis, the Court concluded that, while Devi Lal characterised himself as the Deputy Prime Minister, he was –simply a Minister like other members of the Council of Ministers,¶ and that his designation –did not confer on him any powers of the Prime Minister.¶¹⁷

7.5. FUNCTIONS & POWERS

As an integral part of Parliament, the Council of Ministers, led by the Prime Minister, takes part in the legislative process and performs numerous vital functions in connection to Parliament. The Council of Ministers, as a constituent of Parliament, plays an active role in the legislative process and performs a number of significant functions in connection to Parliament. The fact that the President is a constituent part of Parliament emphasizes this concept.

Because the government has a majority in the Lok Sabha, no law can be passed unless it has the support of the government. As a result, a private member's bill with no government support has little prospect of passing the House. In practice, the administration has a monopoly on the legislative process in the House of Commons. All bills presented to the House of Commons are, in effect, those presented by the administration.

---

¹⁷ *K.M. Sharma v. Devi Lal*, A.I.R. 1990 S.C. 528

The Central Executive also takes part in the legislative process in the states to some extent. Certain types of State legislation require its approval: in some situations, before a Bill is introduced in the State Legislature, such as a Bill restricting the freedom of trade, commerce, and intercourse within the State, and in other cases, after a Bill is enacted by the State Legislature. As a result, State Bills that falls under Article 288(2) do not become law until they have received approval from the Central Executive.

The Executive's principal responsibility is to administer and carry out the laws passed by Parliament, as well as to maintain peace and order. However, executive function isn't just restricted to this. A modern state is more than the collection of taxes, the maintenance of law and order, and the defense of the country against external aggression. It engages in a wide range of activities. The Executive with Prime Minister as its real head is in charge of a vast region and performs a wide range of functions.

In a parliamentary government, the council of ministers, led by the prime minister, has a majority of support in the legislature and, to a significant part, dominates it. It leads foreign policy, signs treaties with other countries, manages and monitors general administration, and promotes the people's socioeconomic well-being. It develops and implements policies, as well as making modifications to policies when circumstances change; it also proposes laws. The Executive is not limited to performing only those tasks that have been officially delegated to it by the Legislature or the Constitution in this situation.

As long as the Executive has the backing of the Legislature, it can continue to carry out its policies, and no objections can be raised on the basis that a policy has not been sanctioned by legislation. However, there are some restrictions, such as the Executive's ability to ignore a constitutional prohibition or requirement. The Constitution requires that executive power be exercised in line with it. It can't spend money from the Consolidated Fund without an Appropriation Act, and it can't levy a tax without a law.

7.6. RELATIONSHIP WITH THE PRESIDENT

The following provisions of the constitution deal with the relationship between the President and the Prime Minister:

Article 74: There shall be a council of ministers with the Prime Minister at the head to aid and advice the President who shall, in the exercise of his functions, act in accordance with such advice. However, the President may require the council of ministers to reconsider such advice and the President shall act accordance with the advice tendered after such reconsideration.

Article 75: (a) The Prime Minister shall be appointed by the President and the other ministers shall be appointed by the President on the advice of the Prime minister;
(b) The ministers shall hold office during the pleasure of the President; and
(c) The Council of Ministers shall be collectively responsible to the House of the People.

Article 78: It shall be the duty of the Prime Minister:

- (a) to communicate to the president all decisions of the council of ministers relating to the administration of the affairs of the Union and proposals for legislation;
- (b) to furnish such information relating to the administration of the affairs of the Union and proposals for legislation as the President may call for; and
- (c) if the President so requires, to submit for the consideration of the council of ministers any matter on which a decision has been taken by a minister but which has not been considered by the council.

7.6.1 CHECK YOUR PROGRESS II

1. Which of the following statements is not correct?

- a. Article 74 deals with the Council of Ministers
- b. The Prime Minister is the head of the Council of Ministers
- c. The Central Council of Ministers is the head of India's political and administrative system.
- d. Article 75 is related only to the appointment of ministers.

2. Name the first Prime Minister of India who served office (15 August 1947 – 27 May 1964) until his death.

- a. Gulzarilal Nanda
- b. Jawaharlal Nehru
- c. Rajendra Prasad
- d. Lal Bahadur Shastri

7.7. SUMMARY

India's government is based on the parliamentary system. However, unlike in England, introduction of the parliamentary form of government did not come gradually. The Constituent Assembly of India chose this style of administration on purpose. India has been in a period of political transformation since the promulgation of the Constitution, particularly after 1977. Political parties have proliferated like mushrooms. Despite adopting the first-past-the-post system, the electorate is divided, and hung Parliaments and Legislative Assemblies are the result. The President has the right to appoint the Prime Minister under Article 75(1) of the Constitution. Apart from Article 75(3), which discusses the notion of collective accountability of the council of ministers to the House, no other direction is given as to who the President should appoint as Prime Minister. In the event of a hung parliament, the Constitution is silent on who the President should call to form the administration. In the event of a clear electorate mandate, the President is a foregone conclusion.

7.8. QUESTIONS FOR PRACTICE

7.8.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. What are the duties of prime minister provided under article 78?
2. What are the powers and functions of prime minister in relation to the council of ministers?
3. How is the British practice of appointing prime minister, different from ours?

7.8.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. A person not belonging to any house of the parliament can become the prime minister. Explain?
2. Why is the post of deputy prime minister not a constitutional office?
3. What is a no confidence motion?
4. Distinguish between political executive and permanent executive?
5. What are the powers of prime minister with respect to formation of cabinet?

7.9. SUGGESTED READINGS

- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

**UNIT 8: UNION PARLIAMENT: COMPOSITION, POWERS AND ITS CHANGING
ROLE**

STRUCTURE:

- 8.0 Learning Objectives
- 8.1. Key Words
- 8.2. Introduction
- 8.3. Composition of the Houses
- 8.4. Meeting of the Parliament
- 8.5. Offices of Parliament
- 8.6. Termination of the Parliament
- 8.7. Roles of the Parliament
  - 8.7.1. Legislation
  - 8.7.2. Financial Control
    - 8.7.2.1. Parliamentary procedure with respect to Bills
    - 8.7.2.2. The Consolidated Fund of India
    - 8.7.2.3. Contingency Fund
    - 8.7.2.4. Comptroller and Auditor General
    - 8.7.2.5. Parliamentary Financial Committees
    - 8.7.2.6. Deliberation and Discussion
    - 8.7.2.7. Parliamentary Committees
    - 8.7.2.8 Check Your Progress I
- 8.8. Eligibility for Parliamentary Membership
- 8.9. Parliamentary Privileges
  - 8.9.1 Check Your Progress II
- 8.10. Summary
- 8.11. Questions for Practice
  - 8.11.1. Long Answer Questions

8.11.2. Short Answer Questions

8.12. References

8.13. Suggested Readings

8.0. LEARNING OBJECTIVES-

After the completion of this unit, you will be able to:

- To understand the composition and structure of the Indian Parliament.
- Understand the functions of Parliament.
- Comprehend how the Parliament and Executive carry out financial operations of the country.

8.1. KEY WORDS: Parliament, Legislature, government, Upper House, Lower House, Rajya Sabha, Lok Sabha

8.2. INTRODUCTION

The government of India has been structurally categorized into three organs- Executive, Legislature and Judiciary. All three organs are responsible for performing distinct functions and enjoy different powers. Legislative functions of the union in India are performed by the Parliament. Articles 79-122 of the Constitution of India particularly deal with the powers, duties and features of the Union Parliament.

The Parliament of India is 'Bicameral', which means it is made up of two Houses-

- Council of States or Rajya Sabha (Upper House)
- House of the People or Lok Sabha (Lower House)

The Lower and Upper Houses along with The President form the Parliament of India. The President does not directly participate in the proceedings of the houses. However, he serves many discrete functions and has important powers. The two houses are very different in nature and are not equal in many respects. The 'House of the People', as suggested by its name, is comprised of members that are elected by the citizens of India. In contrast, the Rajya Sabha is indirectly elected. Though they share many functions and powers, the Lok Sabha is generally considered more important, owing to the fact that it reflects the verdict of the people. Despite this however, the Rajya Sabha too enjoys some powers and performs functions that are specific to it.

8.3. COMPOSITION OF THE HOUSES-

RAJYA SABHA-

The maximum strength of the Upper House has been capped at 250 members by the Constitution of India. [Art. 80] Out of the maximum number, 238 are the elected representatives of states and

UTs, while the remaining 12 members are nominated by the President. The specially nominated people are chosen on the basis of their contributions in the fields of science, art, literature or social service.

Seats in the Rajya Sabha are allotted on the basis of population. The members of Rajya Sabha are elected by the members of the Legislative Assembly of the state, thus making Rajya Sabha members indirectly elected by the people. The person elected to the Rajya Sabha from a state does not necessarily have to be a resident of that state. The President is advised by the Council of Ministers on who to nominate to the Council of States.

A member of Rajya Sabha continues to be a member for 6 years. Unlike the Lok Sabha, the Upper House cannot be dissolved. A third of the members retire every 2 years, thereby allowing the house to run continuously.

LOK SABHA-

The Lower House is elected by the people. Its members are chosen by the people for a period of 5 years, after which the house ceases to exist and is re-elected. The maximum strength of the Lok Sabha as stated by the Constitution of India is 550. Of the maximum capacity, 530 members are elected from states and the remaining 20 from Union Territories. An additional two members can be nominated by the President from the Anglo-Indian population if it is felt by him that the community is not adequately represented.

The members are elected through Lok Sabha elections. The principle of Universal Adult Franchise is applicable in India. Therefore, every citizen of India above 18 years of age and who is not disqualified by the law in India is allowed to cast his vote.

8.4. MEETING OF THE PARLIAMENT-

Summoning the Parliament-

On paper, the Parliament is summoned by the President of India. However, in reality it is the leader of the house, along with his cabinet and the speaker of the house takes the decision. The summons to the members is sent out under the name of the President and a notification is published in the Official Gazette.

Article 85(1) provides that the period between the final sitting of a session and the initial sitting of another session of the house must not exceed six months, unless if the Lok Sabha is dissolved before its allotted five years.

President's Address-

Article 87(1) dictates that soon after Lok Sabha elections are finished and before the Parliament begins its session, the President is supposed to deliver an address to both the houses together. The President's address is of importance as it involves the government's assessment of the contemporary state of affairs and its strategy for the upcoming term. It is for that reason that the

Presidential address is drafted by cabinet members. The houses of Parliament are bound to allot time for discussion of the topics that President's speech talks about.

A motion is also made in the houses subsequently for a debate on the President's speech. The debate is held under the name of thanking the President for the speech. Amendments can be made to the motion of thanks. It is the government's position to defend the motion and if it fails to prevent the motion from being defeated or amended, it is taken to be a successful no-confidence against the government.

Power to send messages-

It is within the President's power to send a message to either of the houses. He draws this power from article 86(2) of the Constitution of India. The message that is sent to a house needs to be given attention to.

Quorum-

Quorum refers to the minimum no. of members that must be present in a house for it to conduct its agenda. In both the houses of Parliament, that number has been fixed to be one-tenth of the total capacity. The houses cannot function if quorum is not present and must be adjourned till the required number is fulfilled. Further, article 100(3) provides that quorum can be changed if a law is passed.

Voting and decisions-

All decisions on matters raised before the house are being taken through a vote of simple majority. In this vote, all the members present in the house vote on the matter, except the speaker, who only votes if there is a tie of votes. [Art. 100(1)] However, not all matters can be decided by the way of a simple majority vote. The Constitution of India directs that some matters be decided by a special majority. These matters are usually of substantial significance, such as amendment of constitutional provisions or removal of persons on high constitutional posts.

Language-

All business is transacted in the houses in either English or Hindi. [Art. 120(1)] For the benefit of those who cannot express themselves in either of the aforementioned languages, the presiding speaker can allow him/her to speak in his mother tongue.

8.5. OFFICES OF PARLIAMENT-

1. Speaker/ Deputy Speaker-

The Lok Sabha is presided over by Speaker of the house. The Deputy Speaker acts in his stead when the speaker is indisposed. In cases where both positions are vacant, the Lok Sabha chooses a member of the house to temporarily perform the speaker's functions.

The Speaker and Dep. Speaker are elected by the Lok Sabha from amongst its members. [Art. 93] The Constitution of India provides the Speaker to conduct the proceedings and maintain that all business is carried out with order. He exercises prominent powers within the Lok Sabha and relies on his discretion to ensure that the house functions optimally. The term of the Speaker and Dep. Speaker continues till the Lok Sabha is dissolved. The Speaker represents the 'House of the People' and acts as the spokesmen on its behalf. It is up to the speaker to pronounce if the bill before the house is a money bill or otherwise. [Art. 110(3)]

The Speaker may be removed from his office if a resolution is passed by the majority of the total strength of the house. Moreover, the Speaker can resign from office by writing to the Dep. Speaker. The salaries of the Speaker and Dep. Speaker are paid out of the Consolidated Fund of India and are fixed by law of the Parliament. Due to these reasons, the Speaker's impartiality is assured.

2. Chairman of Rajya Sabha/ Deputy Chairman-

The Chairman presides over the sittings of the Council of States. The Vice-President of India acts as the ex-officio chairman of the Rajya Sabha. [Art. 89(1)] Just like Lok Sabha, the Dep. Chairman is chosen from amongst the members of the house. The Dep. Chairman performs the functions of the Chairman when he is unavailable or the post is vacant. Similar to Lok Sabha, the Dep. Chairman can be removed from his post by a resolution passed in the house, following a period of 14 days before which the notice must be given to him. Also, he can resign from his post by writing to the Chairman himself. The salaries and allowances provided to the Chairman and Dep. Chairman are determined by the law made by Parliament.

Consistent to the Speaker of Lok Sabha, the Chairman also holds great authority with regards to the conduct and proceedings of the Upper House.

3. Secretariat of the Parliament [Art. 98]

This office of the Parliament consists of the staff members that are required to assist or facilitate the working of the house. They are appointed by the President, on the behest of the Speaker/Chairman and the terms of their recruitment are determined by the Parliament.

8.6. TERMINATION OF PARLIAMENT

Adjournment-

The presiding officer of the house holds the power to adjourn the sitting of the house. This ends the ongoing sitting of the house and it can be done without providing a date for the parliament to reconvene.

Prorogation [85(2)]

A prorogation of the house can be directed by the President of India. What this does is put an end to the session of the house. So the house stops to function for a certain period of time. However, any bills pending before the house prior to the prorogation do not lapse and can be picked off as soon as the session recommences.

Dissolution [Art. 83]

Dissolution of the Lok Sabha renders it vacant completely and re-elections would have to be held for a new Lower House. On the other hand, the Rajya Sabha can never be dissolved as a third of the total members retire every two years. So, the house always remains in existence. The Lower House can be dissolved by the President of India by virtue of Article 85(2)(b).

8.7. ROLES OF THE PARLIAMENT

The most important tasks of the Parliament are-

- A) Legislation
- B) Controlling the Executive
- C) Constituent Functions
- D) Deliberation
- E) Financial Control
- F) Removal of people in certain offices

8.7.1. LEGISLATION

Formation of new laws, amending and doing away with obsolete laws is the primary function of the Parliament. This is done through the passage of bills before each house and finally receiving the assent of the President. A bill before the Parliament can be of the following types-

- i. Ordinary Bill
- ii. Money Bill
- iii. Financial Bill

There are three steps involved in the passage of a bill in one house. The initial step is the introduction phase which usually does not include any deliberation unless the bill is of a highly controversial nature.

Next comes the consideration phase which further has a pair of stages. The first stage is of general discussion of the bill. Conventionally, this is handed over to a select committee or joint committee of both houses. This is followed with the clause by clause consideration during which amendments to the bill can be made through deliberations. Then the third stage consists of a final discussion after which the bill is passed in the house and can be sent to the other house.

Joint Sessions-

This provision of the Constitution provided in article 108(1) allows for a joint session of both the houses to be held in cases when there is a deadlock between them. The President has been presented with the authority to arrange for a joint session of the houses.

Once the President announces the joint sitting to be held, the bill cannot proceed further. The sitting is presided over by the Speaker. The rules and procedure for the sitting is prepared by the President, who consults with the Speaker of Lok Sabha and the Chairman of Rajya Sabha. If the bill is passed by a majority in the joint session, it is estimated to have been passed by both houses.

President's Assent-

This is the last stage subsequent to which the bill can be passed and regarded as an official act. The President can either choose to give his approval to the bill or deny it. He may also suggest some amendments to be made to the bill. In such a situation the bill returns to the houses and it is necessary for them to reconsider or evaluate such prescribed changes. The bill after undergoing such deliberations and changes once again reaches the President. However, the President cannot withhold assent when the bill reaches him the second time.

8.7.2. FINANCIAL CONTROL-

In order for the government to carry out its plan of development and make reality of the goals it initially proclaimed, it would need financial backing and support. In India, the finances are regulated by the Parliament. In this way, the Parliament can also keep a track of the government's functioning.

There exist some important principles that constitute the financial obligations and control of the Parliament and Executive.

1. The Executive cannot raise money by taxation, borrowing or otherwise, or spend money, without the authority of Parliament. This principle has been provided in art. 265 of the Constitution. The article additionally provides that not only the imposition, but the collection of taxes must also be authorized by the Legislature.
2. The lower house enjoys greater power and authority than the upper house in matters of public finance.
3. Moreover, another important principle asserts that the Parliament does not have the capability to grant funds greater than the government's demands.

4. Lastly, the Parliament cannot impose a tax without the Executive's will.

Three types of bills-

a.) Money Bill [Art. 110(1)]-

As the name suggests, a money bill is only considered with matters relating to imposition, abolition or amendment of taxes, the borrowings of the central government, use of the Contingency or the Consolidated Fund of India etc. Thus, a money bill is only associated with the transaction or audit of finances.

b.) Financial Bill [Art. 117(1)]-

A Financial Bill is any bill which has a matter regarding money or finances, but also any other non-financial matter attached to the same bill. Therefore, if any separate matter is tethered to a money bill, it will be treated as a Financial Bill.

c.) Ordinary Bill of Expenditure-

Bills that deal with imposition of fines, taxation by a local authority or payment of fees for services rendered or license authenticated. Thus, any taxes levied by a Municipal body are not of the nature of a money or financial bill.

8.7.2.1. PARLIAMENTARY PROCEDURE WITH RESPECT TO BILLS-

A Money Bill can only be introduced in the House of the People. The Rajya Sabha has very limited powers when it comes to Money Bills. Also, such bills can only be introduced and moved on the recommendation of the President.

After a money bill is introduced and passed in the Lok Sabha, it is transmitted to the Rajya Sabha. The Rajya Sabha has a period of 14 days within which the house can return the bill with its recommendations. If it does not take any actions within the stipulated 14 days, the bill is deemed to have been passed.

Alternatively, if recommendations have been suggested by the Rajya Sabha, it falls upon the Lok Sabha to either accept or reject them. If the changes are rejected, the bill passes in its original form. If changes are accepted, the bill passes in both houses with the modified changes. Whether a bill is a money bill or not is decided by the Speaker.

Money Bills are similar to Financial Bills in two respects. Firstly, both are only capable of being introduced only in the Lok Sabha. Secondly, both are introduced on the recommendation of the President.

In the last stage of the money bill, it is required to be approved by the President. However, in contrast to an ordinary bill, the President cannot withhold his assent.

8.7.2.2. THE CONSOLIDATED FUND OF INDIA-

All the funds and finances for the use by government are drawn from the Consolidated Fund of India. Nothing can be drawn out of the fund without due procedure of the law which requires the sanction of the Parliament. The Consolidated Fund is single unified account for all government departments. All the money raised by the Government of India through loans, taxes etc. are

deposited in the Consolidated Fund. According to Article 114 (3) of the Constitution, money withdrawn from the Consolidated Fund must be done through an Appropriation Act. Once a certain amount has been fixed by the Parliament through an Appropriation Act, it cannot be changed by the Lok Sabha. This act is a money bill and so the Rajya Sabha has very limited powers regarding it.

The following expenditures are charged on the Consolidated Fund of India-

- (a) The emoluments and allowances of the President and other expenditure relating to his office;
- (b) The salaries and allowances of the Chairman and the Deputy Chairman of the Rajya Sabha and the Speaker and the Deputy Speaker of the Lok Sabha;
- (c) Debt charges for which the Indian Government is responsible;
- (d) The salaries allowances and pensions payable to or in respect of Judges of the Supreme Court; (e) the pensions payable to the Judges of the Federal Court;
- (e) The Judges of the High Courts;
- (f) Any sum of money needed to satisfy any judgment, decree or award of any court or arbitral tribunal;
- (g) The salary, allowances and pensions payable to the Comptroller and Auditor-General of India;
- (h) Any other expenditure declared by this Constitution or by Parliament by law to be so charged [Art. 112(3) (g)]. Thus Parliament may by law declare any other expenditure to be charged on the Consolidated Fund of India.

8.7.2.3. CONTINGENCY FUND

As the name suggests, this provision has been provided by art. 267(1) of the Constitution for scenarios where an unforeseen requirement for funds is required by the government and it is not convenient for the Parliament to convene. Therefore, funds are drawn from this account and are later sanctioned by the Parliament.

8.7.2.4. COMPTROLLER AND AUDITOR GENERAL

The Comptroller and Auditor General (CAG) is a constitutional post created by virtue of Article 148 of the constitution. The CAG is appointed by the President of India. The basic function of the CAG is securing the accountability of the Executive to Parliament in the field of financial administration. He compiles the accounts of the centre and the state, while also auditing the government's expenditure. This is very essential as the spending of the government always remains scrutinized, thereby ensuring accountability.

8.7.2.5. PARLIAMENTARY FINANCIAL COMMITTEES

The Lok Sabha has two committees for better control and management of financial affairs.

Public Accounts Committee- This committee is formed with 15 members elected from the Lok Sabha, along with 7 members of Rajya Sabha. It is headed by a member of opposition of the Lok Sabha. The job of this committee is to examine the accounts of government bodies and government corporations, in addition to the examination of accounts showing the appropriations

of the sums granted by Parliament for government's expenditure. This committee also examines the reports made by the Comptroller and Auditor General. The committee makes its reports to the house itself.

Estimates Committee- This committee is made up of 30 Lok Sabha members and no Rajya Sabha members. This committee inspects the numbers in the budget in order to ensure greater efficiency and economy. This committee also reports to the house only.

8.7.2.6. DELIBERATION AND DISCUSSION

This is another one of the Parliament's most vital functions. The houses consistently participate in debates and discussions on topics of substantial importance. Debates on government's policies, agenda and legislation are of prime value as they lead to better governance and criticism of government rule reduces maladministration. A discussion may be raised by a member moving in the House a resolution on a matter of general public interest; by raising half an hour discussion on a matter of sufficient public importance which has been the subject of a recent question in the House and the answer to which needs elucidation on a matter of fact.

8.7.2.7. PARLIAMENTARY COMMITTEES-

Since the functions and privileges of both houses are so big in number, a great number of committees have been instituted for their facilitation and efficiency. The committees shoulder various duties and their functions are distinctly divided for more effectiveness. More Committees can also be joint i.e. having members from both houses of the Parliament. .

The Lok Sabha committees have been listed below-

- Committee on Absence of Members from the sitting of the House
- Committee on Business Advisory Committee
- Committee on Welfare of Other Backward Classes
- Committee on Empowerment of Women
- Committee on General Purposes Committee
- Committee on Government Assurances
- House Committee
- Library Committee
- Committee on Papers Laid on the Table
- Committee on Petitions
- Committee on Private Members Bills and Resolutions
- Committee on Privileges
- Rules Committee
- Committee on Subordinate Legislation
- Committee on The welfare of Scheduled Castes and Scheduled Tribes

The Committees of Rajya Sabha have been listed below-

- Business Advisory Committee
- Committee on Papers Laid on the Table
- Committee on Petitions
- Committee of Privileges
- Committee on Rules
- Committee on Subordinate Legislation
- Committee on Government Assurances
- General Purposes Committee
- House Committee
- Committee on Ethics
- Committee on Provision of Computers to Members of Rajya Sabha
- Committee on Members of Parliament Local Area Development Scheme

8.7.2.8. CHECK YOUR PROGRESS I

1. What is the total capacity of the Lok Sabha and Rajya Sabha respectively?

.....
.....

2. Why is the President's Address to the houses at the start of term essential?

.....
.....

3. Which article of the constitution grants the CAG his powers?

.....
.....

4. How is a Money Bill different from a Financial Bill?

.....
.....

8.8. ELIGIBILITY FOR PARLIAMENTARY MEMBERSHIP

There is a certain set of criteria that must be adhered to for a person aspiring to be a member of the Parliament. He must be a citizen of India. He must be above 25 years of age for Lok Sabha and above 30 in order to be a Rajya Sabha member. He should not be disqualified under any of the following grounds listed in the Representation of the People Act, 1951 –

- (1) Corrupt practice at an election;
- (2) conviction for an offence resulting in imprisonment for two or more years, or for an offence under certain provisions of the Indian Penal Code, or The Prevention of Terrorism Act, 2002 or conviction for contravening a law providing for the prevention of hoarding or profiteering or of adulteration of food and drugs and sentenced to imprisonment for not less than six months;
- (3) Failure to lodge an account for election expenses;

(4) Having a subsisting contract for supply of goods to, or execution of any works undertaken by, the government

(5) Being a managing agent, manager or secretary of a corporation in which government has not less than 25 per cent share;

(6) Dismissal from government service for corruption or disloyalty to the state.

Additionally, the Indian Constitution lays down 4 grounds that bar a person from contesting membership of Parliament under Art. 102(1)-

i. He is of unsound mind

ii. He is a discharged insolvent

iii. He is not a citizen of India

iv. He holds an office of profit under the central or state government.

Termination of Membership-

Members of Parliament can resign their respective seats by writing to the presiding officer of their respective houses. Once accepted, the seat becomes vacant. A seat may also be declared vacant if a member excuses himself from the sittings of the house for a period of 60 days without permission. A committee of the house is responsible to consider leave applications of members.

Oath-

All members of the house must take an oath before the President before they can participate in the proceedings.

Defection-

Defection means floor-crossing by a member of one political party to another party. This is an undesirable yet not uncommon practice which causes government instability. An act of defection goes against the popular verdict. This might even cause a political party who gained majority through elections lose their majority.

The 52nd amendment act brought about a change that if a member voluntarily gives up his membership or votes or abstains from voting, in the House against the direction issued by, the party on whose symbol he or she was elected, then he or she would be liable to be disqualified from membership. This is often referred to as the Anti-defection law.

8.9. PARLIAMENTARY PRIVILEGES

The members of parliament have been supplied with many privileges to reduce obstructions, interference and allow progress be made without hindrance. They are also provided with immunity and greater freedom for increased effectiveness. The privileges are both internal and external. Article 105 provides for privileges of the house. However, the privileges are not limited to the ones enlisted in the Constitution.

The Constitution guarantees the following privileges-

a) Freedom of Speech [Art. 105(1) and (2)]-

With the aim of allowing greater expression of thoughts and a free flowing discussion and deliberation amongst the members, they are provided with immunity that is broader than the freedom given to citizens.

b) Free publications under Parliamentary authority [Art. 105(2)]-

No person is to be liable to any proceedings in any court in respect of the publication of any report, paper, votes or proceedings by or under the authority of a House of Parliament. Thus, all persons connected with the publication of proceedings of a House are protected if the same is made under the authority of the House itself.

c) Rule-making power [Art. 118(1)]-

The houses have been issued the authority to make rules to regulate the proceedings of the house, as long as it does not violate any principles of the constitution.

d) Internal autonomy [Art. 122(1) and (2)]-

The validity of any proceedings in Parliament cannot be called in question on the ground of any alleged irregularity of procedure. A House has absolute jurisdiction over its own internal proceedings.

8.9.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. What do you understand by ‘Defection’?

.....
.....

2. List the important functions of the Parliament.

.....
.....

3. What is the difference between Prorogation and Dissolution of the house?

.....
.....

4. Who decides whether a bill before the house is Money Bill or not?

.....
.....

8.10. SUMMARY

In nutshell, it can be said that the parliament is the legislative organ of the union government. It occupies a pre eminent and central position in the Indian democratic political system due to adoption of the Indian parliamentary form of Government, also known as Westminster model of

government.‘ Parliamentary form of government emphasizes on the interdependence between the legislative and executive organs. Hence, we have the ‘President –in- Parliament‘ like the Crown-in-Parliament‘ in Britain.

8.11. QUESTIONS FOR PRACTICE

8.11.1. LONG ANSWER QUESTIONS-

1. What are the most notable differences between the Lok Sabha and the Rajya Sabha?
2. Give examples to suggest the importance of the President with respect to the functioning of the Parliament.
3. Elaborate on the Parliamentary procedure with respect to Money Bills.
4. What are the grounds for disqualification from being elected as a Member of Parliament?
5. Write a short note on Lok Sabha.

8.11.2 SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What is the composition of the Lok Sabha?
2. What is the significance of the President’s Address before the start of term of the houses?
3. What are the primary functions of the Parliamentary Financial Committees?
4. What are the expenditures charged on the Consolidated Fund of India?
5. Name any 5 Lok Sabha and 5 Rajya Sabha committees.

8.12. REFERENCES

- M. P. Jain (2011), Indian Constitutional Law, LexisNexis Butterworths, Nagpur
- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

8.13. SUGGESTED READINGS

- J.N. Pandey, *Constitutional Law of India*, Central Law Agency, Allahabad, 2018.
- Constituent Assembly debates.
- M.P. Jain, *Indian Constitutional Law*, LexisNexis, 2018.

BACHELOR ARTS

SEMESTER –III

COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM-I

UNIT 9 SPEAKER OF LOK SABHA: ELECTION, POWERS, POSITION AND ITS CHANGING ROLE

STRUCTURE

9.0. Learning Objectives

9.1. Key Words

9.2. Introduction

9.3. Election and Tenure

9.4. Speakers of Lok Sabha

9.5. Powers and Functions of the Speaker of Lok Sabha

9.6. Position of Speaker

9.7. Suggestion to Maintain the Respect and Dignity of the Office of the Speaker

9.7.1 Check Your Progress I

9.8. Summary

9.9. Questions for Practice

9.9.1. Long Answer Questions

9.9.2. Short Answer Questions

9.10. References

9.11. Suggested Readings

9.0 LEARNING OBJECTIVE

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understand the role of speaker of Lok Sabha.
- Know the working of Speaker
- Critically analyse the position of Speaker

9.1. KEY WORDS:

Speaker, Presiding officer, Lok Sabha, Deputy Speaker, Parliament

9.2. INTRODUCTION

Each house of Parliament has its own Presiding officer. The Presiding officer of the Lok Sabha is called the Speaker. The office of the Speaker is of great honour, dignity and authority. In regard to his position and functions Pandit Jawaharlal Nehru had stated that, "The Speaker represents the House. He represents the Nation, in a particular way the Speaker becomes the symbol of the Nation's liberty and freedom". The Speaker over the meetings of the Lok Sabha protects the rights and privileges of the members of the House and represents the House as a whole. S. Hukam Singh, a former Speaker of the Lok Sabha, once said, -The Speaker holds one of the highest offices of Land.¶

9.3. ELECTION AND TENURE

The Speaker is elected by the Lok Sabha from amongst its own members. Article-93 of the Indian Constitution states that, "The House of the people shall as soon as may be, choose two members of the house to be respectively Speaker and Deputy Speaker thereof and so often as the office of the Speaker and the Deputy Speaker becomes vacant, the house shall choose another member to be Speaker or Deputy Speaker as the case may be." Thus, the Indian Constitution provides for the election of the Speaker of the Lok Sabha. The date of election of the Speaker is fixed by the President.

Usually, the Speaker remains in office during the life of the Lok Sabha. However, he has to vacate his office earlier in any of the following three cases:

1. if he ceases to be a member of the Lok Sabha;
2. if he resigns by writing to the Deputy Speaker; and
3. If he is removed by a resolution passed by a majority of all then members of the lower house. Such a resolution can be moved only after giving fourteen days advance notice.

When the resolution for the removal of Speaker is under consideration of the house, he cannot preside over the meeting, even he / she may be present.

Smt. Meira Kumar was the Speaker of 15th Lok Sabha who was elected unanimously and she was the first woman to occupy this office. Smt. Sumitra Mahajan was the Speaker of 16th Lok Sabha and she was also elected unanimously and was the second woman to occupy this office. It should be noted that, whenever the Lok Sabha is dissolved, the Speaker does not vacate his office and continues till the newly elected Lok Sabha meet.

Sh. Om Birla is the present Speaker of Lok Sabha and was elected unanimously.

TENURE: - Usually the Speaker remains in office during the life of the Lok Sabha. But, in case, the Lok Sabha has been dissolved before its usual tenure of 5 years the Speaker remains in office till the new Lok Sabha has not been elected. He has to vacate his office earlier in any of the following three cases:

- i. If he ceases to be a member of the Lok Sabha.
- ii. If the Speaker, due to reason, tendors his resignation.
- iii. If he is removed by a resolution passed by a majority of all the members of the Lok Sabha. Such a resolution can be moved only after giving 14 days advance notice.

When a resolution for the removal of the Speaker is under consideration of the House, he cannot preside at the sitting of the House though he may be present. However, he can speak and take part in the proceedings of the House at such a time and vote in the first instance, though not in the case of an equality of votes. It should be noted here, that whenever the Lok Sabha is dissolved, the Speaker does not vacate his office and continues till the newly elected Lok Sabha meets.

9.4. SPEAKERS OF LOK SABHA

Till date the following persons have held the office of Speaker –

Sr.No.	Lok Sabha	Name	Period
1.	First Lok Sabha	Sh. G.V. Mavalankar	15-5-52 to 27-2-56
2.	First Lok Sabha	Sh. A.S. Ayangar	8-3-56 to 10-5-57
3.	2 nd Lok Sabha	Sh. A.S. Ayangar	11-5-57 to 16-4-62
4.	3 rd Lok Sabha	Sh. Hukam Singh	17-4-62 to 16-3-67
5.	4 th Lok Sabha	Sh. Neelam Sanjiva Reddy	17-7-67 to 19-7-69
6.	4 th Lok Sabha	S. Gurdial Singh Dhillon	8-8-69 to 19-3-71
7.	5 th Lok Sabha	S. Gurdial Singh Dhillon	22-3-71 to 1-12-75
8.	5 th Lok Sabha	Sh. Bali Ram Bhagat	5-1-76 to 25-3-77
9.	6 th Lok Sabha	Sh. Neelam Sanjiva Reddy	23-6-77 to 13-7-77
10.	6 th Lok Sabha	Sh. K.S. Hegde	21-7-77 to 10-1-80
11.	7 th Lok Sabha	Sh. Balram Jakhar	11-1-80 to 15-1-85
12.	8 th Lok Sabha	Sh. Balram Jakhar	16-1-85 to 4-12-89
13.	9 th Lok Sabha	Sh. Rabi Ray	5-12-89 to 21-6-91
14.	10 th Lok Sabha	Sh. Shiv Raj Patil	22-6-91 to 22-5-96
15.	11 th Lok Sabha	Sh. Purno A. Sangma	23-5-96 to 23-3-98
16.	12 th Lok Sabha	Sh. G.M.C. Balayogi	24-3-98 to 21-10-99
17.	13 th Lok Sabha	Sh. G.M.C. Balayogi	22-10-99 to 3-3-2002 (Died in Office)
18.	13 th Lok Sabha	Sh. Manohar Joshi	10-5-2002 to 13-5-2004
19.	14 th Lok Sabha	Sh. Somnath Chatterjee	4-6-2004 to 31-5-2009
20.	15 th Lok Sabha	Smt. Meira Kumar (First Woman Speaker of Lok Sabha)	3-6-2009 to 4-6-2014
21.	16 th Lok Sabha	Smt. Sumitra Mahajan	6-6-2014 to 16-6-2019

		(Second Woman Speaker)	
22.	17 th Lok Sabha	Sh. Om Birla	19-6-2019.....

PANEL OF CHAIRMAN:

In the beginning of the Parliament the Speaker of the Lok Sabha prepares a panel of the members of the House, who as and when the meet arises will preside over the meeting of the House in the absence of the Speaker and the Deputy Speaker.

Salary and Allowances: According to Article-79 of the constitution the salary and allowances of the Speaker of the Lok Sabha, are fixed by the Parliament. In addition to this, the Speaker is also entitled to a free accommodation, car, and medical facilities. The salary of the Speaker is drawn from the consolidated fund of India over which the Indian Parliament has no right to vote etc.

Speaker Pro-Tem: Appointment of Speaker Pro Tem after the General Elections: - When the officer of both the Speaker and Deputy Speaker are vacant, the duties of the Speaker are performed by such member of the House as the President may appoint for the purpose. The person so appointed is known as Speaker Pro tem and he/she continues in office till the Speaker is elected. The name of a member to appoint the Speaker pro term is suggested by the Prime Minister. Normally, a senior member of Lok Sabha is appointed as the Speaker Pro Tem. He vacates the seat soon after the House elects its own Speaker.

9.5. POWERS AND FUNCTIONS OF THE SPEAKER OF LOK SABHA:-

The Speaker is the head of the Lok Sabha, and its representative. He is the guardian of the powers and privileges of the members, the House as a whole and its committees. He is the Principal spokesman of the House and his decision in all Parliamentary matters is final.

The Speaker of the Lok Sabha derives his Powers and duties from three sources, that is, the Constitution of India, the Rules of Procedure and conduct of Business of Lok Sabha, and Parliamentary Conventions (residuary Powers that are unwritten or unspecified in the Rules). Altogether, he has the following powers and duties:

1. **To preside over the meetings of the House:** The Speaker presides over the meetings of the Lok Sabha and controls its proceedings. As a Presiding Officer he holds the Supreme position in the House. The Speaker gives his assent to the members to express their view on the floor of the House and the members of the Lok Sabha address to the Speaker.
2. **Presiding Officer of the Joint Sitting:** The Speaker also presides over the Joint meeting of the two houses of the Union Parliament. Such a sitting is summoned by the President to settle a dead lock between the two Houses on a bill.

3. **To maintain discipline in the House:** The Speaker also maintains discipline in the House. If some members of the House obstructs the proceedings of the House, the Speaker gives him a warning and if need be and he deems fit, he can order the expulsion of such a member from the meeting of the House. The Speaker can debar a member from participating in the deliberations of the House for a fixed period if that member creates disturbance and indiscipline in the House. The Speaker is assisted by the Marshals in the maintainances of discipline in the House.
4. **To fix the Programme of the House:** The Speaker, in consultation with the leader of the House, fixes its programme which includes selecting various items for discussion and the time to be allowed for such discussion in the house.
5. **Manage the discussion in the House:** Every member of the Parliament can ask questions from the Ministers but it is necessary to get the assent of the Speaker before asking a question. The Speaker decides whether the question is worth-asking or not.
6. **Determination of the Business of the House:** The Speaker fixes the hour of commencement or termination of a sitting and determines the days on which the House will sit. In consultation with the leader of the House, he determines the order of the business of the House which can be varied only if he is satisfied that the sufficient grounds exist for doing so.
7. **To conduct the Business of the House:** The main responsibility for the conduct of the business of the Lok Sabha rests on the Speaker. He gives his consent to the members to introduce the various bills, Present Adjournment Motion, Censur Motion, No-confidence Motion and the call Attention Motion etc. The Speaker fixes the duration of period for which various issues or topics are debated or discussed in the House, takes the voting in the House and announces the result. He asks the members of the House to use parliamentary language.
8. **Interpretation of the rule:** He is the final interpreter of the provisions of (a) the constitution of India, (b) the rules of Procedure and Conduct of Business of Lok Sabha, and (c) the Parliamentary precedents, within the House.
9. **Adjournment of the House:** He adjourns the House or suspends the meeting in absence of a Quorum. The Quorum to constitute a meeting of the House is one-tenth of the total Strength of the House. If he thinks that of too much of noise etc. the proceeding of the House cannot be smoothly and fruitfully conducted, he can adjourn the meeting for a fixed period.
10. **Decision about Money bill:** If a dispute asks whether a particular bill is a money bill or not a money bill, the decision given by the Speaker in this regard is considered final and no appeal can be made against such a decision of the Speaker. Every Money Bill, when it is transmitted to the Rajya Sabha, is so certified by him and also when it is presented to the President for his assent.
11. **To give approval to introduce the Bill:** The Speaker gives approval for the introduction of the Bill in the House. Without his prior permission on bill can be introduced in the Lok

Sabha. After the Bill has been passed by the Lok Sabha, the Speaker certifies it and puts his signature on it.

12. **To exercise casting vote:** He does not vote in the first instance because as a general rule, the Speaker does not participate in the discussion and debates on the various bills in House. He also does not cast his vote but he can exercise a casting vote in the case of a tie. In other words, only when the House is divided equally on any questions, the Speaker is entitled to vote such vote is called casting vote, and its purpose is to resolve a deadlock.
13. **Grant of Permission to ask Questions:** Various powers are conferred on the Speaker in relation to questions put to Ministers by members of the House. Though the guiding principles regarding admissibility of questions are laid down in the rules, their interpretation is rested in the Speaker. He may the rules relating to notice of questions and permits a question to be asked at short notice if it relates to a matter of public importance. He has a general discretion in regard to the admissibility of questions. The decision as whether a question conforms to the requirements of the relevant rules is rests with the Speaker.
14. **Protection of the Privileges of the members of the House:** The members of the Lok Sabha are entitled to a number of special rights and privileges the protection of which is the responsibility of the Speaker of the Lok Sabha. If some item regarding the special rights of the members becomes a subject of debate in the House, the Speaker sends it to the committee on Privileges. The Speaker is the guard and protector of the interests of the members of the House.
15. **Link between President and the Parliament:** The Speaker of the Lok Sabha is the agency through which the Union Parliament and the President of India establish link. Thus, the Speaker acts as a bridge between the President and the Parliament.
16. **Makes arrangements for the secret sittings of the House:** The Speaker makes arrangements for the secret sittings of the Lok Sabha, if it is needed. The proceedings of such a meeting are kept a secret. When the House sits in secret, no stranger can be present in the Chamber, lobby or galleries except with the permission of the Speaker.
17. **Chairman of Conference of Presiding Officers:** The Speaker of the Lok Sabha is the Chairman of the Conference of Presiding Officers of the Legislature bodies of various states of Indian Union. He presides over the meeting of these conferences. Generally, the Speaker convenes the meeting of the Chairman of the State Legislatures once in a year in which the problems being faced by the Chairman and the methods to improve the functioning of the houses are discussed.
18. **Nomination of members for Parliamentary Delegation:** The Speaker of the Lok Sabha, in consultation with the leader of the House, nominates the members for the various Parliamentary delegations which tour foreign countries.

19. **Control over Visitor's galleries:** The Speaker controls visitor's galleries. He can allow visitors in the galleries of the house and in case of unruly behaviour or noise; he can order them to leave the gallery.
20. **Framing of rules concerning Defection:** In January 1985, 52nd amendments were made in the Constitution to check defection. Under this amendment, the power to frame rules concerning defection is given to Speaker. So, the Speaker makes rules concerning defection and takes decisions accordingly.
21. **Chairman of Committees:** He appoints the Chairman of all the Lok Sabha and supervises their functioning. He himself is the Chairman of the Business Advisory Committee. The rules committee and the General purpose Committee.
22. **Administrative Functions:** The Speaker of Lok Sabha performs the following administrative functions.
  - (i) He exercises full control over the Secretariat of the House. He makes appointments of the officials working in the Secretariat, fixes their conditions of service and supervises their work and duties.
  - (ii) He makes arrangements for the accommodations of the members of the House.
  - (iii) He makes arrangements for the safe custody of the record of the House.
  - (iv) He undertakes proper measures in order to protect the members of the House and the property of the Parliament.
  - (v) He accepts the letters of resignation of the members of the House.
23. **To accept the resignations of the Members :** The members of Lok Sabha send their resignations to the Speaker and to accept or not to accept these depends upon the will of the Speaker makes through investigation whether the resignation is written with this own hands by the concerned member or it is tendered under any pressure etc. The Speaker accepts the resignation only after making through investigation of all these factors.

After going through the powers and functions of the Speaker of the Lok Sabha a given above, we come to the conclusion that the position of the Speaker is one of influence and respect. The Speaker is the Chairman of the Lok Sabha and thus, in the words of Pt. Jawaharlal Nehru, is the leader of the Nation. The members of the House pay him due respect.

The Speaker is also the guardian of the dignity and honour of the House and he takes every possible step to maintain it. He warns the members who misbehave in the House and if need arises he can turn them out also. He is also the guardian of the rights of the house. The following provisions ensure the independence and impartiality of the office of the Speaker.

  - (1) He is provided with a security of tenure. He can be removed only by a resolution passed by the Lok Sabha by a special majority and not by an ordinary majority (i.e., a majority of the members present and voting in the House). This motion of

removal can be considered and discussed only when it has the support of at least 50 members.

- (2) His salaries and allowances are fixed by Parliament. They are charged on the consolidated Fund of India and thus are not subject to the annual vote of Parliament.
- (3) His work and conduct cannot be discussed and criticised in the Lok Sabha except on a substantive motion.
- (4) His powers of regulating procedure or conducting business or maintaining order in the House are not subject to the jurisdiction of any court.
- (5) He cannot vote in the first instance. He can only exercise a lasting vote in the event of a tie. This makes the position of Speaker impartial.
- (6) He is given a very high position in the order of precedence. He is placed at seventh rank, along with the Chief Justice of India. This means, he has a higher rank than all Cabinet Ministers, except the Prime Minister or Deputy Prime Minister.

9.6. POSITION OF SPEAKER

The Speaker of Lok Sabha Plays an important role in parliamentary system and enjoys a position of respect and dignity. He has highest responsibility to manage the affairs of lower house and have responsibility to conduct the proceedings of the House in such a manner as can lead to an orderly transaction of business in the Lok Sabha. He act as the representative and the leader of the house and as its impartial chairman. The Speaker does not resign of his party after being elected to this high office, nevertheless he exercise his powers in an impartial and objective manner. In the House, he is committed to preserve the dignity of the house and always acts as impartial and neutral member neither as a member of ruling party nor as a member of opposition.

The Speaker of Lok Sabha is neither as deeply politicized as the Speaker of USA House of Representative nor as thoroughly neutral as the Speaker of the British House of Commons. While Indian Speaker retains and even nourishes his political links and affiliations outside the house, he acts as a neutral chairperson of the house. He renounces from indulging into aggressive party politics even while maintain his party membership. The office of the speaker in India is a living and dynamic institution which deals with the actual needs and problems of parliament in the performance of its functions.

9.7. SUGGESTION TO MAINTAIN THE RESPECT AND DIGNITY OF THE OFFICE OF THE SPEAKER:-

The former General Secretary of Lok Sabha Sh. C.K. Jain has given the following suggestions to maintain the respect and dignity of the office of the Speaker:

1. Only a wise and able person, who has a long experience of working of parliamentary system, should be elected as a Speaker.

2. The ruling party should consult the opposition before proposing the name for the office of the Speaker.
3. No party should put up a candidate against the Speaker.
4. Speaker should be elected for two-terms and after this the Speaker should say good-bye to active politics and should play and the role of elder statesman.
5. The powers given to the Speaker under the Anti-Defection Law should be withdrawn from the Speaker because usually the Speaker uses these powers in favour of the ruling party. This lowers the dignity of his office.

9.7.1 CHECK YOUR PROGRESS I

1. Who is the first woman speaker of India?

.....
 .....

2. What do you understand by Speaker Pro Term?

.....
 .....

3. Who is the present speaker of Lok Sabha?

.....
 .....

9.8. SUMMARY

The respect and dignity of the office of the Speaker depends upon his neutral and impartial attitude. The Speaker cannot run the proceedings of the House in a healthy way without getting full cooperation of the members of the House. But for few years, it seemed that the members have taken an oath not to let the Parliament function properly. On one occasion they even did not allow the Prime Minister to speak in the House. In order to get cheap popularity walk outs, stogan shouting, getting collected in the well of the house etc. have become normal things.

Inspite of all this, the position of the Speaker depends upon his individual personality. A person with impressive personality makes the office of the Speaker quite impressive and effective.

In Britain, the Speaker is strictly a non party man. There is a convention that the Speaker has to resign from his party and remain politically neutral. This healthy convention is not fully established in India where the Speaker does not resign from the membership of his party on his election to the exalted office. The Speaker of the Lok Sabha in India has not been able to set the amount of respect and dignity which the Speaker of the House of Commons gets in Britain.

9.9. QUESTIONS FOR PRACTICE

9.9.1. LONG ANSWER QUESTIONS

1. Explain the appointment and powers of the Speaker of Lok Sabha.
2. Describe the appointment, functions and position of the Speaker of Lok Sabha.
3. Critically examine the role of Speaker in Indian Parliament.

9.9.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. Who is the First Speaker of India?
2. Which articles relates to the Speaker?
3. Who preside over the joint Sittings of Parliament?

9.10. REFERENCES

- M. P. Jain (2011), Indian Constitutional Law, LexisNexis Butterworths, Nagpur
- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977

9.11. SUGGESTED READINGS:-

- P.M Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing Delhi, 2000.
- D.D Basu, *Introduction to the constitution of India*, Prentice-Hall of India, New Delhi, 1992.
- O.P Goyal, *Indian Political system*, Macmillan India, New Delhi, 1985.
- V.D Mahajan, *Constitutional History of India*, S. Chand &Co., New Delhi, 1976.
- M.V. Pylee *India's constitution*, S. Chand & Company, New Delhi, 1994.
- Laxmikant *Indian Polity*, McGraw hill India, 2016.
- R. Kothari, *Politics in India*, Orient Longman, New Delhi, 1970.

BACHELOR ARTS
SEMESTER –III
COURSE: - INDIAN POLITICAL SYSTEM -I

UNIT 10 SUPREME COURT: COMPOSITION, POWERS AND JUDICIAL REVIEW

STRUCTURE

- 10.0. Learning Objectives
- 10.1. Key Words
- 10.2. Introduction
- 10.3. Composition of the Supreme Court
  - 10.3.1. Check Your Progress I
- 10.4. Independence of the Supreme Court
  - 10.4.1. Check Your Progress II
- 10.5. Jurisdiction and Powers of the Supreme Court
  - 10.5.1. Original Jurisdiction
  - 10.5.2. Writ Jurisdiction
  - 10.5.3. Appellate Jurisdiction
  - 10.5.4. Advisory Jurisdiction
  - 10.5.5. A Court of Record
  - 10.5.6. Power of Judicial Review
  - 10.5.7. Other Powers
  - 10.5.8. Check Your Progress III
- 10.6. Summary
- 10.7. Questions for Practice
  - 10.7.1 Long Answer Questions
  - 10.7.2. Short Answer Questions
- 10.8. Suggested Readings

10.0. LEARNING OBJECTIVES:

After the completion of this unit, you will be able to:

- Understanding and Appreciating the role of the Supreme Court in the Indian Democratic Set up

- Studying the composition of the Supreme Court
- Studying the process of appointment of Supreme Court judges and its implications
- Studying the process of Removal of Supreme Court judges
- Understanding the need for Independence of Judiciary
- Analyzing the Jurisdiction and Powers of the Supreme Court
- Analyzing the power of Judicial Review

10.1. KEY WORDS: Judiciary, Law, Supreme Court, Judge, Constitution

10.2. INTRODUCTION:

The Judiciary plays the important role of interpreting and applying the law and deciding upon any controversy that may arise between two citizens or between a citizen and the state. The courts maintain the rule of law in the country and assure that the government runs according to law. In a country with a written constitution, the courts have an additional responsibility of safeguarding the supremacy of the Constitution and keeping all authorities within the constitutional framework.

In a federation, the Judiciary has another responsibility to decide upon the controversies between the constituent states inter se, as well as between the Centre and the States. A Federal Government is a legalistic government,¹⁸ a characteristic feature of which is the allocation of powers between the Centre and the States. Usually the disputes between the Centre and constituent units relate to the distribution of powers and functions between them and therefore, the courts have to scrutinize laws to determine such distribution. The Judiciary is also the protector and enforcer of the fundamental rights guaranteed by the Constitution.

10.3 COMPOSITION OF THE SUPREME COURT:

Under Article 124(1), the Supreme Court consisted of a Chief Justice of India (CJI) and seven other judges. But the Parliament has the power to increase the number of other judges. The Parliament has progressively increased the number of judges through multiple Acts and the number currently stands at 33.

Article 124(2) provides for appointment of Judges by the President. While appointing the CJI, the President has consultation with such of the Judges of the Supreme Court as he may deem necessary. The consultation with the CJI is obligatory in the case of appointment of a judge other than CJI.

---

¹⁸ DICEY Law of the Constitution, Ch. III, 175 (1956) Also, M.P. JAIN, Role of Judiciary in a Democracy, 6 J.M.C.L. 239 (1979)

Controversy over Consultation

The Supreme Court has interpreted the word ‘consultation’ in a number of ways. In the First Judges case (1982)¹⁹, the court held that it did not mean concurrence and it signified the exchange of views. But, in the Second Judges case (1993)²⁰, the court reversed its earlier decision and interpreted the word to mean concurrence. It also opined that the CJI’s advice would be binding upon the President. But the CJI would advise the President only after consulting two of the senior most judges of the court. Similarly in the Third Judges case²¹, the Court held that the consultation process required the ‘consultation of plurality of judges’ and that the sole opinion of the CJI would not constitute consultation process.

In India, the practice has been to appoint the senior most judge of the Supreme Court as the CJI. However, this practice has been violated twice, once in 1973 when Justice AN Ray was appointed as the CJI superseding three senior judges and again in 1977 when Justice MU Beg was appointed as CJI. The Supreme Court curtailed this discretion in the Second Judges case (1993)²² and held that the senior most judge should be appointed as the Chief Justice of India. There is no fixed tenure provided for a judge of the Supreme Court of India. However, the constitution requires that the judge can only hold office till the age of 65 or that he can resign his office by writing to the president or that he can be removed by the President on the recommendation of the Parliament.

Removal of Judges (Impeachment)

A Supreme Court Judge can be impeached (be removed from his office by an order of the President). However, this order can only be issued on the recommendation of the Parliament. The Constitution also requires the recommendation of the Parliament should be presented to the President in the same session in which the recommendation was passed by a special majority of each house of Parliament. The grounds for such removal are restricted to proven misbehaviour or incapacity. The detailed procedure for the impeachment of a Supreme Court Judge is provided in the Judges Enquiry Act (1968).

Ad hoc Judge

The CJI can appoint a judge of a High Court as an ad hoc judge of the Supreme Court for a temporary period after consulting with the Chief Justice of the concerned High Court and with the consent of the President of India. He exercises this power in case there is a lack of quorum of the permanent judges to continue any session of the Supreme Court. The judge to be appointed as an ad hoc judge must be qualified for appointment as a judge of the Supreme Court.

---

¹⁹ S.P. Gupta v. Union of India, AIR 1982 SC 149

²⁰ Supreme Court Advocates on Record Association v. Union of India, AIR 1994 SC 268

²¹ Re: Special Reference, AIR 1999 SC 1

²² Supreme Court Advocates on Record Association v. Union of India, AIR 1994 SC 268

The CJI can also request a retired judge of the Supreme Court or a retired judge of a High Court (who is qualified for appointment as a judge of the Supreme Court). He can exercise this power with the consent of the president and of the person concerned. These judges enjoy all the powers, privileges and jurisdiction of a judge of the Supreme Court.

10.3.1. CHECK YOUR PROGRESS I

1. Is the opinion of the Chief Justice Binding upon the President?

.....
.....
.....

2. What is the impact of the government violating the practice of appointing the senior most judges as the Chief Justice on the independence of the Judiciary?

.....
.....

10.4. INDEPENDENCE OF SUPREME COURT

The Supreme Court plays a vital role in India's political structure. It is a federal court, the highest court of appeal, the guarantor of the fundamental rights of the citizens and guardian of the Constitution. Therefore, it is pertinent that the Supreme Court be independent from the other organs of the Government so that it can effectively discharge the duties assigned to it. It should be unaffected from the executive or legislative interference.

The Constitution has made the following provisions to safeguard and ensure the independent and impartial functioning of the Supreme Court:

- a. **Mode of Appointment:** The judges of the Supreme Court are appointed by the President (which means the cabinet) in consultation with the members of the judiciary itself (i.e., judges of the Supreme Court and the high courts). This provision curtails the absolute discretion of the executive as well as ensures that the judicial appointments are not based on any political or practical considerations.
- b. **Security of Tenure:** The judges of the Supreme Court are provided with the Security of Tenure. They can be removed from office by the President only in the manner and on the grounds mentioned in the Constitution. This means that they do not hold their office during the pleasure of the President, though they are appointed by him. This is obvious from the fact that no judge of the Supreme Court has been removed (or impeached) so far.
- c. **Fixed Service Conditions:** The salaries, allowances, privileges, leave and pension of the judges of the Supreme Court are determined from time to time by the Parliament. They

cannot be changed to their disadvantage after their appointment except during a financial emergency. Thus, the conditions of service of the judges of the Supreme Court remain same during their term of Office.

- d. **Expenses Charged on Consolidated Fund:** The salaries, allowances and pensions of the judges and the staff as well as all the administrative expenses of the Supreme Court are charged on the Consolidated Fund of India. Thus, they are non-vote able by the Parliament (though they can be discussed by it).
- e. **Conduct of Judges cannot be Discussed:** The Constitution prohibits any discussion in Parliament or in a State Legislature with respect to the conduct of the judges of the Supreme Court in the discharge of their duties, except when an impeachment motion is under consideration of the Parliament.
- f. **Ban on Practice after Retirement:** The retired judges of the Supreme Court are prohibited from pleading or acting in any Court or before any authority within the territory of India. This ensures that they do not favour any one in the hope of future favour.
- g. **Power to Punish for its Contempt:** The Supreme Court can punish any person for its contempt. Thus, its actions and decisions cannot be criticised and opposed by anybody. This power is vested in the Supreme Court to maintain its authority, dignity and honour.
- h. **Its Jurisdiction cannot be Curtailed:** The Parliament is not authorised to curtail the jurisdiction and powers of the Supreme Court. The Constitution has guaranteed to the Supreme Court, jurisdiction of various kinds. However, the Parliament can extend the same.
- i. **Separation from Executive:** The Constitution directs the State to take steps to separate the Judiciary from the Executive in the public services. This means that the executive authorities should not possess the judicial powers. Consequently, upon its implementation, the role of executive authorities in judicial administration came to an end.

10.4.1. CHECK YOUR PROGRESS II

1. Do the Constitutional safeguards ensure complete independence of the Judiciary from other organs? Is complete independence even desirable?

.....
.....
.....

2. Differentiate between the Writ and Original Jurisdiction of the Supreme Court.

.....
.....
.....

10.5. JURISDICTION AND POWERS OF SUPREME COURT

The Supreme Court has been assigned a very wide jurisdiction and vast powers. Unlike the Supreme Court of the United States and similar to the British House of Lords (Upper House of the British Parliament), the Supreme Court is a final court of appeal. It is also the final interpreter and guardian of the Constitution and guarantor of the fundamental rights of the citizens. It is also entrusted with the advisory and supervisory powers by the Constitution. Alladi Krishnaswamy Ayyar, a member of the Drafting Committee, has rightly said that, -The Supreme Court of India has more powers than any other Supreme Court in any part of the World. The Jurisdiction and powers of the Supreme Court can be classified into the following categories:

- (a) Original Jurisdiction.
- (b) Writ Jurisdiction.
- (c) Appellate Jurisdiction.
- (d) Advisory Jurisdiction.
- (e) A Court of Record.
- (f) Power of Judicial Review.
- (g) Other Powers.

10.5.1. ORIGINAL JURISDICTION

As a federal court, the Supreme Court decides the disputes between different units of the Indian Federation. More elaborately, any dispute between:

- (a) The Centre and one or more states; or
- (b) The Centre and any state or states on one side and one or more states on the other; or
- (c) Between two or more states.

In these federal disputes, the Supreme Court has the exclusive jurisdiction. It means that no other court in India is competent to deal with these issues and the Supreme Court is the only authority with the power to resolve these.

It is pertinent to note two things about the exercise of exclusive jurisdiction of the Supreme Court. Firstly, the dispute must involve a question of law or fact on which the existence or extent of a legal right or obligation depends. Thus the questions of political nature are not included in it. Secondly, any suit brought before the Supreme Court by a private citizen against the Centre or a state is not covered under this jurisdiction and shall not be entertained under this. Further, this jurisdiction of the Supreme Court does not extend to the following:

- (a) A dispute arising out of any pre-Constitution treaty, agreement, covenant, engagement, sanad or other similar instrument.
- (b) A dispute arising out of any treaty, agreement, etc., which specifically provides that the said jurisdiction does not extend to such a dispute.
- (c) Inter-state water disputes.
- (d) Matters referred to the Finance Commission.
- (e) Adjustment of certain expenses and pensions between the Centre and the states.
- (f) Ordinary dispute of Commercial nature between the Centre and the states.
- (g) Recovery of damages by a state against the Centre.

In 1961, the first suit, under the original jurisdiction of the Supreme Court, was brought by West Bengal against the Centre. The State Government challenged the Constitutional validity of the Coal Bearing Areas (Acquisition and Development) Act, 1957, passed by the Parliament. However, the Supreme Court dismissed the suit by upholding the validity of the Act.

10.5.2 WRIT JURISDICTION

The Supreme Court is the guarantor, enforcer and defender of the fundamental rights of the citizens. The Supreme Court has the power to issue certain writs including Habeas Corpus, Mandamus, Prohibition, Quo-Warranto and Certiorari in order to enforce the fundamental rights of the citizens concerned. The Supreme Court has original jurisdiction in this regard. It means that an aggrieved individual can directly approach the Supreme Court in such issues. The High Courts also have the powers to issue writs to enforce the Fundamental Rights.

Therefore, the original jurisdiction of the Supreme Court with regard to federal disputes is different from its original jurisdiction with regard to disputes relating to fundamental rights. In the first case, it is exclusive and in the second case, it is concurrent with high courts jurisdiction. Moreover, the parties involved in the first case are units of the federation (Centre and states) while the dispute in the second case is between a citizen and the Government (Central or state).

There is also a difference between the writ jurisdiction of the Supreme Court and that of the high court. The Supreme Court can issue writs only for the enforcement of the Fundamental Rights and not for other purposes. The high court, on the other hand, can issue writs not only for the enforcement of the fundamental rights but also for other purposes. It means that the writ jurisdiction of the high court is wider than that of the Supreme Court. But, the Parliament can confer on the Supreme Court, the power to issue writs for other purposes also.

10.5.2. APPELLATE JURISDICTION

As mentioned earlier, the Supreme Court has not only succeeded the Federal Court of India but also replaced the British Privy Council as the highest court of appeal. The Supreme Court is primarily a court of appeal and hears appeals against the judgements of the lower courts. It enjoys a wide appellate jurisdiction which can be classified under four heads:

- (a) Appeals in constitutional matters.
- (b) Appeals in civil matters.
- (c) Appeals in criminal matters.
- (d) Appeals by special leave.

(a) Constitutional Matters: In the constitutional cases, an appeal can be made to the Supreme Court against the judgement of a high court if the high court certifies that the case involves a substantial question of law that requires the interpretation of the Constitution. Based on the certificate, the party in the case can appeal to the Supreme Court on the ground that the question has been wrongly decided.

(b) Civil Matters: In civil cases, an appeal lies to the Supreme Court from any judgement of a high court if the high court certifies—

- (i) That the case involves a substantial question of law of general importance; and
- (ii) That the question needs to be decided by the Supreme Court.

Originally, only those civil cases that involved a sum of ₹20,000 could be appealed before the Supreme Court. But this monetary limit was removed by the 30th Constitutional Amendment Act of 1972.

(c) Criminal Matters: The Supreme Court hears appeals against the judgement in a criminal proceeding of a high court if the high court—

- (i) Has on appeal reversed an order of acquittal of an accused person and sentenced him to death; or
- (ii) Has taken before itself any case from any subordinate court and convicted the accused person and sentenced him to death; or
- (iii) Certifies that the case is a fit one for appeal to the Supreme Court.

In the first two cases, an appeal lies to the Supreme Court as a matter of right (ie, without any certificate of the high court). But if the high court has reversed the order of conviction and has ordered the acquittal of the accused, there is no right to appeal to the Supreme Court.

In 1970, the Parliament had enlarged the Criminal Appellate Jurisdiction of the Supreme Court. Accordingly, an appeal lies to the Supreme Court from the judgement of a high court if the high court:

- (i) Has on appeal, reversed an order of acquittal of an accused person and sentenced him to imprisonment for life or for ten years; or

(ii) Has taken before itself any case from any subordinate court and convicted the accused person and sentenced him to imprisonment for life or for ten years.

Further, the appellate jurisdiction of the Supreme Court extends to all civil and criminal cases in which the Federal Court of India had jurisdiction to hear appeals from the high court but which are not covered under the civil and criminal appellate jurisdiction of the Supreme Court mentioned above.

(d) Appeal by Special Leave: The Supreme Court is authorised to grant in its discretion special leave to appeal from any judgement in any matter passed by any court or tribunal in the country (except military tribunal and court martial). This provision contains the four aspects as under:

(i) It is a discretionary power and hence, cannot be claimed as a matter of right.

(ii) It can be granted in any judgement whether final or interlocutory.

(iii) It may be related to any matter—constitutional, civil, criminal, income-tax, labour, revenue, advocates, etc.

(iv) It can be granted against any court or tribunal and not necessarily against a high court (of course, except a military court).

Thus, the scope of this provision is very wide and it vests the Supreme Court with a plenary jurisdiction to hear appeals. On the exercise of this power, the Supreme Court itself held that _being an exceptional and overriding power, it has to be exercised sparingly and with caution and only in special extraordinary situations. Beyond that it is not possible to fetter the exercise of this power by any set formula or rule‘.

10.5.3. ADVISORY JURISDICTION

The Constitution (Article 143) authorises the president to seek the opinion of the Supreme Court in the two categories of matters:

(a) On any question of law or fact of public importance which has arisen or which is likely to arise.

(b) On any dispute arising out of any pre-constitution treaty, agreement, covenant, engagement, sanad or other similar instruments.

The Supreme court can refuse to tender its opinion to the president on any question of law or fact of public importance which has arisen or which is likely to arise. However, the Court must tender its opinion in the second category of matters. The opinion expressed by the Supreme Court is of an advisory nature and it is not a judicial verdict. Therefore, it does not bind the president. He is free to follow or not follow the opinion of the Court. However, it helps the Government to have an authoritative opinion on a matter decided by it.

10.5.4. A COURT OF RECORD

As a Court of Record, the Supreme Court has two powers:

(a) The judgements, proceedings and acts of the Supreme Court are recorded for perpetual memory and testimony. These records are admitted to be of evidentiary value and cannot be questioned when produced before any court. They are recognised as legal precedents and legal references.

(b) It has power to punish for contempt of court, either with simple imprisonment for a term up to six months or with fine up to `2,000 or with both. In 1991, the Supreme Court has ruled that it has power to punish for contempt not only of itself but also of high courts, subordinate courts and tribunals functioning in the entire country.

Contempt of court may be civil or criminal. Civil contempt means wilful disobedience to any judgement, order, writ or other process of a court or wilful breach of an undertaking given to a court. Criminal contempt means the publication of any matter or doing an act which—(i) scandalises or lowers the authority of a court; or (ii) prejudices or interferes with the due course of a judicial proceeding; or (iii) interferes or obstructs the administration of justice in any other manner. However, innocent publication and distribution of some matter, fair and accurate report of judicial proceedings, fair and reasonable criticism of judicial acts and comment on the administrative side of the judiciary do not amount to contempt of court.

10.5.5. POWER OF JUDICIAL REVIEW

Judicial review is the power of the Supreme Court to examine the constitutionality of legislative enactments and executive orders of both the Central and state governments. On examination, if they are found to be violative of the Constitution (*ultra-vires*), they can be declared as illegal, unconstitutional and invalid (null and void) by the Supreme Court. Consequently, they cannot be enforced by the Government.

Judicial review is needed for the following reasons:

- (a) To uphold the principle of the supremacy of the Constitution.
- (b) To maintain federal equilibrium (balance between Centre and states).
- (c) To protect the fundamental rights of the citizens.

The Supreme Court used the power of judicial review in various cases, as for example, the *Golaknath case* (1967)²³, the *Bank Nationalisation case* (1970)²⁴, the *Privy Purses Abolition case* (1971)²⁵, the *Kesavananda Bharati case* (1973)²⁶, the *Minerva Mills case* (1980)²⁷ and so on. Though the phrase ‘Judicial Review’ has nowhere been used in the Constitution, the provisions of several articles explicitly confer the power of judicial review on the Supreme Court. The constitutional validity of a legislative enactment or an executive order can be challenged in the Supreme Court on the following three grounds:

---

²³ *Golak Nath v. State of Punjab*, AIR 1967 SC 1643

²⁴ *Rustom Cavasjee Cooper (Bank Nationalization) v. Union of India*, AIR 1970 SC 564

²⁵ *Madhav Rao Jivaji Rao Scindia v. Union of India*, AIR 1971 SC 530

²⁶ *Kesavananda Bharati v. State of Karnataka*, AIR 1973 SC 1461

²⁷ *Minerva Mills v. Union of India*, AIR 1980 SC 1789

- (a) It infringes the Fundamental Rights (Part III),
- (b) It is outside the competence of the authority which has framed it, and
- (c) It is repugnant to the constitutional provisions.

From the above, it is clear that the scope of judicial review in India is narrower than that of what exists in USA, though the American Constitution does not explicitly mention the concept of judicial review in any of its provisions. This is because, the American Constitution provides for ‘due process of law’ against that of ‘procedure established by law’ which is contained in the Indian Constitution. The difference between the two is : ‘The due process of law gives wide scope to the Supreme Court to grant protection to the rights of its citizens. It can declare laws violative of these rights void not only on substantive grounds of being unlawful, but also on procedural grounds of being unreasonable. Our Supreme Court, while determining the constitutionality of a law, however examines only the substantive question i.e., whether the law is within the powers of the authority concerned or not. It is not expected to go into the question of its reasonableness, suitability or policy implications.’²⁸

The exercise of wide power of judicial review by the American Supreme Court in the name of ‘due process of law’ clause has made the critics to describe it as a ‘third chamber’ of the Legislature, a super-legislature, the arbiter of social policy and so on. This American principle of judicial supremacy is also recognised in our constitutional system, but to a limited extent. Nor do we fully follow the British Principle of parliamentary supremacy. There are many limitations on the sovereignty of Parliament in our country, like the written character of the Constitution, the federalism with division of powers, the Fundamental Rights and the judicial review. In effect, what exists in India is a synthesis of both, that is, the American principle of judicial supremacy and the British principle of parliamentary supremacy.

10.5.6. OTHER POWERS

Besides the above, the Supreme Court has numerous other powers:

- (a) It decides the disputes regarding the election of the president and the vice-president. In this regard, it has the original, exclusive and final authority.
- (b) It enquires into the conduct and behaviour of the chairman and members of the Union Public Service Commission on a reference made by the president. If it finds them guilty of misbehaviour, it can recommend to the president for their removal. The advice tendered by the Supreme Court in this regard is binding on the President.
- (c) It has power to review its own judgement or order. Thus, it is not bound by its previous decision and can depart from it in the interest of justice or community welfare. In brief, the Supreme Court is a self-correcting agency. For example, in the Kesavananda Bharati case

---

²⁸ Subhash C Kashyap, Our Constitution, National Book Trust, Third Edition, 2001, p. 232.

(1973)²⁹, the Supreme Court departed from its previous judgement in the Golak Nath case (1967)³⁰.

(d) It is authorised to withdraw the cases pending before the high courts and dispose them by itself. It can also transfer a case or appeal pending before one high court to another high court.

(e) Its law is binding on all courts in India. Its decree or order is enforceable throughout the country. All authorities (civil and judicial) in the country should act in aid of the Supreme Court.

(f) It is the ultimate interpreter of the Constitution. It can give final version to the spirit and content of the provisions of the Constitution and the verbiage used in the Constitution.

(g) It has power of judicial superintendence and control over all the courts and tribunals functioning in the entire territory of the country.

The Supreme Court's jurisdiction and powers with respect to matters in the Union list can be enlarged by the Parliament. Further, its jurisdiction and powers with respect to other matters can be enlarged by a special agreement of the Centre and the states.

10.5.7. CHECK YOUR PROGRESS III

1. When is the Supreme Court bound to tender its opinion to the president? Is the Court's opinion binding upon the President?

.....
.....
.....

2. What is the difference between the powers of Judicial Review in Supreme Court of India and USA?

.....
.....
.....

10.6. SUMMARY

The Judiciary plays a vital role in safeguarding the Constitutional Framework and deciding upon any controversy that may arise between two citizens or between a citizen and the state. The Supreme Court of India has the additional responsibility of guarding and enforcing the Fundamental Rights of the citizens as well as resolving any dispute that may arise between the constituent units of the Indian Federation.

The Supreme Court has a total strength of 34 Judges (33 Judges + 1 Chief Justice) appointed by the President after consulting the Consortium. The Constitution provides that no Judge shall continue to hold his office after he attains the age of 65. The Constitution also

---

²⁹ Kesavananda Bharati v. State of Karnataka, AIR 1973 SC 1461

³⁰ Golak Nath v. State of Punjab, AIR 1967 SC 1643

provides the procedure through which a judge may resign or may be removed by the Parliament. The Constitution also provides the CJI powers to appoint Ad Hoc Judges and Retired Judges. In order to effectively discharge its responsibilities, the Supreme Court has to be free from Legislative and Executive interference. For this purpose, the Constitution has provided certain safeguards including security of tenure, fixed service conditions, ban on practice after retirement, etc.

The Supreme Court, being the final authority to resolve any dispute, has been given very wide jurisdiction and vast powers. It exercises Original and Exclusive Jurisdiction over the disputes between the Federal Units. It also has the Writ Jurisdiction in order to safeguard the Fundamental rights. It can hear appeals against judgments delivered by the lower courts and advise the President on legal issues. The Supreme Court, being a Court of Record, has the powers to punish for contempt of court and all the proceedings of the Court are recorded for perpetual memory and testimony. These records are admitted to be of evidentiary value and cannot be questioned when produced before any court.

Lastly, the Supreme Court has the power to examine the Constitutionality of the legislative enactments and executive orders of both the Central and the State governments. On examination, if they are found to be Ultra-Vires of the Constitution, they can be declared as Unconstitutional and invalid. Consequently, they cannot be enforced by the Government.

10.7 QUESTIONS FOR PRACTICE

10.7.1 LONG ANSWER QUESTIONS

1. How has the Supreme Court interpreted the word ‘_Consultation’ under Article 124(1) of the Constitution? Does the opinion of the Chief Justice hold primacy over the other judges and the wishes of the President?
2. What are the conditions under which a Supreme Court judge will cease to hold the office? Explain the process of Impeachment.
3. What are protections provided by the Constitution to ensure the independence of the Judiciary? Are these protections sufficient to resolve the issue of Legislative and Executive interference?
4. What is the impact of the Constitutional safeguards (to ensure the independence of the Judiciary) on the Judicial Accountability?
5. Explain the Appellate Jurisdiction of the Supreme Court in detail.
6. Explain the concept of Judicial Review in detail. The Constitution does not use the phrase ‘_Judicial Review’, then how is the Supreme Court allowed to use this power?

10.7.2. SHORT ANSWER QUESTIONS

1. What criterion has been used to appoint the Chief Justice of India?
2. Can the CJI appoint Ad Hoc Judges? If yes, how can he exercise such power?

3. Can the CJI appoint retired judges as a judge of the Supreme Court? If yes, how can he exercise such power?
4. What is the significance of an Independent Judiciary?
5. Over which issues does the Supreme Court have Original jurisdiction? Also explain the difference between exclusive or concurrent jurisdiction.
6. Explain the Special Leave Jurisdiction of the Supreme Court.
7. Under which circumstances is the Supreme Court bound to tender its opinion to the president? Is the opinion of the Supreme Court binding upon the president?
8. Explain the power of the Supreme Court to punish for its contempt.

10.8.SUGGESTED READING

- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Oxford University Press, 2000
- D.D. Basu: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Prentice Hall, 1994
- Laxmikant: Indian Polity, McGraw Hill Education, New Delhi, 2013
- M.P. Jain: Indian Constitutional Law, LexisNexis, 2018

ਜਗਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੇਵ
ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਓਪਨ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ
ਪਟਿਆਲਾ

The Motto of Our University
(SEWA)

SKILL ENHANCEMENT

EMPLOYABILITY

WISDOM

ACCESSIBILITY

SELF-INSTRUCTIONAL STUDY MATERIAL FOR JGND PSOU

ALL COPYRIGHTS WITH JGND PSOU, PATIALA

JAGAT GURU NANAK DEV
PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA

(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE

BAB32304T: INDIAN POLITICAL SYSTEM I

SEMESTER III

Head Quarter: C/28, The Lower Mall, Patiala-147001

WEBSITE: www.psou.ac.in

The Study Material has been prepared exclusively under the guidance of Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala, as per the syllabi prepared by Committee of experts and approved by the Academic Council.

The University reserves all the copyrights of the study material. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form.

COURSE COORDINATOR AND EDITOR:

DR. SUKHPAL KAUR

Assistant Professor in Political Science

JGND PSOU, Patiala

LIST OF CONSULTANTS/ CONTRIBUTORS

1. Dr. Shveta Dhaliwal
2. Dr. Sukhdeep Kaur
3. Dr. Kiranjeet Kaur
4. Dr. Amandeep Kaur
5. Prof. Navneet Kaur

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

PREFACE

Jagat Guru Nanak Dev Punjab State Open University, Patiala was established in December 2019 by Act 19 of the Legislature of State of Punjab. It is the first and only Open University of the State, entrusted with the responsibility of making higher education accessible to all, especially to those sections of society who do not have the means, time or opportunity to pursue regular education.

In keeping with the nature of an Open University, this University provides a flexible education system to suit every need. The time given to complete a programme is double the duration of a regular mode programme. Well-designed study material has been prepared in consultation with experts in their respective fields.

The University offers programmes which have been designed to provide relevant, skill-based and employability-enhancing education. The study material provided in this booklet is self-instructional, with self-assessment exercises, and recommendations for further readings. The syllabus has been divided in sections, and provided as units for simplification.

The University has a network of 110 Learner Support Centres/Study Centres, to enable students to make use of reading facilities, and for curriculum-based counselling and practicals. We, at the University, welcome you to be a part of this institution of knowledge.

Prof. G.S. Batra
Dean Academic Affairs

BACHELOR OF ARTS
CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
SEMESTER – III
(BAB32304T) INDIAN POLITICAL SYSTEM I

MAX. MARKS: 100

INTERNAL: 30

PASS: 40%

EXTERNAL: 70

Objective:

Credits: 6

This course aims to introduce the students to the basic concepts and themes of the discipline of political science. It will provide an overview about political science and theory and State and its sovereignty.

INSTRUCTIONS FOR THE CANDIDATES:

Candidates are required to attempt any two questions each from the sections A, and B of the question paper, and any ten short answer questions from Section C. They have to attempt questions only at one place and only once. Second or subsequent attempts, unless the earlier ones have been crossed out, shall not be evaluated.

SECTION – A

1. Constituent Assembly and making of Indian Constitution.
2. Preamble and Basic features of Indian Constitution.
3. Fundamental Rights and Fundamental Duties: Meaning, Explanation and Evaluation.
4. Directive Principles of State Policy: Meaning, Explanation and Evaluation and its relationship with Fundamental Rights.
5. Indian Federalism: Legislative, Administrative and Financial relations between Union and States.

SECTION – B

1. Union Executive - President: Election, Powers, Position and Changing Role.
2. Prime Minister: Appointment, Powers, Position and Relation between President and Prime Minister.
3. Union Parliament: Composition, Powers and its Changing Role.
4. Speaker of Lok Sabha: Election, Powers, Position and its Changing Role.
5. Supreme Court: Composition, Powers and Judicial Review.

Recommended Readings:

1. G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
2. G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford University Press, 2000.
3. D.D. Basu: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Prentice Hall, 1994.
4. C.P. Bhambari: The Indian State fifty years, New Delhi, Sipra, 1997.
5. A.G. Noorani, Constitutional Questions in India, Oxford University Press, 2000.
6. P. Brass: Ethnic Groups and the State, London, Croom Helm, 1995.
7. P. Brass: Language, Religion and Politics in North India, London, Cambridge University Press, 1974.
8. B.L. Fadia: State Politics in India, Vol. II, New Delhi, Radint Publisher, 1984.
9. Laxmikant: Indian Polity, McGraw Hill Education, New Delhi, 2013.

10. R. Kothari: State against Democracy: In Search of Human Governance, Delhi, Ajantha, 1988.
11. R. Kothari: Politics in India, New Delhi, Orient Longman, 1970.
12. Nirja Gopal ayal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
13. M.V. Pylee : Constituional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.
14. M.V. Pylee: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Vikas 1998.
15. Partha Chatterjee (ed.), State and Politics in India, Oxford University Press, 1999.

JAGAT GURU NANAK DEV PUNJAB STATE OPEN UNIVERSITY, PATIALA
(Established by Act No. 19 of 2019 of the Legislature of State of Punjab)

BACHELOR OF ARTS

CORE COURSE (CC): POLITICAL SCIENCE
COURSE (BAB32304T): INDIAN POLITICAL SYSTEM I

COURSE COORDINATOR- DR. SUKHPAL KAUR
SEMESTER - III

SECTION A

Table of Contents

Sr. No.	UNIT NAME
Unit 1	Constituent Assembly and making of Indian Constitution.
Unit 2	Preamble and Basic features of Indian Constitution
Unit 3	Fundamental Rights and Fundamental Duties: Meaning, Explanation and Evaluation.
Unit 4	Directive Principles of State Policy: Meaning, Explanation and Evaluation and its relationship with Fundamental Rights.
Unit 5	Indian Federalism: Legislative, Administrative and Financial relations between Union and States.

SECTION B

Unit 6	Union Executive - President: Election, Powers, Position and Changing Role.
Unit 7	Prime Minister: Appointment, Powers, Position and Relation between President and Prime Minister.
Unit 8	Union Parliament: Composition, Powers and its Changing Role.
Unit 9	Speaker of Lok Sabha: Election, Powers, Position and its Changing Role.
Unit 10	Supreme Court: Composition, Powers and Judicial Review.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਇਕਾਈ 1 : ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE):

1.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

1.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

1.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

1.2 ਗਠਨ

1.2.1 ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ

1.2.2 ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ

1.2.3 ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ

1.2.4 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

1.3 ਰਚਨਾ

1.4 ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ

1.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

1.5 ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਰੋਤ

1.6 ਸੰਖੇਪ

1.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

1.7.1 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.7.2 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1.0. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਗਠਨ ਅਤੇ ਰਚਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਦੀ ਬਿਹਤਰ ਸਮਝ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਸਾਰ ਦੇਣ ਲਈ।

1.1. ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ(KKEY WORDS): ਸੰਵਿਧਾਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ

1.2. ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਘੜਨ ਦਾ ਕੰਮ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੰਸਥਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਗੇ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਐਕਟ, 1919 ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ। 1934 ਵਿੱਚ ਐਮਐਨ ਰਾਏ ਦੁਆਰਾ ਅਸੈਂਬਲੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਹ ਮੰਗ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਾਇਸਰਾਏ ਲਿਨਲਿਥਰੋ ਦੁਆਰਾ 1940 ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ ਸਿਧਾਂਤਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੰਨੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਅਗਸਤ ਪੇਸ਼ਕਸ਼ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1942 ਵਿੱਚ, ਸਰ ਸਟੈਫੋਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੂਜੇ ਵਿਸ਼ਵ ਯੁੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਖਰੜੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਲੈ ਕੇ ਭਾਰਤ ਆਏ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੰਸਥਾ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਹਿਦ ਲਿਆ। ਕ੍ਰਿਪਸ ਮਿਸ਼ਨ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੁਆਰਾ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਵਾਲੇ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ।

1.3. ਬਣਤਰ(FORMATION)

ਕ੍ਰਿਪਸ ਦੀਆਂ ਤਜਵੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 1945 ਵਿੱਚ ਯੁੱਧ ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਮੱਸਿਆ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕਦਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਗਠਨ ਅੰਤ ਵਿੱਚ 1946 ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਤਿੰਨ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ - ਲਾਰਡ ਪੈਥਿਕ ਲਾਰੈਂਸ, ਸਰ ਸਟੈਫੋਰਡ ਕ੍ਰਿਪਸ ਅਤੇ ਮਿਸਟਰ ਏ.ਵੀ. ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ 1946 ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿੱਚ ਲੇਬਰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਕਈ ਭਾਰਤੀ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਿਮਲਾ ਕਾਨਫਰੰਸ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਦੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੁਆਰਾ ਵੰਡ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਮੰਗ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਸਮਝੌਤਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ, ਤਾਂ ਤਿੰਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੇ 16 ਮਈ, 1946 ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ।

1.3.1. ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ (THE CABINET MISSION)

ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਪਲਾਨ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਈ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਰੂਪ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੋਣ ਲਈ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੀ ਇੱਕ ਸਿੰਗਲ, ਤਬਾਦਲਾਯੋਗ-ਵੋਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿਧੀ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ। ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਸੰਸਥਾ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਤਰੀਕਾ ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣਾ ਸੀ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ "ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰਨਯੋਗ ਦੇਰੀ" ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ, ਮਿਸ਼ਨ ਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਚੁਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਲੈਜਿਸਲੇਟਿਵ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਜੋਂ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ, ਜੋ ਕਿ ਇਸਦੀ ਰਾਏ ਵਿੱਚ "ਸਭ ਤੋਂ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵਿਹਾਰਕ ਯੋਜਨਾ" ਸੀ।

ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰੋਵਿੰਸ਼ੀਅਲ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਹਰੇਕ ਸੂਬਾਈ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਦੋ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ- ਮੁਸਲਿਮ ਅਤੇ ਜਨਰਲ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੰਡ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੀ- ਮੁਸਲਿਮ, ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖ। ਹਰੇਕ ਸਮੂਹ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹੀ ਤਬਾਦਲੇ ਯੋਗ ਵੋਟ ਨਾਲ ਅਨੁਪਾਤਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੁਆਰਾ ਅਸੈਂਬਲੀ ਲਈ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨੇ ਪੈਂਦੇ ਸਨ। ਹਰੇਕ ਕਮਿਊਨਿਟੀ ਅਤੇ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਂਤ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਉਸ ਭਾਈਚਾਰੇ ਅਤੇ ਉਸ ਸੂਬੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ, ਇੱਕ ਤੋਂ 10 ਲੱਖ ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 385 ਹੋਣੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 292 ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਗਵਰਨਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ 93 ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ, ਅਜਮੇਰ- ਮਾਰਵਾੜਾ, ਕੁਰਗ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਬਲੋਚਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ 4 ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਅੰਕੜੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਯੋਜਨਾ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਵਾਲੀ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼-ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਨੂੰ ਅਲਾਟ ਕੀਤੀਆਂ 296 ਸੀਟਾਂ ਲਈ ਚੋਣਾਂ ਜੁਲਾਈ 1946 ਵਿੱਚ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਰਾਜ. ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ 292 ਵਿੱਚੋਂ 208 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ 9 ਜਨਰਲ ਸੀਟਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ 73 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ 5 ਸੀਟਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

1.3.2. ਫਿਰਕੂ ਤਣਾਅ (COMMUNAL TENSIONS)

6 ਜੂਨ 1946 ਦੇ ਆਪਣੇ ਮਤੇ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੇ 16 ਮਈ ਦੀ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈ ਅਤੇ 27 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਇੱਕ "ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ" ਯੋਜਨਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ

ਗਈ, ਅਤੇ ਇਹ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਿ 16 ਅਗਸਤ, 1946 ਨੂੰ "ਸਿੱਧੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਿਵਸ" ਵਜੋਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਟਕਰਾਅ 16 ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਅਣਕਿਆਸੀ ਹਿੰਸਾ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਲੀਗ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਦਸੰਬਰ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਸੈਸ਼ਨ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ, ਬਹੁਤ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 2 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ 14 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਗਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ 6 ਮੰਤਰੀ ਕਾਂਗਰਸ, 5 ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਇਕ-ਇਕ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤੀ ਈਸਾਈਆਂ, ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪਾਰਸੀ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। । ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਸਫਲਤਾਪੂਰਵਕ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਇਹ ਅੰਤਰਿਮ ਸਰਕਾਰ 15 ਅਗਸਤ, 1947 ਤੱਕ ਕਾਇਮ ਰਹੀ।

20 ਫਰਵਰੀ 1947 ਨੂੰ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਲੇਮੈਂਟ ਐਟਲੀ ਨੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਸੌਂਪਣ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ 30 ਜੂਨ 1948 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੀ ਮਿਤੀ ਤੱਕ ਪੂਰੀ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੇਣ ਦੇ ਇਰਾਦੇ ਨੂੰ ਮੰਨਦੀ ਹੈ। ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਉਮੀਦ ਸੀ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹਿਯੋਗ ਕਰੇਗੀ ਅਤੇ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ ਜੋ ਹਰ ਕਿਸੇ ਲਈ ਸਵੀਕਾਰਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੀਗ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਵੰਡ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮੰਗ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸੰਸਥਾ ਵਿਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲਵੇਗੀ। 20 ਫਰਵਰੀ ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੇ ਛੇਵੇਂ ਪੈਰੇ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਅਫਸੋਸ ਨਾਲ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਮਤਭੇਦ ਅਜੇ ਵੀ ਬਰਕਰਾਰ ਹਨ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਰਾਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਇਹ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਸਾਰ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ 30 ਜੂਨ 1948 ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇੱਕ ਪੂਰਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ, ਤਾਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ "ਇਹ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਸ ਕੋਲ ਹਨ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਭਾਰਤ ਨੂੰ, ਨਿਯਤ ਮਿਤੀ 'ਤੇ, ਭਾਵੇਂ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਜਾਂ ਕੁਝ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦਾ ਸੂਬਾਈ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਾਂ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ, ਜੋ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਾਜਬ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਹੋਵੇ, ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਇਸ ਬਿਆਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵੱਖਰੇ ਰਾਜ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਗਠਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸਮਝੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

1.3.3. ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ(MOUNTBATTEN PLAN)

ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਮਾਰਚ 1947 ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦਾ ਵਾਇਸਰਾਏ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, 3 ਜੂਨ ਨੂੰ, ਉਸਨੇ ਇੱਕ ਬਿਆਨ ਜਾਰੀ ਕਰਕੇ ਇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਅਸਾਮ, ਬੰਗਾਲ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵੰਡ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸੰਕਟ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੱਲ ਸੀ। ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਦੋ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਜਨਮਤ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਣਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਹੜਾ ਭਾਗ ਕਿਸ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹੀ ਹਾਲ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਦਾ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਵੀ ਦੋ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ।

ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ, ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਅਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਸਭ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਉੱਤਰ ਪੱਛਮੀ ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬੇ ਨੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਿਲਹਟ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਨੇ ਪੂਰਬੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ। ਸਿੰਧ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਸੀ ਕਿ ਕੀ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲੀ ਗਈ। ਇਹ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ 1947 ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਸੀ। ਉਕਤ ਐਕਟ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਦੋਵਾਂ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਸਬੰਧਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਜੇ ਵੀ ਕੁਝ ਅਨੁਕੂਲਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਐਕਟ, 1935 ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਐਕਟ ਨੂੰ 18 ਜੁਲਾਈ 1947 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲੀ ਅਤੇ ਇਹ 15 ਅਗਸਤ 1947 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ, ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 182 ਸਾਲ ਪੁਰਾਣਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸ਼ਾਸਨ ਖਤਮ ਹੋਇਆ। ਲਾਰਡ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਵਜੋਂ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ, ਵਾਇਸਰਾਏ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਹੁਣ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 1946 ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਚਰਿੱਤਰ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਵਿਘਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਹੁਣ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਸੀ।

1.2.4. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I(CHECK YOUR PROGRESS I)

2. ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨਿਕ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਕੀ ਸੀ ?

.....
 .....

3. ਫਰਵਰੀ 1947 ਦੇ ਬਿਆਨ ਦੀ ਕੀ ਮਹੱਤਤਾ ਸੀ ?

.....

.....

.....

4. ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ?

.....

.....

.....

1.3 ਰਚਨਾ (COMPOSITION)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ 9 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹਾਲ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਸੀ, ਜਿਸਨੂੰ ਹੁਣ ਸੰਸਦ ਭਵਨ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਹਾਲ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ 93 ਸੀਟਾਂ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਖਾਲੀ ਰਹੀਆਂ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 211 ਮੈਂਬਰ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਕੁਝ ਭਾਰਤੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ 28 ਅਪ੍ਰੈਲ 1947 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਲਈਆਂ। 15 ਅਗਸਤ ਤੱਕ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। 3 ਜੂਨ ਦੀ ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਭਾਰਤੀ ਡੋਮੀਨੀਅਨ ਤੋਂ ਮੁਸਲਿਮ ਲੀਗ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦਸੰਬਰ 1947 ਤੱਕ, ਵੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ 299 ਮੈਂਬਰ ਸਨ - 229 ਮੈਂਬਰ 12 ਭਾਰਤੀ ਸੂਬਿਆਂ ਤੋਂ, ਅਤੇ 70 ਮੈਂਬਰ 29 ਰਿਆਸਤਾਂ ਤੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤ ਦੀ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਸੂਬਿਆਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੀ ਹੈ - ਇਹ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਸੱਤਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ, ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਸੀ। ਇਸ ਕੋਲ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਭਾਰਤ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਜਾਂ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਖੁਦ ਭਾਰਤੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਐਕਟ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮੈਂਬਰ ਮਰਦ ਹਿੰਦੂ ਸਨ। ਇੱਥੇ 15 ਔਰਤਾਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਈਚਾਰਿਆਂ ਦੇ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦੋ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸਨ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਲਗਭਗ 80% ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਮੌਜੂਦ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਉਦਾਰਵਾਦ, ਰੂੜੀਵਾਦ ਅਤੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਸਮੇਤ ਕਈ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।

31 ਦਸੰਬਰ, 1947 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ

ਪ੍ਰਾਂਤ-229

ਨੰਬਰ	ਰਾਜ	ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ
1.	ਮਦਰਾਸ	49
2.	ਬੰਬਈ	21
3.	ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ	19
4.	ਸੰਯੁਕਤ ਸੂਬੇ	55
5.	ਪੂਰਬੀ ਪੰਜਾਬ	12
6.	ਬਿਹਾਰ	36
7.	ਸੀਪੀ ਅਤੇ ਬੇਰਾਰ	17
8.	ਅਸਾਮ	8
9.	ਉੜੀਸਾ	9
10.	ਦਿੱਲੀ	1
11.	ਅਜਮੇਰ- ਮੇਰਵਾੜਾ	1
12.	ਕੁਰਗ	1

ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ-70

1.	ਅਲਵਰ	1
2.	ਬੜੌਦਾ	3
3.	ਭੋਪਾਲ	1
4.	ਬੀਕਾਨੇਰ	1
5.	ਕੋਚੀਨ	1
6.	ਗਵਾਲੀਅਰ	4
7.	ਇੰਦੌਰ	1
8.	ਜੈਪੁਰ	3

9.	ਜੋਧਪੁਰ	2
10.	ਕੋਲਹਾਪੁਰ	1
11.	ਕੋਟਾ	1
12.	ਮਯੂਰਭੰਜ	1
13.	ਮੈਸੂਰ	7
14.	ਪਟਿਆਲਾ	2
15.	ਰੀਵਾ	2
16.	ਟ੍ਰਾਵਣਕੋਰ	6
17.	ਉਦੈਪੁਰ	2
18.	ਸਿੱਕਮ ਅਤੇ ਕੂਚ ਬਿਹਾਰ ਸਮੂਹ	1
19.	ਤ੍ਰਿਪੁਰਾ, ਮਨੀਪੁਰ ਅਤੇ ਖਾਸੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ	1
20.	ਯੂਪੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ	1
21.	ਪੂਰਬੀ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ	3
22.	ਕੇਂਦਰੀ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ (ਬੁੰਦੇਲਖੰਡ ਅਤੇ ਮਾਲਵਾ ਸਮੇਤ)	3
23.	ਪੱਛਮੀ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ	4
24.	ਗੁਜਰਾਤ ਰਾਜ ਦੇ ਸਮੂਹ	2
25.	ਡੇਕਨ ਅਤੇ ਮਦਰਾਸ ਸਟੇਟਸ ਗਰੁੱਪ	2
26.	ਪੰਜਾਬ ਸਟੇਟ ਗਰੁੱਪ ।	3
27.	ਪੂਰਬੀ ਰਾਜ ਸਮੂਹ ।	4
28.	ਪੂਰਬੀ ਰਾਜ ਸਮੂਹ ॥	3
29	ਬਾਕੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸਮੂਹ	4
ਕੁੱਲ		299

1.4 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ (MAKING OF THE INDIAN CONSTITUTION)

ਸੋਮਵਾਰ, 9 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 211 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਮੈਂਬਰ, ਡਾ. ਸਿਨਹਾ, ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਅਸਥਾਈ ਅੰਤਰਿਮ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ। ਦੋ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, 11 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ, ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਨੂੰ ਸਥਾਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਐਚ.ਸੀ. ਮੁਖਰਜੀ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਚੁਣਿਆ। ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਵੀ ਟੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮਾਚਾਰੀ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਸਰ ਬੀਐਨ ਰਾਉ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।

• ਔਬਜੈਕਟਿਵ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ (THE OBJECTIVE RESOLUTION)

13 ਦਸੰਬਰ, 1946 ਨੂੰ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਉਦੇਸ਼ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਅਤੇ ਅਕਾਂਖਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ, ਭਾਰਤ ਲਈ ਇੱਕ ਫਲਸਫ਼ਾ, ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਤਾ, ਜੋ ਕਿ 22 ਜਨਵਰੀ, 1947 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੁਆਰਾ ਉਹ ਮਤਾ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀ ਨੀਂਹ ਬਣ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਖੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਰਾਜ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਕੋਲ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਇਕਾਈਆਂ ਕੋਲ ਬਚੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਖੇਪ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ

1. ਭਾਰਤ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਗਣਰਾਜ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿਆਰ ਕਰੇਗੀ।
2. ਭਾਰਤ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਘ ਹੋਵੇਗਾ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੇ ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜੋ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹਨ ਜੋ ਆਜ਼ਾਦ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ।
3. ਉਹ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਜੋ ਯੂਨੀਅਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰ ਇਕਾਈਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਗੀਆਂ, ਉਹਨਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੋ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ।
4. ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀ, ਇਸਦੇ ਸੰਘਟਕ ਅੰਗ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅੰਗ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਵਹਿੰਦੇ ਹਨ।
5. ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਆਂ; ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਅਵਸਰ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ; ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਬੋਲਣ, ਵਿਚਾਰ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ,

ਪੂਜਾ, ਕਿੱਤਾ, ਸੰਗਠਨ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਗਾਰੰਟੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੋਣਗੀਆਂ।

6. ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪਛੜੇ ਵਰਗਾਂ, ਪਛੜੇ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰਾਂ ਅਤੇ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
7. ਭਾਰਤੀ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਸਭਿਅਕ ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ, ਜ਼ਮੀਨ, ਹਵਾ ਅਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਉੱਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।
8. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪੁਰਾਤਨ ਧਰਤੀ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਆਪਣਾ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਾ ਨਾਲ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਵੇਗੀ।

• ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਕੰਮ (WORKING OF THE ASSEMBLY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਹਿਲੂਆਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਕਈ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ। ਇੱਥੇ ਕੁੱਲ 22 ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰਥਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਤਮਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ, ਯੂਨੀਅਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ, ਯੂਨੀਅਨ ਪਾਵਰ ਕਮੇਟੀ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਗਿਆਰਾਂ ਸੈਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੜਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ (Preparation and deliberation on reports)

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਮੁੱਦਿਆਂ ਅਤੇ ਪਹਿਲੂਆਂ 'ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸ ਨੇ 1947 ਦੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਦੋਂ 'ਤੇ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਤਾਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਰਧਾਰਤ ਵਿਆਪਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ। ਅਗਸਤ, 1947 ਦੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਹ ਬਹਿਸਾਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਗਈਆਂ।

ਬੀ. ਐਨ. ਰਾਉ ਦੇ ਖਰੜਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ (Preparation of B.N. Rau's draft Constitution)

ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮੇਟੀਆਂ ਅਤੇ ਸਬ-ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਬਾਰੇ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ, ਬੀ.ਐਨ. ਰਾਉ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ 'ਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਲਏ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਅਕਤੂਬਰ 1947 ਤੱਕ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਵਿੱਚ 240 ਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ 13 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਸਨ। ਇਸ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਲਗਭਗ ਸੱਠ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਪਿਛੋਕੜ ਵਾਲੀ ਸਮੱਗਰੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੀ ਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ(Preparation of the Draft Constitution of India)

29 ਅਗਸਤ, 1947 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਖਰੜੇ ਦੀ ਪੜਤਾਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੰਮ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।³⁰ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਹੋਈ ਆਪਣੀ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੂੰ ਚੇਅਰਮੈਨ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਕੇ. ਐਮ. ਮੁਨਸ਼ੀ, ਐਨ. ਗੋਪਾਲਸਵਾਮੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ ਅੱਲਾਦੀ, ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਦੁੱਲਾ, ਬੀ.ਐਲ. ਮਿੱਤਰ, ਡੀ.ਪੀ. ਖੇਤਾਨ, ਅਤੇ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ,। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਰ ਬੀ.ਐਲ. ਮਿੱਤਰ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਐਨ. ਮਾਧਵ ਰਾਓ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਟੀ.ਟੀ. ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਮਾਚਾਰੀ ਨੇ 1948 ਵਿੱਚ ਡੀ.ਪੀ. ਖੇਤਾਨ ਦੀ ਸੀਟ ਭਰੀ ਜਦੋਂ ਉਹ 1948 ਵਿੱਚ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਿਆ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ 27 ਅਕਤੂਬਰ, 1947 ਨੂੰ ਬੀਐਨ ਰਾਓ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਮੈਮੋਰੈਂਡਮ, ਨੋਟਿਸ ਅਤੇ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ।

ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ 1947 ਤੋਂ ਫਰਵਰੀ 1948 ਤੱਕ ਰਾਓ ਦੇ ਖਰੜੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਈ ਬਦਲਾਅ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤੇ। ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਫਿਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, 1948 ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਅਤੇ 21 ਫਰਵਰੀ, 1948 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ। ਡਰਾਫਟ ਵਿੱਚ 18 ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ 8 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ 315 ਅਨੁਛੇਦ ਸਨ। ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਬੀਐਨ ਰਾਓ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਨਾਲ ਵੱਡੇ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਸੀ, ਸੰਖੇਪ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਫੁਟਨੋਟ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ।

ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਫੀਡਬੈਕ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਮੰਗੇ ਗਏ ਸਨ। ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੋਧ ਲਈ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਅਤੇ ਸੁਝਾਅ ਆਏ। ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਫੀਡਬੈਕ ਨੂੰ ਵਾਚਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਯੂਨੀਅਨ ਪਾਵਰ ਕਮੇਟੀ, ਯੂਨੀਅਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ, ਸੂਬਾਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ, ਅਤੇ ਖੁਦ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ, ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਖਰੜਾ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਮਾਰਚ ਅਤੇ ਅਕਤੂਬਰ 1948 ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਸੁਝਾਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਸੋਧਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਸੌਖਾ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ 21 ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਖਰੜੇ ਨੂੰ ਸੰਸ਼ੋਧਿਤ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦੁਬਾਰਾ ਛਾਪਿਆ। ਜੇ ਉਹਨਾਂ ਧਾਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਜਿਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਸੀ। 26 ਅਕਤੂਬਰ, 1948 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਇਹ ਸੌਂਪਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਸੋਧਾਂ(Deliberations on and amendments to the Draft Constitution)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਰਸਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੁਆਰਾ 4 ਨਵੰਬਰ, 1948 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਕਾਪੀ ਸੀ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਫੀਡਬੈਕ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਸੀ। ਡਰਾਫਟ 'ਤੇ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪ੍ਰਤੀਕਰਮ ਮਿਸ਼ਰਤ ਸਨ। ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸੰਬੋਧਨ ਵਿੱਚ ਡਰਾਫਟ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਜਾਣਕਾਰੀ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕੁਝ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਲਈ ਕਿ ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਮੂਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਇਸਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਐਕਟ, 1935 ਦੇ ਕਈ ਉਪਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਉਸਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ, "ਸਿਰਫ਼ ਨਵੀਂਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ, ਜੋ ਕੋਈ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਦੇਰ ਨਾਲ ਦਿਨ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸ ਦੂਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਦੀ ਅੰਨ੍ਹੀ ਕਾਪੀ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦੇਸ਼, ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਅਧਿਐਨ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਸਾਹਿਤਕ ਚੋਰੀ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਪੇਟੈਂਟ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

15 ਨਵੰਬਰ 1948 ਤੋਂ 17 ਅਕਤੂਬਰ 1949 ਤੱਕ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੌਰਾਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ ਦਰ ਧਾਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਪਹਿਲੀ ਰੀਡਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਆਪਕ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਬਹਿਸ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਹਰ ਲੇਖ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਕਈ ਸੋਧਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਲਗਭਗ ਇੱਕ ਸਾਲ ਦੇ ਅਰਸੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਪੜਾਅ 17 ਅਕਤੂਬਰ 1949 ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ 'ਤੇ ਵੀ ਬਹਿਸ ਹੋਈ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਹੋਈ।

ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਡਰਾਫਟਿੰਗ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਸੋਧਿਆ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਪੜਾਅ 'ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਮਾਮੂਲੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ, ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ, ਛੱਡਣ ਅਤੇ ਸੰਮਿਲਿਤ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਰ ਸੰਸੋਧਨ ਵੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਇਹ ਸੋਧਿਆ ਹੋਇਆ ਖਰੜਾ 3 ਨਵੰਬਰ 1949 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ 14 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਅੱਗੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਰੀਡਿੰਗ ਲਈ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਦੂਜੀ ਰੀਡਿੰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ 16 ਨਵੰਬਰ ਤੱਕ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਲੱਗ ਗਏ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ, 17 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਤੀਜੀ ਰੀਡਿੰਗ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਸੀ "ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਨਿਪਟਾਇਆ ਗਿਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪਾਸ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।"

ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਠੋਸ ਬਹਿਸਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਉੱਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ। 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਮਤੇ ਨੂੰ ਵੋਟਿੰਗ ਅਤੇ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਨਾਲ ਤੀਜੀ ਰੀਡਿੰਗ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨਗੀ(Adoption of Indian Constitution)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, 395 ਧਾਰਾਵਾਂ, 22 ਭਾਗਾਂ ਅਤੇ 8 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਵਾਲਾ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅਪਣਾਇਆ, ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਗਿਆ। 26 ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵੀ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਚੋਣਾਂ, ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਦ, ਅਸਥਾਈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ 26 ਨਵੰਬਰ, 1949 ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਲਾਗੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਜਦੋਂ ਡਰਾਫਟ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ 26 ਜਨਵਰੀ, 1950 ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਹੋਇਆ। ਉਸ ਦਿਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਦ ਬਣ ਗਈ ਜੋ 1952 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਗਠਨ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹੀ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੱਡਾ ਕਾਰਜ ਤਿੰਨ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਘੱਟ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੋ ਸਾਲ, ਗਿਆਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਅਤੇ ਸਤਾਰਾਂ ਦਿਨ ਲੱਗੇ। ਇਸ ਦੌਰਾਨ ਗਿਆਰਾਂ ਸੈਸ਼ਨ ਹੋਏ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ, ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਖਰੜੇ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਸੰਸਕਰਣ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕੁੱਲ 165 ਬੈਠਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ 114 ਖਰੜੇ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ, ਇੱਕ ਹੈਰਾਨੀਜਨਕ 7,635 ਸੋਧਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਨੇ ਅੱਗੇ ਵਧਿਆ, ਵਿਚਾਰਿਆ ਅਤੇ 2,473 ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ 22 ਜੁਲਾਈ 1947 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਵੀ ਅਪਣਾਇਆ ਅਤੇ *ਜਨ ਗਣ ਮਨ* 24 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੈ, ਅਤੇ ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਤੋਂ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਉਧਾਰ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਨਕਲ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਅਤੀਤ, ਸਥਾਨ, ਵਿਭਿੰਨਤਾ, ਪਰੰਪਰਾ ਅਤੇ ਲੋੜਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਲੱਖਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ (SESSIONS OF THE CONSTITUENT ASSEMBLY)

ਪਹਿਲਾ ਸੈਸ਼ਨ:	9-23 ਦਸੰਬਰ, 1946
ਦੂਜਾ ਸੈਸ਼ਨ:	20-25 ਜਨਵਰੀ, 1947
ਤੀਜਾ ਸੈਸ਼ਨ:	28 ਅਪ੍ਰੈਲ - 2 ਮਈ, 1947

ਚੌਥਾ ਸੈਸ਼ਨ:	14-31 ਜੁਲਾਈ, 1947
ਪੰਜਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	14-30 ਅਗਸਤ, 1947
ਛੇਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	27 ਜਨਵਰੀ, 1948
ਸੱਤਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	4 ਨਵੰਬਰ, 1948 - 8 ਜਨਵਰੀ, 1949
ਅੱਠਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	16 ਮਈ - 16 ਜੂਨ, 1949
ਨੌਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	30 ਜੁਲਾਈ - 18 ਸਤੰਬਰ, 1949
ਦਸਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	6-17 ਅਕਤੂਬਰ, 1949
ਗਿਆਰ੍ਹਵਾਂ ਸੈਸ਼ਨ:	14-26 ਨਵੰਬਰ, 1949

24 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੇ ਆਖਰੀ ਦਿਨ, ਗਿਆਰ੍ਹਵੇਂ ਸੈਸ਼ਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਇੱਕ ਵਾਰ ਹੋਰ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਈ, ਜਦੋਂ 284 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ। ਉਸ ਦਿਨ, ਬਾਹਰ ਤੂਫ਼ਾਨੀ ਬਾਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਸ਼ਗਨ ਸਮਝਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਮੇਟੀਆਂ

ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਨਾਮ	ਚੇਅਰਮੈਨ
ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ	ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ
ਸੰਚਾਲਨ ਕਮੇਟੀ	ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ
ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਸਟਾਫ ਕਮੇਟੀ	ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ
ਕ੍ਰੈਡੈਂਸ਼ੀਅਲ ਕਮੇਟੀ	ਅਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ
ਹਾਊਸ ਕਮੇਟੀ	ਬੀ ਪੱਟਾਭੀ ਸੀਤਾਰਮਈਆ
ਵਪਾਰਕ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਆਦੇਸ਼	ਕੇ.ਐਮ ਮੁਨਸ਼ੀ
ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ 'ਤੇ ਐਡਹਾਕ ਕਮੇਟੀ	ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ
ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ	ਜੀਵੀ ਮਾਵਲੰਕਰ
ਰਾਜ ਕਮੇਟੀ	ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ
ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਬਾਇਲੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰ ਕੀਤੇ ਖੇਤਰਾਂ ਬਾਰੇ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ	ਵੱਲਭਭਾਈ ਪਟੇਲ
ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ	ਐਚ.ਸੀ. ਮੁਖਰਜੀ
ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬ-ਕਮੇਟੀ	ਜੇਬੀ ਕ੍ਰਿਪਲਾਨੀ

ਉੱਤਰ-ਪੂਰਬੀ ਸਰਹੱਦੀ ਕਬਾਇਲੀ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਅਸਾਮ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬਾਹਰ ਖੇਤਰ ਉਪ ਕਮੇਟੀ	ਗੋਪੀਨਾਥ ਬਾਰਦੋਲੋਈ
ਬਾਹਰ ਰੱਖੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਸ਼ਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੱਢੇ ਗਏ ਖੇਤਰ (ਅਸਾਮ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ) ਸਬ-ਕਮੇਟੀ	ਏ ਵੀ ਠੱਕਰ
ਯੂਨੀਅਨ ਪਾਵਰ ਕਮੇਟੀ	ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ
ਯੂਨੀਅਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਮੇਟੀ	ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ
ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ	ਬੀ ਆਰ ਅੰਬੇਡਕਰ

1.4.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨਾ ਸਮਾਂ ਲੱਗਿਆ?

.....
 .....

2. ਦਸੰਬਰ 1947 ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਅੰਤਮ ਰਚਨਾ ਕੀ ਸੀ?

.....
 .....

3. ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕਿੰਨੀਆਂ ਰੀਡਿੰਗਾਂ ਸਨ?

.....
 .....

1.5 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਰੋਤ (SOURCES OF INDIAN CONSTITUTION)

ਲੜੀ ਨੰ.	ਦੇਸ਼	ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਉਧਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
1.	ਜਪਾਨ	<ul style="list-style-type: none"> ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ
2.	ਯੂ ਕੇ	<ul style="list-style-type: none"> ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਿੰਗਲ ਸਿਟੀਜ਼ਨਸ਼ਿਪ ਦਾ ਵਿਚਾਰ

		<ul style="list-style-type: none"> • ਕੈਬਨਿਟ ਸਿਸਟਮ • ਅਧਿਕਾਰਤ ਲਿਖਤਾਂ • ਸੰਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ • ਦੇ ਸਦਨ
3.	ਕੈਨੇਡਾ	<ul style="list-style-type: none"> • ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਵਾਲਾ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ • ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦ-ਖੂੰਹਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ • ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ • ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ
4.	ਸੋਵੀਅਤ ਯੂਨੀਅਨ (USSR) (ਰੁਸ, ਰੂਸ)	<ul style="list-style-type: none"> • ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ • ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ (ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ)
5.	ਆਇਰਲੈਂਡ	<ul style="list-style-type: none"> • ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ • ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ • ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ
6.	ਅਮਰੀਕਾ	<ul style="list-style-type: none"> • ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ • ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ • ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ • ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਮਹਾਦੇਸ਼ • ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ • ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਦਾ ਅਹੁਦਾ
7.	ਆਸਟ੍ਰੇਲੀਆ	<ul style="list-style-type: none"> • ਸਮਕਾਲੀ ਸੂਚੀ • ਵਪਾਰ, ਵਣਜ ਅਤੇ ਵਪਾਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ • ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਬੈਠਕ
8.	ਜਰਮਨੀ	<ul style="list-style-type: none"> • ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮੁਅੱਤਲੀ

9.	ਫਰਾਂਸ	<ul style="list-style-type: none"> • "ਗਣਤੰਤਰ" ਦੀ ਧਾਰਨਾ • ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਆਦਰਸ਼
10.	ਦੱਖਣੀ ਅਫਰੀਕਾ	<ul style="list-style-type: none"> • ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ • ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਚੋਣ

1.6 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਆਲੋਚਨਾ ਇਹ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕੋਈ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧ ਸੰਸਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਬਾਲਗ ਫ੍ਰੈਂਚਾਇਜ਼ੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਹੀਂ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਵੀ ਨਕਾਰਾਤਮਕ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੰਡੀਅਨ ਨੈਸ਼ਨਲ ਕਾਂਗਰਸ, ਹਿੰਦੂ ਭਾਈਚਾਰੇ, ਅਤੇ ਵਕੀਲ-ਰਾਜਨੇਤਾ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਦਬਦਬਾ ਸੀ। ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਭਾਸ਼ਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕਤਾ ਦੀ ਘਾਟ, ਦੀ ਵੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਉਧਾਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ ਵਿਚਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਮਿਆਂ ਦੌਰਾਨ ਬਾਲਗ ਮੱਤ ਅਧਿਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਜਦੋਂ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਅਤੇ ਫਿਰਕੂ ਦੰਗਿਆਂ ਦਾ ਖਤਰਾ ਸੀ, ਅਵਿਵਹਾਰਕ ਸੀ, ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਵੀ ਦੇਰੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੈਬਨਿਟ ਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਮੁੱਦਿਆਂ ਦੀ ਗੁੰਝਲਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹੋਏ ਖਰੜਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਦੇਰੀ ਵੀ ਸਮਝਣ ਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਸੀ ਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਤੇ ਮੈਂਬਰ ਕਾਂਗਰਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਰਟੀ ਸੁਬਾਈ ਅਸੈਂਬਲੀਆਂ ਵਿਚ ਦਬਦਬਾ ਹੈ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾਵਾਂ ਅਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਗਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ।

1.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

1.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਮਾਊਂਟਬੈਟਨ ਯੋਜਨਾ ਕੀ ਸੀ?
2. ਅਬਜੈਕਟਿਵ ਰੈਜ਼ੂਲਿਊਸ਼ਨ ਕੀ ਸੀ? ਸਮਝਾਓ।
3. ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਭੂਮਿਕਾ ਕੀ ਸੀ?
4. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸਰੋਤ ਕੀ ਹਨ? ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

5. ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਆਮ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ? ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ?

1.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ(SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੌਲਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਦੀ ਕੀ ਰਾਏ ਸੀ?
2. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਕਦੋਂ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਨ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿੰਨੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ? ਕਿਹੜੀਆਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਨ?
4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕਿੰਨੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਏ? 24 ਜਨਵਰੀ 1950 ਨੂੰ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਕਿਉਂ ਹੋਈ?
5. ਡਰਾਫਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸ ਰੀਡਿੰਗ ਦੌਰਾਨ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੋਇਆ? ਹੋਰ ਦੋ ਰੀਡਿੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਹੋਇਆ?
6. ਕੀ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਚੋਰੀ ਹੈ?
7. ਅਗਸਤ 1947 ਤੱਕ ਕਮੇਟੀ ਦੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਅਤੇ ਅਸੈਂਬਲੀ ਬਹਿਸਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਖਰੜਾ ਕਿਸ ਨੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ?
8. ਅਬਜੈਕਟਿਵ ਰੈਜ਼ੋਲਿਊਸ਼ਨ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?

1.8 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ(SUGGESTED READINGS)

- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਇਕਾਈ 2 : ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE):

- 2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼
- 2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ
- 2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ
- 2.3 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼
- 2.4 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਉਦੇਸ਼
- 2.5 ਕੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ?
  - 2.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।
- 2.6 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ
  - 2.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥
- 2.7 ਸੰਖੇਪ
- 2.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ
  - 2.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ
  - 2.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ
- 2.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

2.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਅਰਥ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ 'ਤੇ 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ, 1976 ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਜਾਣਨ ਲਈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।

2.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਫੈਸਲਾ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਜਮਹੂਰੀ, ਗਣਰਾਜ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ।

2.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੁਚੀਬੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੋਡਬੱਧ ਰੂਪ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦੌਰਾਨ ਵੀ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਹੈ। *ਰੀ ਬੇਰੂਬਰੀ ਕੇਸ* ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਇੱਕ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ:

“ਅਸੀਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਜਮਹੂਰੀ, ਗਣਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ:

ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਨਿਆਂ;

ਵਿਚਾਰ, ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ;

ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ; ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ;

ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਆਤਮ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ;

ਸਾਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਨਵੰਬਰ, 1949 ਦੇ ਇਸ 26ਵੇਂ ਦਿਨ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ, ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੀਤਾ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਵਿੱਚ ਝਾਤ ਮਾਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਤਰੀਕਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਸਦਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਪਬੰਧਾਂ 'ਤੇ ਕੋਈ ਓਵਰਰਾਈਡ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇਹ *ਰੀ ਬੇਰੂਬਰੀ* ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਅਸਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸਰੋਤ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਇੱਕ ਮਾਰਗ ਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਬਨਾਮ *ਕੇਰਲਾ ਰਾਜ*³ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਇਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਮੁੱਖ ਜੱਜ ਸੀਕਰੀ, ਨੇ ਦੇਖਿਆ, "ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕੋਈ ਵੀ ਅਥਾਰਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਬਾਰੇ ਜੋ ਸੱਚ ਹੈ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਸੱਚ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਤੋਂ ਵੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ

¹ਏਆਈਆਰ 1960 ਐਸਸੀ 845

²ਓਹੀ.

³ਏਆਈਆਰ 1973 ਐਸਸੀ 1461

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਅਤੇ ਉੱਤਮ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

2.3 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦਾ ਉਦੇਸ਼(PURPOSE OF THE PREAMBLE)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ ਹੈ:

- i. ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਰੋਤ ਦਾ ਸੂਚਕ ਹੈ, ਭਾਵ, ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਧਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ।
- ii. ਇਹ ਉਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- iii. ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਰੋਤ ਖੁਦ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਬਾਹਰੀ ਅਥਾਰਟੀ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ " ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ, ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ " ਵਜੋਂ ਵੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਕੁਲੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, "ਇੱਕ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾਧਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਉੱਤਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੀ ਹੈ"। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਮੰਡਲ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਅਜਿਹੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਗਣਰਾਜ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇੱਕ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਰਾਜਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਗਣਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਜਮਹੂਰੀ' ਸ਼ਬਦ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜਵਾਬਦੇਹ ਵੀ ਹੈ।

ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਦੋ ਕਿਸਮਾਂ ਹਨ: (i) ਪ੍ਰਤੱਖ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਿੱਥੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਵਿਟਜ਼ਰਲੈਂਡ ਵਿੱਚ, ਅਤੇ (ii) ਅਸਿੱਧੇ ਲੋਕਤੰਤਰ, ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਲੋਕਤੰਤਰ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ' ਸ਼ਬਦ 42ਵੀਂ ਸੋਧ, 1976 ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ। ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਿੱਥੇ 'ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ' ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਉਥਾਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ 'ਸਮਾਜਵਾਦ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕੋਈ

ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਜਮਹੂਰੀ ਪਹਿਲੂ ਨੂੰ ਜੋੜਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਸ਼ਬਦ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ *ਐਕਸਲ ਵੇਅਰ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰਿਆ ਸੀ*⁴, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਸ਼ਬਦ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਝੁਕਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਭਾਰਤੀ ਆਰਥਿਕ ਢਾਂਚੇ ਦਾ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਹਿੱਸਾ ਨਿੱਜੀ ਮਾਲਕੀ ਨਾਲ ਬਣਿਆ ਹੈ, ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਧੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ *ਡੀ.ਐਸ. ਨਕਾਰਾ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ*⁵, ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦਾ 'ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚਾ' ਕਿਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ 'ਪੰਘੂੜੇ ਤੋਂ ਕਬਰ ਤੱਕ' ਆਰਥਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਰਾਜ ਦੇ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ' ਹੋਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਨੂੰ ਰਾਜ ਧਰਮ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇਹ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, "ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ"। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ, ਧਾਰਾ 25 ਤੋਂ 28 ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਗਾਰੰਟੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। *ਐਸ ਆਰ ਬੋਮਈ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਯੂਨੀਅਨ ਵਿੱਚ*⁶, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ "ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ" ਹੈ। ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ *ਅਰੁਣਾ ਰਾਏ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ*⁷, ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਦਾ "ਸਕਾਰਾਤਮਕ ਅਰਥ" ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਵਿਕਾਸ, ਸਮਝ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਹੈ।

42ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ, 1976 ਦੁਆਰਾ 'ਅਖੰਡਤਾ' ਸ਼ਬਦ ਵੀ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੱਖਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਭਾਰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੰਖੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਕਲਪ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 1 ਵਿੱਚ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ: "ਭਾਰਤ ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਘ ਹੋਵੇਗਾ।" ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ

⁴ਏਆਈਆਰ 1979 ਐਸਸੀ 25.

⁵ਏਆਈਆਰ 1983 ਐਸਸੀ 130.

⁶(1994) SCC 1.

⁷ਏਆਈਆਰ 2003 ਐਸਸੀ 3176.

ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 19(2) ਰਾਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੀ ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

2.4 ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਦੇਸ਼ (OBJECTIVES ENSHRINED IN THE PREAMBLE)

ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਾ ਇੱਥੇ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਭਲਾਈ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਸਮੂਹਿਕ ਭਲਾਈ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਕ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਜਮਹੂਰੀਅਤ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੇ ਨਾਲ ਜੋੜਨਾ ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਰਤ ਬਣਾਏਗਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਗਰੀਬ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨਗੇ ਕਿ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਦੇਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਆਵਾਜ਼ ਹੈ। ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਭਾਰਤ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਪੂਰਨ ਸਦਭਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ।

ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਸੰਗਠਨ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਵਿਆਪੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਪੱਤਰ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 1 ਇਸ ਉੱਤਮ ਵਿਚਾਰ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਸਾਰੇ ਮਨੁੱਖ ਅਜ਼ਾਦ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਮਾਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਤਰਕ ਅਤੇ ਜ਼ਮੀਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਇੱਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਤੀ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭਾਈਚਾਰਕ ਸਾਂਝ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਹੈ।

2.5 ਕੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? (CAN PREAMBLE BE AMENDED?)

ਕੇਸਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਧਾਰਾ 368 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੋਧ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪਟੀਸ਼ਨਕਰਤਾਵਾਂ ਨੇ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਧਾਰਾ 368 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀਮਤ ਸੀ, ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵਧਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੱਗੋਂ ਇਹ ਦਲੀਲ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ 'ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ' ਜਾਂ 'ਮੂਲ ਤੱਤ' ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਛੇੜਛਾੜ ਜਾਂ ਬਦਲਣ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਕਿ ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਸੋਧ ਇਸਦੇ

'ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ' ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੇਕਰ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਛਾਣ ਬਰਕਰਾਰ ਨਹੀਂ ਰੱਖੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ, "ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਮੂਲ ਤੱਤਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤੱਤ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਢਾਂਚਾ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਉਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜਾਂ ਇਹ ਆਪਣੀ ਪਛਾਣ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਨਹੀਂ ਰੱਖ ਸਕੇਗਾ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਗਣਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਲਿਆ ਹੈ। ਕੋਈ ਵੀ ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸ਼ਬਦ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇੱਕ ਸੋਧ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਨੀਤੀ ਦੀਆਂ ਇਹਨਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਖੋਹਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕੇ।"

2.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।(CHECK YOUR PROGRESS I)

1. 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਜੋੜੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦ ਕਿਹੜੇ-ਕਿਹੜੇ ਸਨ?

.....

.....

.....

2. ਕੀ ਧਾਰਾ 368 ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

.....

.....

.....

3. 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਸੈਕੂਲਰ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

.....

.....

.....

2.6 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ(BASIC FEATURES OF THE INDIAN CONSTITUTION)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਲੱਖਣ ਅਤੇ ਦਿਲਚਸਪ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹਨ। ਉਹ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹਨ:

i. ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸੰਵਿਧਾਨ(Longthiest Constitution) -

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੋਡਬੱਧ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ। ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 128 ਆਰਟੀਕਲ ਹਨ, ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 7

ਧਾਰਾਵਾਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕੈਨੇਡੀਅਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ਼ 147 ਆਰਟੀਕਲ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ 395 ਆਰਟੀਕਲ, 25 ਭਾਗ ਅਤੇ 12 ਅਨੁਸੂਚੀਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਖਰੜੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹੋਰ ਆਰਟੀਕਲ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸਥਾਰ ਦੇ ਕੁਝ ਕਾਰਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਹਨ:

- a) ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਇਸਦਾ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਭਵਿੱਖ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨੁਕਸ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦੇ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।
- b) ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਵਾਂ ਲਈ ਢਾਂਚਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਹੋਰ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ii. ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ (Parliamentary form of Government) -

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਾਡਲ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਕੇਂਦਰੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਪੱਧਰ ਦੇਵਾਂ 'ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ ਰੂਪ ਜੋ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਸਰੋਤ, ਭਾਵ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਅਤੇ ਜਵਾਬਦੇਹ ਸੀ, ਲਈ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਰੂਪ ਨੂੰ ਵੀ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਵਿੱਚ ਨਿਯਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਿਸਦੀ ਅਗਵਾਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਨੁਮਾਇੰਦੇ (ਦੇਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

iii. ਕਠੋਰਤਾ ਅਤੇ ਲਚਕਤਾ ਦਾ ਸੁਮੇਲ (Blend of rigidity and flexibility) -

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੰਬੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਸੋਧਣ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ, ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅੱਧੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਵਾਲੇ, ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਸੋਧ ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਲ ਤਰੀਕਾ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਕੋਡਬੱਧ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਆਸਾਨ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਬਦਲਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਖ਼ਤ ਅਤੇ ਲਚਕਦਾਰ ਹੈ।

iv. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (Fundamental Rights) -

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਖਰੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ (ਅਤੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ, ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ

ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਿੱਟਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਉਪਾਅ ਵੀ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ *ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ*, *ਮੈਂਡਮਸ*, *ਪਰੋਹਿਬਸਨ*, *ਕੀਓ ਵਾਰੰਟੋ* ਅਤੇ *ਸਰਟੀਓਰੀ*। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਧੀਨ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।

v. ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ(Directive Principles of State Policy) -

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ, ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਉਹ ਟੀਚੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਉਲਟ, ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਂਵੇਂ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਪਿੱਛੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਲਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਨੈਤਿਕ ਫਰਜ਼ ਦੀ ਉੱਚ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਹਰ ਚੋਣ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣੇ ਹਲਕਿਆਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹਲਕੇ ਲਈ ਇੱਕ ਚੈਕਲਿਸਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਇਹ ਵੇਖਣ ਲਈ ਕਿ ਕੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਾਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਕੀ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

vi. ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਵਾਲੀ ਸੰਘ(Federation with a strong Centre) -

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਢਾਂਚਾ ਅਜਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਜਾਂ ਉੱਤੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬਰਾਬਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਏਕਾਤਮਕ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿੱਤ, ਕਾਨੂੰਨ, ਸੁਰੱਖਿਆ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਘੀ ਅਤੇ ਏਕਾਤਮਕ ਚਰਿੱਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸੁਮੇਲ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਪਿਛੋਕੜ ਨੂੰ ਸਮਝ ਕੇ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ।

vii. ਬਾਲਗ ਮਤਾ(Adult suffrage) -

ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸੰਪਰਦਾਇਕ ਅਧਾਰ ਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਵਰਤੀ ਜਾਂਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਕਸਾਰ ਬਾਲਗ ਮਤਾਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨੁਮਾਇੰਦੇ ਚੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਲਿੰਗ, ਜਾਇਦਾਦ, ਟੈਕਸ ਰਿਟਰਨ ਆਦਿ ਲਈ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ

ਗਿਆ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇਣਾ ਦਲੇਰ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੇ ਲੋਕਤੰਤਰ ਨੂੰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਇਸ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸਫਲਤਾ ਮਿਲੀ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਕਿ ਹਰ ਅਗਲੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਵਿਚ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧ ਰਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਫਿਰ ਵੀ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਹਨ।

viii. ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ(Independent Judiciary) -

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰਤਾਵਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਿਸੇ ਸੰਸਥਾ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਥਾਪਿਤ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਰਾਜ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਉਲੰਘਣਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਵਰਗੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਕ ਸੰਖੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ix. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ(Secular State) -

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਉਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਰਾਜ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਨਾਲ ਬਰਾਬਰ ਵਿਹਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ, ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਧਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਚਾਰ ਅਤੇ ਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਹਨ ਵਿੱਚ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦਾ ਇੱਕ ਦਲੇਰ ਯਤਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ "ਵਿਸ਼ਵਾਸ, ਭਰੋਸਾ ਅਤੇ ਪੂਜਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ" ਦੇਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਧਾਰਾ 25 ਤੋਂ 28 ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਸੁਭਾਅ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਧਰਮ ਦਾ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਰਾਜ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖ ਦਾ ਹੈ, ਮਨੁੱਖ ਅਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਰੱਬ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ, ਹੋਰ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਧਰਮ ਦੀ ਆੜ੍ਹ ਹੇਠ ਅਜਿਹਾ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੋ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ, ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਰਥਿਕ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਲਈ

ਵਰਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਾਧਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ।

x. ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ(Single Citizenship) -

ਭਾਵੇਂ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਚਰਿੱਤਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਹਰਾ ਸ਼ਾਸ਼ਨ, ਭਾਵ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫੈਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਹੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਘੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਾਲੇ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ (ਯੂਐਸਏ), ਜਿੱਥੇ ਦੇਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 'ਰਾਜ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ' ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਰ ਭਾਰਤੀ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦੇ ਸਮਾਨ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ।

xi. ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (Fundamental Duties) -

ਸੰਵਿਧਾਨ (42ਵੀਂ ਸੋਧ) ਐਕਟ, 1976 ਨੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਇਹ ਕਰਤੱਵਾਂ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਉੱਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਫਰਜ਼ ਵੀ ਹਨ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਫਲ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਣਨ ਲਈ ਨਿਭਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਵਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

xii. ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ(Judicial Review) -

'ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਰਿਵਿਊ' ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਧਾਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੋ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਜਿਸਨੂੰ ਇਹ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਜਸਟਿਸ ਖੰਨਾ, ਨੇ *ਕੇਸ਼ਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ* ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, "ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਸਾਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਬਣ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਇੱਕ ਸ਼ਕਤੀ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਨੁਛੇਦ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੀਆਂ ਪਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਕਿ ਸਾਰੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਲਈ ਟਚਸਟੋਨ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

'ਸੱਤਾ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਪੂਰਨ ਸ਼ਕਤੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ' ਇੱਕ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਹਾਵਤ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮੌਂਟੇਸਕੀਯੂ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵੱਖ

ਕਰਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਸਿਧਾਂਤ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਅੰਗ ਨਾਲ ਪੂਰਨ ਅਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਸ਼ਕਤੀ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ 'ਪ੍ਰੇਰਿਤ' ਸੀ। ਇੱਕ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਇੱਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਉਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ 'ਸਰਕਾਰ' ਵਜੋਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਵਿਚ ਰੱਖਣਾ ਪਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਅਰਾਜਕਤਾ ਅਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵੱਲ ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਝੁਕਾਅ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਦੇਹ ਅਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰੇਗਾ, ਅਤੇ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਦੇ ਵਾਅਦੇ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੋਵੇਗੀ।

ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ *ਮਾਰਬਰੀ* ਬਨਾਮ *ਮੈਡੀਸਨ* ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ⁸। ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੋਰ ਵਿਧਾਨਕ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਦੀ ਬੁਨਿਆਦ ਅਤੇ ਸਰੋਤ ਹੈ, ਦਾ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਉਦੋਂ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਰਵਉੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਰਵਉੱਚ ਸੱਤਾ ਕੋਲ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ, ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਯੂਐਸਏ ਦੇ ਉਲਟ ਇਹ ਨਰਮ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਹੈ। *ਮਦਰਾਸ ਸਟੇਟ ਬਨਾਮ ਵੀ.ਜੀ. ਰੋਅ*⁹ ਵਿੱਚ, ਚੀਫ ਜਸਟਿਸ ਪਤੰਜਲੀ ਸ਼ਾਸਤਰੀ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, "ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਲਈ ਸਪੱਸ਼ਟ ਉਪਬੰਧ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ, ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਉਲਟ, ਜਿੱਥੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵਿਧਾਨਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ। ਪੰਜਵੀਂ ਅਤੇ ਚੌਦਵੀਂ ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਗਈ 'ਡਿਊ ਪ੍ਰੋਸੈਸ' ਧਾਰਾ ਹੇਠ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਫਿਰ, ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਕੰਮ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਵਿਧਾਨਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਰੂਸੇਡਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵੱਲ ਝੁਕਣਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲਗਾਏ ਗਏ ਉਪਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੱਚ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ *qui vive* 'ਤੇ ਸੈਨਟੀਨਲ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਹੈ।

ਬਿਨੋਏ ਵਿਸ਼ਵਮ ਬਨਾਮ *ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ*¹⁰ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਜਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਦੋ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅਵੈਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ

⁸2L ਐਡ. 60

⁹ਏਆਈਆਰ 1952 ਐਸਸੀ 196

¹⁰ਏਆਈਆਰ 2017 ਐਸਸੀ 2697।

ਹਨ: (ਏ) ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ/ਜਾਂ (ਬੀ) ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ/ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੈ।

ਕੇਸਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਨੂੰ ਵੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 'ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ' ਦਾ ਇੱਕ ਹਿੱਸਾ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, " ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 368 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ"।

2.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਕੀ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹਨ?

.....
.....
.....

2. ਕੀ ਭਾਰਤ ਦੇਹਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ?

.....
.....
.....

3. ਕਿਹੜੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ 'ਮੂਲ ਢਾਂਚਾ' ਹੈ?

.....
.....
.....

2.7 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਉੱਚੇ ਮਿਆਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਅਜੇ ਵੀ ਇੱਕ ਨਿਰੰਤਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਹੁਣ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨਾਲੋਂ ਕਿਤੇ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਗੁਜ਼ਾਰੀ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਅਤੇ ਭਾਵਨਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ।

2.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

2.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
2. 'ਸਮਾਜਵਾਦੀ' ਅਤੇ 'ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ' ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?
3. ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਸਹਿਤ ਦੱਸੋ।

2.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿਸ਼ਵ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਕਿਉਂ ਹੈ?
2. ਕੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ?
3. ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਉਦੇਸ਼ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ?
4. ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋਣਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੂਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕਿਵੇਂ ਹੈ?
5. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀ ਉਪਾਅ ਹਨ?

2.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ(SUGGESTED READINGS)

- J.N. Pandey, *CONSTITUTIONAL LAW OF INDIA*, Central Law Agency, Allahabad, 2018.
- K.C. Wheare, *Federal Government*, Oxford University Press, 1946.
- Constituent Assembly debates, Vols. VIII and XI
- Bowie & Friedrich, *Studies in Federalism*, Little, Brown & Co., 1954

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 3 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ: ਅਰਥ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE)

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

3.3 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

3.4 ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ

3.4.1 ਲਿਖਤਾਂ

3.5 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ

3.6 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

3.6.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

3.7 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ

3.8 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

3.9 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

3.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

3.10 ਸੰਖੇਪ

3.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

3.11.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.11.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

3.12 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

3.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਉਮੀਦਾਂ ਅਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਗਰਿਕ ਵਜੋਂ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਲਈ।

3.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS)

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ, ਸੁਤੰਤਰਤਾ, ਸਮਾਨਤਾ, ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਕਰਤੱਵ

3.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਸਾਨੂੰ ਕਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦਸੰਬਰ 1946 ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਨੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਪਟੇਲ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ ਬਣਾਈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪਛਾਣ ਕਰਨ ਦੇ ਇੱਕ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਅੰਤਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜੋ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਲਾਗੂ ਕਰਨਯੋਗ ਅਤੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ 'ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਜ਼ਮੀਰ' ਅਤੇ 'ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ' ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਉਹ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III (ਆਰਟੀਕਲ 12 ਤੋਂ 35) ਅਧੀਨ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਛੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 12-35)

ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 14-18), ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 19-22), ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 23-24), ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 25-28), ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 29-30) ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (ਆਰਟੀਕਲ 32 ਅਤੇ 226)।

ਜਦੋਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ, ਉਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 32 ਦੇ ਤਹਿਤ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਟੀਸ਼ਨ ਦਾਇਰ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸਰੋਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਿੱਲ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਬਿੱਲ ਅਤੇ ਫਰਾਂਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਭਾਰਤੀਆਂ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਵੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ ਪ੍ਰਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਉਹ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਤਸਕਰੀ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਵੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

3.3 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ: (FEATURES OF FUNDAMENTAL RIGHTS)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਹਨ:

1. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜਿਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਉਹ ਆਮ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ (SC) ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ। ਉਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।
2. ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ਼ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ਜਦਕਿ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ (ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਲਈ ਹਨ।
3. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਪੂਰਨ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਜਨਤਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਅਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਅਤੇ ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ।
4. ਉਹ ਨਿਆਂਪੂਰਣ ਹਨ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਯੋਗ ਹਨ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਿੱਧੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

5. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਧ ਦੁਆਰਾ ਸੋਧਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿਰਫ ਤਾਂ ਹੀ ਜੇਕਰ ਸੇਧ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਬਦਲਦੀ ਹੈ।

6. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਆਰਟੀਕਲ 20 ਅਤੇ 21 ਦੇ ਤਹਿਤ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

7. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਉਸ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇ ਮਾਰਸ਼ਲ ਲਾਅ ਜਾਂ ਫੌਜੀ ਸ਼ਾਸਨ ਅਧੀਨ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

3.4 ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ: (ELABORATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS ENSHRINED IN THE CONSTITUTION)

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੱਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸਨ। ਉਪਰੋਕਤ ਛੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਵੀ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਨੇ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਦੌਲਤ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ ਦੇ ਟੀਚੇ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ 1978 ਵਿੱਚ 44ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੇਧ ਦੁਆਰਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚੋਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਨੂੰ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਜਾਇਦਾਦ ਨੂੰ ਹਾਸਲ ਕਰਨ, ਰੱਖਣ ਅਤੇ ਨਿਪਟਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਅਜੇ ਵੀ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ। ਪਰ ਹੁਣ ਇਹ ਕੇਵਲ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ।

1. ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RIGHT TO EQUALITY) (ਆਰਟੀਕਲ 14-18) :-

ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਪੰਜ ਉਪਬੰਧ ਹਨ (ਆਰਟੀਕਲ 14 ਤੋਂ 18) ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹੈ।

• ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨਤਾ (Equality Before Law)(ਆਰਟੀਕਲ 14):

ਸੰਵਿਧਾਨ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਮਾਨ ਹੋਣਗੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰ ਸੁਰੱਖਿਆ ਹੋਵੇਗੀ। ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਾਵ ਜੇਕਰ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਜੁਰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਇੱਕੋ ਜਿਹੀ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੇਗੀ।

• ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (Prohibition of Discrimination on the grounds of Religion, Race ,Caste ,Sex or Place of birth) (ਆਰਟੀਕਲ 15):

ਰਾਜ ਕਿਸੇ ਨਾਗਰਿਕ ਨਾਲ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਲਿੰਗ ਜਾਂ ਜਨਮ ਸਥਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਜਾਂ ਸਮਾਨਤਾ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਦੁਕਾਨਾਂ, ਰੈਸਟੋਰੈਂਟਾਂ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਦੇ ਸਥਾਨਾਂ ਜਾਂ ਖੂਹਾਂ, ਟੈਂਕੀਆਂ ਜਾਂ ਸੜਕਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਭੇਦਭਾਵ ਦੇ ਸਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਜ ਔਰਤਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- **ਜਨਤਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਕੇ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ (Equality of opportunity in matters of public employment)(ਆਰਟੀਕਲ 16):**

ਰਾਜ ਜਨਤਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਪਲਾਈ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਪੱਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਆਸਾਮੀਆਂ ਦੇ ਇਸ ਰਾਖਵੇਂਕਰਨ ਦੇ ਕੁਝ ਅਪਵਾਦ ਹਨ।

- **ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਖਤਮਾ (Abolition of Untouchability) (ਧਾਰਾ 17):**

ਕਿਸੇ ਵੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੂਤ-ਛਾਤ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੱਖਾਂ ਭਾਰਤੀਆਂ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਰੁਤਬੇ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਤ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਕਾਰਨ ਨੀਵਾਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਦੂਰੀ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਇਹ ਸੱਚਮੁੱਚ ਬਹੁਤ ਮੰਦਭਾਗੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਬੁਰਾਈ ਅੱਜ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਰਸ ਨੂੰ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਇੱਕ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਇੱਕ ਔਰਤ ਨੂੰ ਟਾਇਲਟ ਦੀ ਸਫਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦੇ ਹੋ ਤਾਂ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਕੋਈ ਫਰਕ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹੋ? ਲੋਕ ਪਖਾਨਿਆਂ ਦੀ ਸਫਾਈ ਨੂੰ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਕਿਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ?

- **ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ(Abolition of Titles) (ਆਰਟੀਕਲ 18):**

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਦੌਰਾਨ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ ਸਰ ਜਾਂ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਵਰਗੇ ਸਾਰੇ ਖ਼ਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ-ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਮਿਲਟਰੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਰਤਨ, ਪਦਮ ਵਿਭੂਸ਼ਣ, ਪਦਮ ਭੂਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪਦਮ ਸ਼੍ਰੀ ਵਰਗੇ ਸਿਵਲ ਪੁਰਸਕਾਰ ਅਤੇ ਪਰਮਵੀਰ ਚੱਕਰ, ਵੀਰ ਚੱਕਰ ਅਤੇ ਅਸ਼ੋਕ ਚੱਕਰ ਵਰਗੇ ਫੌਜੀ ਪੁਰਸਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

2. ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RIGHT TO FREEDOM) (ਆਰਟੀਕਲ 19-22):

ਆਜ਼ਾਦੀ ਹਰ ਜੀਵ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਿਆਰੀ ਇੱਛਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ

ਆਰਟੀਕਲ 19-22 ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ

ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (ਆਰਟੀਕਲ 19)

• **ਛੇ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ (Six freedoms):**

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 19 ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਛੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ:

1. ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ(Freedom of speech and expression)
2. ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ(Freedom to assemble peacefully and without arms)
3. ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਅਤੇ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom to form associations and unions)
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ(Freedom to move freely throughout the territory of India)
5. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ(Freedom to reside and settle in any part of India)
6. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿੱਤੇ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ(Freedom to practice any profession or to carry on any occupation, trade or business)

ਇਹ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਤੰਤਰ ਦੇ ਸਹੀ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਮਾਹੌਲ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰੇਕ 'ਤੇ ਕੁਝ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ:

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ, ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧਾਂ, ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਸ਼ਾਲੀਨਤਾ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ, ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ, ਮਾਣਹਾਨੀ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਉਕਸਾਉਣਾ ਬੋਲਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਗਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
2. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਲਈ ਸ਼ਾਂਤੀਪੂਰਵਕ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹਥਿਆਰਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨਾਂ ਜਾਂ ਯੂਨੀਅਨਾਂ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ, ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ ਜਾਂ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲ ਘੁੰਮਣ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਵਸਣ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵੀ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲੇ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਸੀਮਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿੱਤੇ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕਿੱਤੇ, ਵਪਾਰ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਜਾਂ ਤਕਨੀਕੀ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਵੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ।

- **ਅਪਰਾਧਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਏ ਜਾਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ(Protection in respect of conviction for offences) (ਆਰਟੀਕਲ 20):**

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 20 ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਕੰਮ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜੇ ਉਸ ਦੇ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਅਪਰਾਧ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਜੇ ਇਸਦੇ ਅਪਰਾਧ ਕਰਨ ਦੇ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ 'ਤੇ ਇਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਵਾਰ ਇੱਕੋ ਜੁਰਮ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- **ਜੀਵਨ ਅਤੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ(Protection of life and personal liberty) (ਆਰਟੀਕਲ 21):**

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਰਟੀਕਲ 21 ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸਦੇ ਜੀਵਨ ਜਾਂ ਨਿੱਜੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

- **ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (Right to Education) (ਆਰਟੀਕਲ 21A):**

86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ 2002 ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਰਟੀਕਲ 21ਏ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਚੱਲੀ ਆ ਰਹੀ ਮੰਗ ਸੀ ਤਾਂ ਜੋ 6-14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਅਤੇ ਮੁਫਤ ਸਿੱਖਿਆ ਨੂੰ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇਦਾਰ ਬਣ ਸਕਣ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਅਨਪੜ੍ਹਤਾ ਮੁਕਤ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਿਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਕਦਮ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਅਰਥਹੀਣ ਰਿਹਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ 2009 ਤੱਕ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਿਆ ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ 2009 ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਹ ਉਹ ਐਕਟ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਬੱਚਾ ਜੋ ਕਿ 6-14 ਸਾਲ ਦੀ

ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੱਖਿਆ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਕੂਲ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਿਆਰੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ ਜੇ ਉਸਦਾ ਹੱਕ ਹੈ।

- **ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection against arrest detention in certain cases) (ਆਰਟੀਕਲ 22):**

ਆਰਟੀਕਲ 22 ਵਿੱਚ ਇਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਕਾਰਨਾਂ ਬਾਰੇ, ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਸੂਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਸਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰੋਸੀਊਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਉਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ 24 ਘੰਟਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਨਜ਼ਦੀਕੀ ਮੈਜਿਸਟ੍ਰੇਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਤਹਿਤ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਗ੍ਰਿਫਤਾਰੀ ਦੇ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਇੱਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਬੋਰਡ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। .

3. ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਧਿਕਾਰ (RIGHT AGAINST EXPLOITATION) (ਆਰਟੀਕਲ 23 ਅਤੇ 24):

ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਲੜੀਬੱਧ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 23 ਅਤੇ 24 ਰਾਹੀਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਵਿਰੁੱਧ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੋ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਹਨ:

- **ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ(Prohibition of traffic in human beings and forced Labour) (ਆਰਟੀਕਲ 23):-**

ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਅਤੇ ਭਿਖਾਰੀ ਅਤੇ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੇ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਕੋਈ ਵੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਜ਼ਾਯੋਗ ਅਪਰਾਧ ਹੋਵੇਗਾ। ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਖਰੀਦੋ-ਫਰੋਖਤ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪਦਾਰਥਕ ਵਸਤੂਆਂ ਵਜੋਂ ਵੇਚਣਾ ਅਤੇ ਖਰੀਦਣਾ। ਤਸਕਰੀ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਧੰਦੇ ਵਜੋਂ ਜਾਰੀ ਹੈ, ਤਸਕਰੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੁਟਿਆਰਾਂ, ਕੁੜੀਆਂ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਮੁੰਡਿਆਂ ਦੀ । ਪਹਿਲਾਂ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਜਗੀਰੂ ਭਾਰਤੀ ਸਮਾਜ ਵਿੱਚ ਗਰੀਬ ਅਤੇ ਦੱਬੇ-ਕੁਚਲੇ ਤਬਕੇ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਾਕਤਵਰ ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਮੁਫਤ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਪ੍ਰਥਾ ਬੇਗਾਰੀ ਜਾਂ ਜਬਰੀ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਸੀ।

- **ਫੈਕਟਰੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੀ ਮਨਾਹੀ (Prohibition of employment of children in factories etc.) (ਆਰਟੀਕਲ 24):**

ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ 14 ਸਾਲ ਤੋਂ ਘੱਟ ਉਮਰ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਫੈਕਟਰੀ ਜਾਂ ਖਾਨ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਤਰਨਾਕ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲਗਾਇਆ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਸਭ ਤੋਂ ਗੰਭੀਰ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ

ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਜਿਸਦਾ ਭਾਰਤ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਸਰਮਾਇਆ ਹਨ। ਖੁਸ਼ਹਾਲ ਬਚਪਨ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਨਾ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੌਲਿਕ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਦੀ ਸਮੱਸਿਆ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕ ਰਾਇ ਬਣਾ ਕੇ ਇਸ ਬਦਨੀਤੀ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4. ਧਰਮ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RIGHT TO FREEDOM OF RELIGION) (ਆਰਟੀਕਲ 25-28):

ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦ ਪੇਸ਼ੇ, ਧਰਮ ਦਾ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ (Freedom of conscience and free profession, practice and propagation of religion) (ਆਰਟੀਕਲ 25): ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦਾ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਾਅਵਾ ਕਰਨ, ਅਭਿਆਸ ਕਰਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹਨ:

- **ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ:** ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਢਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- **ਪੇਸ਼ੇ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:** ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇਆਮ ਅਤੇ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਐਲਾਨ ਕਰਨਾ।
- **ਅਭਿਆਸ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:** ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ, ਰੀਤੀ ਰਿਵਾਜ, ਰਸਮਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
- **ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ:** ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦਾ ਦੂਜਿਆਂ ਤੱਕ ਸੰਚਾਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਧਰਮ ਬਦਲਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਧਰਮ ਪਰਿਵਰਤਨ 'ਜ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ' ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ - ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਗੈਰ-ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ।

II. ਧਾਰਮਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom to Manage Religious Affairs) (ਆਰਟੀਕਲ 26):

ਆਰਟੀਕਲ 26 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਹਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਭਾਗ ਦੇ ਕੁਝ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣਗੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ:

- ਧਾਰਮਿਕ ਅਤੇ ਚੈਰੀਟੇਬਲ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
- ਆਪਣੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਧਰਮ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।
- ਚੱਲ ਅਤੇ ਅਚੱਲ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

- ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਅਜਿਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ:

- ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੂਹਾਨੀ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਲਈ ਅਨੁਕੂਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ।
- ਇਸ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਸੰਸਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
- ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਮਨੋਨੀਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ

ਉਪਰੋਕਤ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਰਾਮਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਮਿਸ਼ਨ' ਅਤੇ 'ਆਨੰਦ ਮਾਰਗ' ਹਿੰਦੂ ਧਰਮ ਦੇ ਅੰਦਰ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਅਰਬਿੰਦੋ ਸਮਾਜ ਦੀ ਕੋਈ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

III. ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਟੈਕਸਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom as to payment of taxes for promotion of any particular Religion) (ਆਰਟੀਕਲ 27):

ਆਰਟੀਕਲ 27 ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਪਰਦਾ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਲਈ ਕੋਈ ਟੈਕਸ ਅਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਟੈਕਸ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਜਨਤਾ ਦਾ ਪੈਸਾ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਰਮ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਰਾਜ ਨੂੰ ਇੱਕ ਧਰਮ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਧਰਮ ਦਾ ਪੱਖ, ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਅਤੇ ਸਮਰਥਨ ਦੇਣ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸਾਰੇ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਜਾਂ ਸੰਭਾਲ ਲਈ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਸਿਰਫ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਫੀਸ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਫੀਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਧਰਮ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਉਹੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਜਾਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਇੱਕ ਫੀਸ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਨਿਯਮਤ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਧਾਰਮਿਕ ਅਦਾਰਿਆਂ 'ਤੇ ਫੀਸ ਲਗਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

IV. ਕੁਝ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਜਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰੀ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ (Freedom as to attendance at Religious Instruction or religious worship in certain educational institutions) (ਆਰਟੀਕਲ 28):

ਆਰਟੀਕਲ 28 ਦੇ ਤਹਿਤ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਤੋਂ ਬਣਾਈ ਗਈ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੀ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਹੈ ਪਰ ਕਿਸੇ ਟਰੱਸਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਮਿਕ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਧਾਰਮਿਕ ਸੰਮੇਲਨ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੂਜਾ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਬਾਲਗ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਉਸਦੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

5. ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ (CULTURAL AND EDUCATIONAL RIGHTS) (ਆਰਟੀਕਲ 29-30):

ਭਾਰਤ ਦੁਨੀਆ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰ, ਲਿਪੀਆਂ, ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਧਰਮਾਂ ਦੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਲੋਕਤੰਤਰ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਪਰ ਇਸਦੇ ਸਫਲ ਕਾਰਜ ਲਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵੀ ਬਰਾਬਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਾ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ ਬਹੁ-ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਅਣਗੌਲਿਆ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਕਰਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਅਤੇ ਭਾਸ਼ਾ 'ਤੇ ਮਾਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਅਤੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਧਿਕਾਰ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 29-30 ਵਿੱਚ ਦੋ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ:

I. ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ (Protection of Interests of Minorities) (ਆਰਟੀਕਲ 29):

ਕਿਸੇ ਵੀ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਸਮੂਹ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵੱਖਰੀ ਭਾਸ਼ਾ, ਲਿਪੀ ਜਾਂ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਸੰਭਾਲ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਸਿਰਫ ਧਰਮ, ਨਸਲ, ਜਾਤ, ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲੇ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਫੰਡਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

II. ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ Right of Minorities to Establish and Administer Educational Institutions) (ਧਾਰਾ 30):

ਸਾਰੀਆਂ ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀਆਂ, ਭਾਵੇਂ ਧਰਮ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਣ, ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰਿਆਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਘੱਟ-ਗਿਣਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਿਤ ਕਿਸੇ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾ ਦੀ ਕਿਸੇ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਰਾਜ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਏਗਾ ਕਿ ਅਜਿਹੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਕਾਨੂੰਨ ਅਧੀਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਰਕਮ ਉਸ ਧਾਰਾ ਅਧੀਨ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਜਾਂ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ। ਰਾਜ ਵਿਦਿਅਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ

ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਦਿਅਕ ਅਦਾਰੇ ਨਾਲ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵਿਤਕਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਧੀਨ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਧਰਮ ਜਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੋਵੇ।

ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਪਚਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ (RIGHT TO CONSTITUTIONAL REMEDIES) (ਆਰਟੀਕਲ 32):

ਜੇਕਰ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਉਪਚਾਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਪੀੜਤ ਧਿਰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾਗਰਿਕ ਸਿੱਧੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਵੀ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿੱਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਡਾ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਆਰਟੀਕਲ 32 ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਆਰਟੀਕਲ ਕਿਹਾ - 'ਇੱਕ ਅਜਿਹਾ ਆਰਟੀਕਲ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ।'

3.4.1. ਰਿੱਟਾਂ: (WRITS)

ਆਰਟੀਕਲ 32 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਧਾਰਾ 226 ਦੇ ਤਹਿਤ ਹਾਈਕੋਰਟ ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ, ਮੈਂਡਮਸ, ਪਰੋਹਿਬਸਨ, ਸਰਟੀਓਰੀ ਅਤੇ ਕੋ-ਵਾਰੰਟੋ ਦੀਆਂ ਰਿੱਟਾਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ (ਆਰਟੀਕਲ 32 ਦੇ ਤਹਿਤ) ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਇਹ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ (Habeas corpus):

ਇਹ ਇੱਕ ਲਾਤੀਨੀ ਸ਼ਬਦ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਸਰੀਰ ਹੋਣਾ ਜਾਂ ਹੋਂਦ ਹੋਣਾ'। ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਸ ਦੀ ਲਾਸ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਫਿਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪੱਖਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਜੇਕਰ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਪਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਰਿੱਟ ਆਪਹੁਦਰੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਇੱਕ ਬਲਵਰਕ ਹੈ।

ਮੈਂਡਮਸ (Mandamus):

ਇਸਦਾ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥ ਹੈ 'ਅਸੀਂ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ'। ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਜਨਤਕ ਅਧਿਕਾਰੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ ਹੈ ਜੇ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜੇ ਉਹ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਿਭਾਉਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਉਸੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਸੰਸਥਾ, ਇੱਕ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ, ਇੱਕ ਛੇਟੀ ਅਦਾਲਤ, ਇੱਕ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਪਰੋਹਿਬਸਨ (Prohibition):

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਮੰਨਣਾ'। ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਜੋ ਉਸਦੇ ਕੋਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂਡਮਸ ਦੇ ਉਲਟ ਜੋ ਗਤੀਵਿਧੀ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, **ਪਰੋਹਿਬਸਨ** ਅਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। **ਪਰੋਹਿਬਸਨ** ਰਿੱਟ ਦੀ ਸਿਰਫ ਨਿਆਂਇਕ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਨਿਆਂਇਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਥਾਰਟੀਆਂ, ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਅਤੇ ਆਮ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਰਟੀਓਰੀ (Certiorari):

ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ' ਜਾਂ 'ਸੂਚਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ'। ਇਹ ਇੱਕ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਲੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਨੂੰ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਕੋਲ ਲੰਬਿਤ ਕੇਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੋਲ ਤਬਦੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜਾਂ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਘਾਟ ਜਾਂ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਗਲਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ **ਪਰੋਹਿਬਸਨ** ਦੇ ਉਲਟ, ਜੋ ਸਿਰਫ ਰੋਕਥਾਮ ਹੈ, ਸਰਟੀਓਰੀ, ਰੋਕਥਾਮ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਪਚਾਰਕ ਵੀ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ, ਸਰਟੀਓਰੀ ਦੀ ਰਿੱਟ ਸਿਰਫ ਨਿਆਂਇਕ ਅਤੇ ਅਰਧ-ਨਿਆਂਇਕ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ ਨਾ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ। ਹਾਲਾਂਕਿ 1991 ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਵੀ ਸਰਟੀਓਰੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕਿਊ-ਵਾਰੰਟੋ (Quo-Warranto):

ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ, ਇਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ 'ਕਿਹੜੇ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਵਾਰੰਟ ਦੁਆਰਾ'। ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਜਨਤਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਆਧਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜਨਤਕ ਦਫਤਰ ਦੀ ਗੈਰਕਾਨੂੰਨੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕਦਾ ਹੈ।

ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ: (EVALUATION OF FUNDAMENTAL RIGHTS)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਅਤੇ ਵਿਭਿੰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਹੋਈ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀਆਂ ਦਲੀਲਾਂ ਹਨ:

1. ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀਮਾਵਾਂ:

ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਅਣਗਿਣਤ ਅਪਵਾਦਾਂ, ਪਾਬੰਦੀਆਂ, ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟੀਕਰਨਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਟਿੱਪਣੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਹੱਥ ਨਾਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖੋਹ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।

2. ਕੋਈ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਨਹੀਂ:

ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਧਿਆਏ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਾਕਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਬਦ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਨਤਕ ਵਿਵਸਥਾ, ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ, ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀ, ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਆਦਿ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੀ ਗਈ ਭਾਸ਼ਾ ਬਹੁਤ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਹੈ।

3. ਕੋਈ ਇਕਸਾਰ ਫਿਲਾਸਫੀ ਨਹੀਂ:

ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਆਏ ਕਿਸੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰ ਆਇਵਰ ਜੇਨਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਇਕਸਾਰ ਫਲਸਫੇ 'ਤੇ ਆਧਾਰਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ।

4. ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੌਰਾਨ ਮੁਅੱਤਲੀ:

ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ (ਧਾਰਾ 20 ਅਤੇ 21 ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨਾ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ 'ਤੇ ਇੱਕ ਹੋਰ ਧੱਬਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਲਗਾਤਾਰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪਏ ਲੱਖਾਂ ਬੇਕਸੂਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੱਟ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਕਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਰ ਹਾਲਤ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਬਿਨਾਂ ਵੀ ਆਨੰਦਮਈ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ।

5. ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ:

ਆਲੋਚਕ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ (ਆਰਟੀਕਲ 22) ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਆਏ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਤੱਤ ਨੂੰ ਖੋਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਹੁਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਕਾਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਏ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਵਧੇਰੇ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ। ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ ਨੇ ਨਿਵਾਰਕ ਨਜ਼ਰਬੰਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6. ਕੋਈ ਸਥਾਈਪਣ ਨਹੀਂ:

ਉਹ ਪਵਿੱਤਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ 1978 ਵਿੱਚ ਜਾਇਦਾਦ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਖਾਤਮੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਉਹ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ-ਸਮਰਥਨ ਵਾਲੇ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਖੇਡਣ ਦਾ ਸੰਦ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ।

7. ਮਹਿੰਗਾ ਉਪਾਅ:

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਦਖਲ ਤੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਹੁਤ ਮਹਿੰਗੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ।

8. ਕੋਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ:

ਇਹ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਉੱਨਤ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਪਲਬਧ ਕਰਵਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਸੋਵੀਅਤ ਸੰਘ ਜਾਂ ਚੀਨ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸਨ।

3.6 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ: (SIGNIFICANCE OF FUNDAMENTAL RIGHTS)

ਸਾਡੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸ਼ੈਲੀ ਦੱਸੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਸਾਰੇ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਾਗਰਿਕ ਹਿੱਸਾ ਦੱਸਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਆਜ਼ਾਦੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ, ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਨੁਕਤਿਆਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ:

1. ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹਨ।
2. ਉਹ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਭੌਤਿਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸ਼ਰਤਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ
3. ਉਹ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਪਰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਕੰਮ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਉਹ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
5. ਉਹ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।
6. ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਧਰਮ ਨਿਰਪੱਖ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
7. ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਸੀਮਿਤ ਦੀ ਸੱਤਾਂ ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ।
8. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜਿਕ ਬਰਾਬਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਨੀਂਹ ਪੱਥਰ ਰੱਖਿਆ।
9. ਉਹ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

10. ਉਹ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਭਾਗੀਦਾਰੀ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

3.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਮੌਲਿਕ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

.....
.....
.....

2. ਕਿਸ ਨੇ ਕਿਸ ਧਾਰਾ ਨੂੰ 'ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਦਿਲ ਹੈ' ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਕਿਉਂ ਕਿਹਾ?

.....
.....
.....

3.7 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ (FUNDAMENTAL DUTIES)

1976 ਦੇ 42 ਸੇਧ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਾ 51ਏ ਦੇ ਤਹਿਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਦਸ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ 2002 ਵਿੱਚ 86ਵੀਂ ਸੇਧ ਦੁਆਰਾ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਵਧਾ ਕੇ ਗਿਆਰਾਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹਰੇਕ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਜਾਂ ਵਾਰਡ ਦੀ ਉਮਰ ਛੇ ਸਾਲ ਅਤੇ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ, ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਕਰਤੱਵ ਜੋੜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਗੈਰ-ਨਿਆਂਯੋਗ ਹਨ, ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਜਾਂ ਗੈਰ-ਪਾਲਣਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ 'ਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਕੁਝ ਹਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਧਾਰਾ 51A ਇਹਨਾਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਸੰਤੁਲਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਗ IV A ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਸਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹਨ:

1. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਇਸਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਥਾਵਾਂ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਝੰਡੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗੀਤ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕਰਨਾ।
2. ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਸਾਡੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਘਰਸ਼ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉੱਤਮ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨਾ।
3. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।

4. ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੇਵਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
5. ਧਾਰਮਿਕ, ਭਾਸ਼ਾਈ ਅਤੇ ਖੇਤਰੀ ਜਾਂ ਵਿਭਾਗੀ ਵਿਭਿੰਨਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਾਂਝੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਔਰਤਾਂ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਲਈ ਅਪਮਾਨਜਨਕ ਅਭਿਆਸਾਂ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ।
6. ਸੰਯੁਕਤ ਸੱਭਿਆਚਾਰ ਦੇ ਅਮੀਰ ਵਿਰਸੇ ਦੀ ਕਦਰ ਅਤੇ ਸੰਭਾਲ ਲਈ।
7. ਜੰਗਲਾਂ, ਝੀਲਾਂ, ਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਨ ਸਮੇਤ ਕੁਦਰਤੀ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ, ਅਤੇ ਜੀਵਿਤ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਲਈ ਹਮਦਰਦੀ ਰੱਖਣਾ।
8. ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ, ਮਾਨਵਵਾਦ ਅਤੇ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨਾ।
9. ਜਨਤਕ ਸੰਪੱਤੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਹਿੰਸਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਨਾ।
10. ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਤੇ ਸਮੂਹਿਕ ਗਤੀਵਿਧੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉੱਤਮਤਾ ਲਈ ਯਤਨਸ਼ੀਲ ਹੋਣਾ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨਿਰੰਤਰ ਯਤਨਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਦੇ ਉੱਚ ਪੱਧਰਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹਦਾ ਰਹੇ।
11. 86 ਦੀ ਸ਼ੇਧ ਨੇ 2002 ਵਿੱਚ 11ਵਾਂ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਜੋੜਿਆ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਛੇ ਤੋਂ ਚੌਦਾਂ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇ ਵਾਰਡ 'ਜੋ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਜਾਂ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ।

3.8 ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ: (CRITICISM OF FUNDAMENTAL DUTIES)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV A ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਨੁਕਤਿਆਂ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ:

1. ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਪਾਉਣਾ, ਟੈਕਸ ਦਾ ਭੁਗਤਾਨ ਕਰਨਾ, ਪਰਿਵਾਰ ਨਿਯੋਜਨ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ।
2. ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਆਮ ਆਦਮੀ ਲਈ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, 'ਨੈਬਲ ਆਈਡੀਆਜ਼', 'ਸੰਯੁਕਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ', ਵਿਗਿਆਨਕ ਸੁਭਾਅ ਆਦਿ ਵਰਗੇ ਵਾਕਾਂਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਿਆਖਿਆਵਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।
3. ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਉਚਿਤ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸੰਹਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

4. ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਬੇਲੋੜਾ ਦੱਸਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਤੱਵ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਏ ਜਾਣਗੇ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ।

5. ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV ਦੇ ਅਨੁਪਾਤ ਵਜੋਂ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਅਤੇ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟ ਗਈ ਹੈ।

3.9 ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ: (SIGNIFICANCE OF FUNDAMENTAL DUTIES)

ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣਾਂ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ:

1. ਉਹ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮਾਜ, ਸਾਥੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ।
2. ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜ-ਵਿਰੋਧੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।
3. ਉਹ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਬੱਧਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।
4. ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਨਿਰਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।
5. ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ, ਸੰਸਦ ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਲਈ ਉਚਿਤ ਜੁਰਮਾਨਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

3.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਕਿਸ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਨ?
.....
.....
.....
2. 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ, ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।' ਇਹ ਸਾਡਾ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਹੈ, ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
.....
.....
.....

3.10 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਅਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬਚਾਅ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਇਨਸਾਨ ਬਣਨ ਵਿੱਚ ਸਾਡੀ ਮਦਦ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਲਈ ਸਾਰੇ ਅਧਿਕਾਰ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਭਾਰਤ ਵਰਗੇ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜ ਦਾ ਤੱਤ ਹਨ। ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹਿੱਸਾ ਕਰਤੱਵ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ 'ਮੌਲਿਕ' ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਦਰਜਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਮਾਜਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਗਰੂਕ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਹੀ ਨਾਗਰਿਕ ਲਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਹਨ।

3.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

3.11.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
2. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।
4. ਧਾਰਾ 32 ਅਧੀਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਵਿਸਥਾਰ ਸਾਹਿਤ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
5. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।

3.11.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਆਰਟੀਕਲ 19 ਦੇ ਤਹਿਤ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਆਨੰਦ 'ਤੇ ਕੀ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ?
2. ਆਰਟੀਕਲ 32 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕੀ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ?
3. ਕਿਊ-ਵਾਰੰਟੇ ਕੀ ਹੈ?
4. ਪਰੋਹਿਬਸ਼ਨ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
5. ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

6. ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਮੌਲਿਕ ਕਰਤੱਵ ਦੱਸੋ।

7. ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕਿਸ ਆਰਟੀਕਲ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

3.12. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (Suggested Readings):-

- P.M Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing Delhi, 2000.
- D.D Basu, *Introduction to the constitution of India*, Prentice-Hall of India, New Delhi, 1992.
- O.P Goyal, *Indian Political system*, Macmillan India, New Delhi, 1985.
- V.D Mahajan, *Constitutional History of India*, S. Chand &Co., New Delhi, 1976.
- M.V. Pyle *India's constitution*, S. Chand & Company, New Delhi, 1994.
- Laxmikant *Indian Polity*, McGraw hill India, 2016.
- R. Kothari, *Politics in India*, Orient Longman, New Delhi, 1970.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 4 ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ: ਅਰਥ, ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ
ਇਸਦਾ ਸਬੰਧ

ਢਾਂਚਾ (STRUCTURE)

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

4.3 ਭਾਵ

4.4 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ

4.4.1. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

4.4.2. ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ

4.4.3 ਉਦਾਰਵਾਦੀ-ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ

4.4.4. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

4.5 ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ

4.6 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ

4.7 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ

4.8 ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ

4.8.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

4.9 ਸੰਖੇਪ

4.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਸਵਾਲ

4.10.1. ਲੰਬੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

4.10.2. ਛੋਟੇ ਜਵਾਬ ਸਵਾਲ

4.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

4.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼: (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝੋ।
- ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਆਧਾਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
- ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ ਕਰੋ।
- ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਸਲਾਘਾ ਕਰੋ।
- ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਸਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰੋ।
- ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਫਰਕ ਕਰੋ।
- ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰੋ।

4.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: (KEY WORDS) ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਗਾਂਧੀਵਾਦ, ਸਮਾਜਵਾਦ, ਉਦਾਰਵਾਦ, ਸੰਵਿਧਾਨ

4.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ: (INTRODUCTION)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV (ਆਰਟੀਕਲ 36-51) ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੀਤੀ (DPSP) ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵਜੋਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੋਢੀ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਸਨ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕਈ ਚੁਣੌਤੀਆਂ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਲਗਭਗ ਦੋ ਸੌ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਵਿਆਪਕ ਗਰੀਬੀ, ਭੁੱਖਮਰੀ ਅਤੇ ਡੂੰਘੀਆਂ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਕੁਝ ਨੀਤੀਗਤ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼, ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਆਜ਼ਾਦ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਤੋਂ ਉਮੀਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨਗੇ।

4.3 ਮਤਲਬ: (MEANING)

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਬਣਾਉਣਾ, ਜੋ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਡਾ. ਬੀ.ਆਰ. ਅੰਬੇਡਕਰ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 'ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ' ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਮ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ, ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਵੇਲੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਐਲ ਐਮ ਸਿੰਘਵੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਪਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਗੈਰ-ਨਿਆਯੋਗ ਹਨ ਜਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕਾਰਾਂ, ਕਾਰਜਪਾਲਕਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕਾਂ ਲਈ ਇਹਨਾਂ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਇਰਲੈਂਡ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਲਏ ਗਏ ਹਨ। ਪਰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਘੋਸ਼ਣਾ, ਆਜ਼ਾਦੀ ਦੀ ਅਮਰੀਕੀ ਘੋਸ਼ਣਾ, 19ਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਦਾਰਵਾਦੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਦਰਸ਼ਨ ਅਤੇ ਸਰਵੋਦਿਆ ਦੇ ਸਾਡੇ ਆਪਣੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਸੰਕਲਪ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਈਵਰ ਜੇਨਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਦਰਸ਼ਨ 'ਫੈਬੀਅਨ ਸਮਾਜਵਾਦ' ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾ ਸਮਾਜਵਾਦ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦ ਦੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹਨਾਂ ਉਪਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪੈਟਰਨ ਅਤੇ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਆਦਰਸ਼ ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਦੇਸ਼ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਨੁਛੇਦ 37, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਦੱਸਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਭਾਗ IV ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਪਬੰਧ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉੱਥੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਿਧਾਂਤ, ਫਿਰ ਵੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਂਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ।

4.4 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਨ: (CLASSIFICATIONS OF THE DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਵਰਗੀਕਰਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਦਿਸ਼ਾ ਦੇ ਅਧਾਰ 'ਤੇ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵਿਆਪਕ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ, ਸਮਾਜਵਾਦੀ, ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਅਤੇ ਉਦਾਰ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ।

4.4.1. ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਸਿਧਾਂਤ: (SOCIALISTIC PRINCIPLES)

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਜਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕ ਜਮਹੂਰੀ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਰਾਜ ਦਾ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵੱਲ ਮਾਰਗ ਤੈਅ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਆਰਟੀਕਲ 38:

ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਇਹ ਇੱਕ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂ, ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ, ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਜ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਆਮਦਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ,

ਅਤੇ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਸਗੋਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਿੱਤਿਆਂ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ, ਸਥਿਤੀ, ਸਹੂਲਤਾਂ ਅਤੇ ਮੌਕਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਸਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 39:

ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਰੋਜ਼ੀ-ਰੋਟੀ ਦੇ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੇ ਭਲੇ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡ, ਦੌਲਤ ਅਤੇ ਉਤਪਾਦਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਕੇਂਦਰੀਕਰਨ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ, ਮਰਦਾਂ ਅਤੇ ਔਰਤਾਂ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਕੰਮ ਲਈ ਬਰਾਬਰ ਤਨਖਾਹ, ਸਮਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਜ਼ਬਰਦਸਤੀ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵਰਕਰਾਂ ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਸਿਹਤ ਅਤੇ ਤਾਕਤ, ਅਤੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਮੌਕੇ।

ਆਰਟੀਕਲ 39 ਏ:

ਬਰਾਬਰ ਨਿਆਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਢੁਕਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਜਾਂ ਸਕੀਮਾਂ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਮੁਫਤ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ, ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਆਰਥਿਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਸਮਰਥਤਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਿਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੇ ਮੌਕਿਆਂ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ।

ਆਰਟੀਕਲ 40:

ਰਾਜ ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇਗਾ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਣ।

ਆਰਟੀਕਲ 41:

ਬੇਰੁਜ਼ਗਾਰੀ, ਬੁਢਾਪਾ, ਬੀਮਾਰੀ ਅਤੇ ਅਪਾਹਜਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ, ਸਿੱਖਿਆ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ।

ਆਰਟੀਕਲ 42:

ਕੰਮ ਅਤੇ ਜਣੇਪਾ ਰਾਹਤ ਦੀਆਂ ਨਿਆਂਪੂਰਨ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ

ਆਰਟੀਕਲ 43:

ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਮਜ਼ਦੂਰੀ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਮਿਆਰ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਕਾਮਿਆਂ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਮੌਕੇ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ।

ਆਰਟੀਕਲ 43 ਏ:

ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ ਜਾਣ।

ਆਰਟੀਕਲ 47:

ਪੇਸ਼ ਦੇ ਪੱਧਰ ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਨੂੰ ਬਿਹਤਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ

4.4.2. ਗਾਂਧੀ ਸਿਧਾਂਤ: (GANDHIAN PRINCIPLES)

ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹਨ। ਉਹ ਕੁਦਰਤੀ ਅੰਦੋਲਨ ਦੌਰਾਨ ਗਾਂਧੀ ਦੁਆਰਾ ਦੱਸੇ ਗਏ ਪੁਨਰ ਨਿਰਮਾਣ ਦੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਜੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ:

ਆਰਟੀਕਲ 40:

ਗ੍ਰਾਮ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੂੰ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਵੈ-ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ

ਆਰਟੀਕਲ 43:

ਪੇਂਡੂ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਜਾਂ ਸਹਿਕਾਰਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕਾਟੋਜ ਉਦਯੋਗਾਂ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ

ਆਰਟੀਕਲ 43B:

ਸਹਿਕਾਰੀ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਗਠਨ, ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਕੰਮਕਾਜ, ਜਮਹੂਰੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇਵਰ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨਾ

ਆਰਟੀਕਲ 46:

ਰਾਜ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਵਰਗਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਅਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇਗਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਤੋਂ ਬਚਾਏਗਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 47:

ਰਾਜ ਆਪਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਪੇਸ਼ਾ ਅਤੇ ਜੀਵਨ ਪੱਧਰ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਚੁੱਕਣ ਅਤੇ ਜਨਤਕ ਸਿਹਤ ਦੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੁੱਢਲੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਮਝੇਗਾ ਅਤੇ ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਰਾਜ ਦਵਾਈਆਂ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਸੇਵਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ। ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥ ਜੋ ਸਿਹਤ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਹਨ।

ਆਰਟੀਕਲ 48:

ਰਾਜ ਗਾਵਾਂ, ਵੱਡਿਆਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਦੁਧਾਰੂ ਅਤੇ ਸੇਕੇ ਵਾਲੇ ਪਸ਼ੂਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਲਗਾਉਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਸਲਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

4.4.3 ਉਦਾਰ-ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ: (LIBERAL-INTELLECTUAL PRINCIPLES)

ਇਸ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਿਧਾਂਤ ਉਦਾਰਵਾਦ ਦੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ:

ਆਰਟੀਕਲ 44:

ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਭਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਮਾਨ ਸਿਵਲ ਕੋਡ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਲਈ

ਆਰਟੀਕਲ 45:

ਛੇ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 48:

ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਅਤੇ ਪਸ਼ੂ ਪਾਲਣ ਨੂੰ ਆਧੁਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿਗਿਆਨਕ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨਾ

ਆਰਟੀਕਲ 48A:

ਰਾਜ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰ ਲਈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਜੰਗਲੀ ਜੀਵਣ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 49:

ਇਹ ਰਾਜ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਮਾਰਕ ਜਾਂ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਕਲਾਤਮਕ ਜਾਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਵਸਤੂ, ਜਿਸਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਲੁੱਟ, ਵਿਗਾੜ, ਵਿਨਾਸ਼, ਹਟਾਉਣ, ਨਿਪਟਾਰੇ ਜਾਂ ਨਿਰਯਾਤ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੇਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਆਰਟੀਕਲ 50:

ਰਾਜ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇਗਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 51:

ਰਾਜ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਬੜ੍ਹਾਵਾ ਦੇਣ, ਰਾਸ਼ਟਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਆਂਪੂਰਣ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ, ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਸੰਗਠਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਦੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਅਤੇ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸਾਲਸੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਪਟਾਉਣ ਲਈ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰੇਗਾ।

4.4.4. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਕੀ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂਯੋਗ ਹਨ?

.....
.....
.....

2. ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੇ ਗਏ ਹਨ?

.....
.....
.....

4.5 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ: (CRITICISM OF THE DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਰ ਬੀ.ਐਨ. ਰਾਉ ਨੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ- ਜਾਇਜ਼ ਅਤੇ ਗੈਰ-ਉਚਿਤ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ, ਜੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ, ਨੂੰ ਭਾਗ 3 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਗੈਰ-ਉਚਿਤ ਹਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 4 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਗੈਰ-ਉਚਿਤ ਹਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ (ਆਰਟੀਕਲ 37) ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਉਹ ਇੱਕ ਨੈਤਿਕ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਲਗਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਅਸਲ ਤਾਕਤ ਸਿਆਸੀ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਿ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ ਦੁਆਰਾ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਲੋਕਾਂ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 4 ਦੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲਕੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਮਾਹਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਹੇਠਲੇ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

1. ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ:

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਨਿਆਯੋਗ ਚਰਿੱਤਰ ਕਾਰਨ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਸੀਰੂਦੀਨ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਨਵੇਂ ਸਾਲ' ਦੇ ਸੰਕਲਪਾਂ ਦੇ ਸਮੂਹ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ।

ਪ੍ਰੋ: ਕੇ.ਟੀ. ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਵਿੱਤਰ ਅਲੋਕਿਕਤਾ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਦੋਂ ਹੀ ਭੁਗਤਾਨਯੋਗ ਚੈੱਕ ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਦੋਂ ਬੈਂਕ ਦੇ ਸਰੋਤ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੇਸੀ ਵ੍ਹੀਅਰ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦਾ ਮੈਨੀਫੈਸਟੋ' ਕਿਹਾ।

2. ਤਰਕਹੀਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ:

ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ DPSPs ਨੂੰ ਇਕਸਾਰ ਫਲਸਫੇ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਤਰਕਪੂਰਨ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਨ ਸ਼੍ਰੀਨਿਵਾਸਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, 'ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਤਾਂ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਗੀਕ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਤਰਕ ਨਾਲ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕੁਝ ਪਵਿੱਤਰ ਘੋਸ਼ਣਾਵਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਰਫ ਨੈਤਿਕ ਕਦਰਾਂ-ਕੀਮਤਾਂ ਹਨ।

3. ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਘਾਟ:

ਕਈ ਦਿਸ਼ਾ-ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੀ ਘਾਟ ਹੈ, ਇਹ ਪੂਰੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਸਿਧਾਂਤ ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਲੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਦੁਹਰਾਈ ਹਨ। ਆਰਟੀਕਲ 51, ਜੋ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇਸ਼ਤਾਨਾ ਸਹਿਯੋਗ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਘੋਸ਼ਣਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਮੁੱਦਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਇਸ ਲਈ, ਜਦੋਂ ਇਹ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਕੋਈ ਸਪਸ਼ਟ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 31-ਸੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

4. ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ:

ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਦੀ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆਤਮਕ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੱਤਾ' 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਪਾਰਟੀ ਕੁਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਗਿਣਤੀ ਲਈ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਮਾਨ ਨੂੰ ਅਤੀਤ ਨਾਲ ਜੋੜਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

5. ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਟਕਰਾਅ:

ਕੇ. ਸੰਤਾਨਮ ਨੇ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਟਕਰਾਅ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ;

- * ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ
- * ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ
- * ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ, ਕੇਂਦਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਾਲਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਅਧਾਰ 'ਤੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਰਾਜ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਰਾਜਪਾਲ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਉਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਟਕਰਾਅ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

4.6 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਸਾਰਥਕਤਾ: (SIGNIFICANCE OF DIRECTIVE PRINCIPLES)

ਉਪਰੋਕਤ ਆਲੋਚਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਕਮੀਆਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਖੁਦ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹਨ (ਆਰਟ 37)। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਵਿਧਾਇਕ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਰੱਖਦੇ ਹਨ ਜੋ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। DPSP's ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਲਈ ਇੱਕ ਆਚਾਰ ਸੰਹਿਤਾ ਹੈ। ਉਹ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨੇਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦਾ ਰਸਤਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਐਲ.ਐਮ. ਸਿੰਘਵੀ, ਇੱਕ ਉੱਘੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿਗਿਆਨੀ ਅਤੇ ਡਿਪਲੋਮੈਟ ਅਨੁਸਾਰ, ਨਿਰਦੇਸ਼ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਉਪਬੰਧ ਹਨ। ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਨਿਆਂ ਦੇ ਇਸ ਦੇ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਐਮ.ਸੀ. ਭਾਰਤ

ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਚਾਗਲਾ ਦਾ ਮੰਨਣਾ ਹੈ ਕਿ, ਜੇਕਰ ਸਾਰੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਦੇਸ਼ ਸੱਚਮੁੱਚ ਧਰਤੀ 'ਤੇ ਸਵਰਗ ਬਣ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕਤੰਤਰ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ ਕਲਿਆਣਕਾਰੀ ਰਾਜ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਰ ਬੀ ਐਨ ਰਾਉ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਨਿਯਮਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇੱਕ ਸਿੱਖਿਆਦਾਇਕ ਮੁੱਲ ਹੈ। ਅਨੁਸਾਰ ਐਮ.ਸੀ. ਸੇਤਲਵਾਡ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਅਟਾਰਨੀ ਜਨਰਲ, ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਪਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਅਤੇ ਉਪਯੋਗੀ ਹਨ:

- I. ਇਹ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਸਾਰੇ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਜਾਂ ਆਮ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਵਾਂਗ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵੀਂ ਸਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਨਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਹੈ।
- II. ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਲਾਚੇਵੰਦ ਬੱਤੀ ਲਾਈਟਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨਿਆਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਯਾਨੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ।
- III. ਉਹ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ, ਵਿਧਾਨਕ ਜਾਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਲਈ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਪਿਛੋਕੜ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਲਈ ਇੱਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
- IV. ਉਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਨਿਆਂ, ਆਜ਼ਾਦੀ, ਸਮਾਨਤਾ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰੇ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਦਾ ਹੈ।

4.7 ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ: (IMPLEMENTATION OF DIRECTIVE PRINCIPLE)

ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਲਈ ਸੈਕੰਡਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉੱਤਮਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਕਈ ਸੋਧਾਂ ਅਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨੇ ਅੱਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਖਰਚਾ ਪੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਲਾਂ ਦੌਰਾਨ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਜੇਕਰ ਸਮਾਜਕ ਭਲਾਈ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕ ਨਿਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਸਮਾਜ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਹੇਠਲੇ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਬਾਕੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਨੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦੇ ਸਰਵ-ਵਿਆਪਕੀਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਸਰਕਾਰ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਲੀ ਸਿੱਖਿਆ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਤਰਜੀਹ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ 2002 ਦੀ 86ਵੀਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਆਰਟੀਕਲ, ਆਰਟੀਕਲ 21 ਏ, ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜੋ 6 ਤੋਂ 14 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਬੱਚਿਆਂ ਨੂੰ ਮੁਫਤ ਅਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਹਰ ਸਾਲ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਕੂਲ ਛੱਡਣ ਦੀ

ਪ੍ਰਤੀਸ਼ਤਤਾ ਘਟਦੀ ਰਹੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਸ਼ਣ ਲਈ ਮਿਡ-ਡੇ-ਮੀਲ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਕੂਲ ਆਉਣ ਲਈ ਪ੍ਰੋਤਸਾਹਨ ਵੀ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਕਾਸ 73ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ, 1992 ਸੀ ਜੋ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਲਈ ਇੱਕ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸੋਧ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਸੋਧ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਚੋਣ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਗ IX ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 74ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ 1992, ਮਿਊਂਸਪਲ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਚੋਣ, ਵਿੱਤ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਗ IX A ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਵਿਕੇਂਦਰੀਕਰਣ ਅਤੇ ਸਥਾਨਕ ਸਵੈ-ਸ਼ਾਸਨਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵੱਲ ਇੱਕ ਮਹਾਨ ਕਦਮ ਸਨ।

ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਗਰੀਬੀ ਹਟਾਉਣ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਦੇ ਮੌਕੇ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗ੍ਰਾਮ ਸੜਕ ਯੋਜਨਾ 2000, ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਗ੍ਰਾਮੀਣ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਗਾਰੰਟੀ ਐਕਟ 2005, ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਸ ਅਤੇ ਰੁਜ਼ਗਾਰ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਈ ਹੋਰ ਸਕੀਮਾਂ।

ਬਾਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਐਕਟ 1986, ਬਾਲ ਵਿਆਹ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ 1929, ਚਿਲਡਰਨ ਐਕਟ 1960, ਚਿਲਡਰਨ ਐਕਟ 1933, ਬਾਲ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ, 2005, ਬਾਲ ਮਜ਼ਦੂਰੀ ਐਕਟ 1986, ਬਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ 2005 ਵਰਗੇ ਕਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਐਕਟ 2006 ਅਤੇ ਹੋਰ।

ਬੈਂਕਾਂ ਅਤੇ ਬੀਮਾ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰੀਕਰਨ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵੱਲ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਦਮ ਸਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਇੱਕ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਾਉਂਟੀ ਦੇ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਿਤ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਗਠਨ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਇੱਕ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ, ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਹੇਠ, 15 ਮਾਰਚ, 1950 ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹੁਣ ਤੱਕ 11 ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਲਾਗੂ ਹੋ ਚੁੱਕੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ 12ਵੀਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾ ਯੋਜਨਾ ਚੱਲ ਰਹੀ ਹੈ

ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਵੀ ਉਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਨੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਜਤਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਸਦੇ ਮੂਲ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਨੇ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤੀ ਹੇਠ ਕਈ ਸ਼ਾਂਤੀ ਰੱਖਿਅਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਪੱਧਰ 'ਤੇ ਚੁੱਕੇ ਗਏ ਅਜਿਹੇ ਕਦਮਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਔਰਤਾਂ, ਬੱਚਿਆਂ, ਸਮਾਜ ਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਤਬਕਿਆਂ ਅਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ 'ਚ ਇੰਨੇ ਉੱਚੇ ਕਦਮਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਕੋਈ ਖਾਸ ਫਰਕ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਉਪਾਅ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ

4.8 ਰਾਜ ਦੀ ਨੀਤੀ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ: (RELATIONSHIP BETWEEN FUNDAMENTAL RIGHTS AND DIRECTIVE PRINCIPLES OF STATE POLICY)

ਭਾਗ III ਅਤੇ ਭਾਗ IV ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਸਰ ਬੀ.ਐਨ. ਰਾਉ ਦੁਆਰਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- ਨਿਆਂਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ

- ਗੈਰ - ਨਿਆਂਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ

ਨਿਆਂਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਭਾਗ -III ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸੀ ਜਦੋਂ ਕਿ ਗੈਰ-ਇੱਜਤਯੋਗ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ IV ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣ ਗਿਆ। ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਜਾਂ ਭਾਗ III ਦੇ ਨਾਲ ਟਕਰਾਅ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਜਿਸ ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹਾਂ, ਉਹ 1964 ਦੇ ਸੱਜਣ ਸਿੰਘ ਬਨਾਮ ਰਾਜਸਥਾਨ ਰਾਜ ਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਜਸਟਿਸ ਮਧੂਕਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੁਕਮ ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਭਾਗ III ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਟੱਲ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸਦੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ। ਗਤੀਸ਼ੀਲਤਾ ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਉਸਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਭਾਗ IV ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਬੁਨਿਆਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਗ III ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਇਕਸੁਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਚੰਪਕਮ ਦੇਰਾਰਾਜਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਇਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਓਵਰਰਾਈਡ ਕਰਨ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ 'ਰੇਤ ਦੀ ਰੱਸੀ' ਵਿੱਚ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਸੰਸਦ ਨੇ ਗੋਲਕਨਾਥ ਕੇਸ (1967) ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ 'ਤੇ ਪ੍ਰਤੀਕਿਰਿਆ 24ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ (1971) ਅਤੇ 25ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ (1971) ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਦਿੱਤੀ। 24ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ ਨੇ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਐਕਟਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਜਾਂ ਖੋਹਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। 25ਵੇਂ ਸੋਧ ਐਕਟ ਨੇ ਇੱਕ ਨਵਾਂ ਅਨੁਛੇਦ 31 ਸੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਨ:

1. ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਜੋ ਧਾਰਾ 39 (ਬੀ) ਅਤੇ (ਸੀ) ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਏ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਧਾਰਾ 14, ਆਰਟੀਕਲ 19 ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ (ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਛੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ) ਭਾਸ਼ਣ, ਅਸੈਂਬਲੀ, ਅੰਦੋਲਨ, ਆਦਿ) ਜਾਂ ਧਾਰਾ 31 (ਜਾਇਦਾਦ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ)।
2. ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਾਰੇ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਇਹ ਅਜਿਹੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟਕਰਾਅ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਭਾਰ ਬਾਅਦ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।
- ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਰੇਕ ਐਕਟ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 3 ਲਈ ਇੱਕ ਵਾਜਬ ਪਾਬੰਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

'ਕੇਸਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ' ਕੇਸ (1973) ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਆਰਟੀਕਲ 31 ਸੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਉਪਬੰਧ ਨੂੰ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਅਵੈਧ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਬੁਨਿਆਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ, ਇਸ ਨੂੰ ਖੋਹਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਧਾਰਾ 31 ਸੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਪਹਿਲੇ ਉਪਬੰਧ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਵੈਧ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਮਿਨਰਵਾ ਮਿੱਲਾਂ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਜਸਟਿਸ ਚੰਦਰਚੂੜ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਅੰਤ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ", ਉਪਰੋਕਤ ਅੰਤ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਦਰਸਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ (ਪੈਰਾ 56 ਅਤੇ 57) ਵਿੱਚ, ਜੇ ਇਹ ਵੀ ਵਿਵਸਥਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਸੁਰਤਾ ਅਤੇ ਸੰਤੁਲਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਬੁਨਿਆਦੀ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਇੱਕ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਬੰਧੂਆ ਮੁਕਤੀ ਮੋਰਚਾ ਦੇ ਕੇਸ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਗੱਲ ਉਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜਸਟਿਸ ਪੀ.ਐਨ. ਪੰਨਾ 163 ਵਿੱਚ ਭਗਵਤੀ ਨੇ ਉਸੇ ਫੈਸਲੇ ਦਾ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ: ਆਰਟੀਕਲ 21 ਦੇ ਅਧੀਨ ਦਰਜ ਸ਼ੇਸ਼ਣ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਮਨੁੱਖੀ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਜੀਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਆਰਟੀਕਲ 39 ਅਤੇ 41 ਅਤੇ 42 ਦੀ ਧਾਰਾ (ਈ) ਅਤੇ (ਐਫ) ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ 2015 ਦੇ ਚਾਰੂ ਖੁਰਾਣਾ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਦੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ (ਭਾਗ 3 ਅਤੇ ਭਾਗ 4) ਦੇ ਮਹੱਤਵ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦਿਆਂ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਸਮਾਨਤਾਵਾਦੀ ਸਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾਲਈ ਇੱਕ ਰੱਥ ਦੇ ਦੋ ਪਹੀਏ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ, ਮੌਜੂਦਾ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਉੱਤੇ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ, ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੋਧ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਮੂਲ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀ।

4.8.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੁਣ ਇੱਕ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ?

.....
 .....
 .....

2. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੋਈ ਦੋ ਗਾਂਧੀਵਾਦੀ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖੋ।

.....
.....
.....

4.9 ਸੰਖੇਪ: (SUMMARY)

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ, ਇਹ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਜ਼ਮੀਰ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੋ ਵੀ ਚੇਣਾਂ ਵਿੱਚ ਜੇਤੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਸ੍ਰੀ ਅਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਣਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਲੋਕਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰਾਲਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ 4 ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਹਲਕੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ"। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਹਨਾਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੇਧ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੇ ਯਤਨ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਰਾਜ ਲਈ ਨੈਤਿਕ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵੀ ਸਾਬਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਤਮਾ ਹੈ ਕਿ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹਨ ਅਤੇ ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਟਕਰਾਅ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲ ਦਿੱਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ।

4.10 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

4.10.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (LONG QUESTIONS)

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗਾਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋ।
2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।
3. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਅਤੇ ਮੁਲਾਂਕਣ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
4. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

4.10.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (SHORT QUESTIONS)

1. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?
2. ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ।
3. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਕੋਈ ਪੰਜ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਲਿਖੋ।

4. ਰਾਜ ਨੀਤੀ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦੀ ਉਪਯੋਗਤਾ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।

4.11. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS):

- Granville Austin, *The Indian constitution: cornerstone of a nation*, oxford university press, Bombay, 1972.
- D.D. Basu, *Introduction to the constitution of India*, prentice Hall of India, New Delhi, 1992.
- J.R. Siwach, *Dynamics of Indian government and politics*, Sterling publishers Pvt. Ltd. New Delhi, 1985.
- P.M. Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing, Delhi, 1992.
- M.P. Jain, *Indian constitutional law*, wadhwa, Third Edition (1978).
- M.V. Pylee, *Constitutional Government in India*, Bombay, Asia Publishing House, 1977.
- M. Laxmikanth, *Indian polity* McGraw Hill India, 2016.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 5: ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ: ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE)

5.0: ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

5.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ

5.4 ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦਾ ਸੁਭਾਅ

5.4.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

5.5 ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ

5.5.1 ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਬੰਧ

5.5.2 ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (ਵਿਸ਼ਾ ਵਸਤੂ)

5.5.3 ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਬੰਧ

5.5.4 ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ

5.6 ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ

5.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

5.7 ਸੰਖੇਪ

5.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

5.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

5.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

5.0. ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (Learning Objectives)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ

- ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਕਿਉਂ ਅਪਣਾਇਆ
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਣ ਲਈ
- ਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਅਰਥ ਸੰਘੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣਨ ਲਈ
- ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਏਕਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ
- ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕਰੋਗੇ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰਨ ਲਈ
- ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇ-ਗੁਣਾ ਵੰਡ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ (ਕਾਰਜਕਾਰੀ) ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਉੱਤੇ ਕਿਵੇਂ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ
- ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਵੱਧ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਪਿੱਛਲੇ ਤਰਕ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ
- ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ

5.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (Key Words): ਸੰਘੀ, ਇਕਾਤਮਿਕ, ਸੰਵਿਧਾਨ, ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸੰਬੰਧ

5.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION):

ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਵੇਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ

ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸੱਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਭਾਰਤੀ ਰੂਪ ਸੰਘੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਇਕਾਤਮਕ ਹਨ। ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਦੀ ਤਸਦੀਕ ਕਰਨ ਲਈ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਇਹ ਆਲੋਚਨਾ ਕਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਜਾਇਜ਼ ਹੈ? ਇਸ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ, ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨਾ ਉਚਿਤ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਅਰਧ-ਸੰਘਵਾਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਅਨੁਸੂਚੀ 7 ਅਧੀਨ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਵੰਡ ਅਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ 7ਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਵਿੱਚ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਪਹਿਲੀ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਤੀਜੀ ਸੂਚੀ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਜੇ.ਪੀ. ਰਾਓ ਪਟੀਸ਼ਨਰ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਸੰਘ, ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਦਾ ਸਬੰਧ ਹੈ, ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 254 ਤੋਂ ਦਿਖਾਈ ਦੇਵੇਗੀ"। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਅੱਗੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਇਹ ਬਹੁਤ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਕੋਲ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਉੱਤੇ ਓਵਰਰਾਈਡਿੰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਦੀ ਸੂਚੀ (ਦੂਜੀ ਸੂਚੀ) ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਵੇਗੀ"।

ਭਾਰਤੀ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੇ ਇਸ ਤੱਥ ਨੂੰ ਮਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘਵਾਦ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਰੂਪ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਬਨਾਮ ਭਾਰਤ ਸੰਘ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਵ-ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਪੂਰਨ ਸੰਘਵਾਦ' ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।¹ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਰਾਜ ਬਨਾਮ ਕੇਸੋਰਮ ਇੰਡਸਟਰੀਜ਼ ਲਿਮਟਿਡ ਅਤੇ ਹੋਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਿਖਰਲੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਸੰਘਵਾਦ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਤਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਧਾਨਕ ਇੰਦਰਾਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।"² ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਨੂੰਨੀ ਵਿਦਵਾਨ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਕੇ.ਸੀ. ਵੇਅਰ ਹੀ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ "ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਰਧ-ਸੰਘੀ ਹੈ।"³

5.3 ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀਆਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ (FEATURES OF INDIAN FEDERALISM)

ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੀਏ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ।

¹ State of West Bengal v. Union of India 1963 AIR SC 1241

² The State of West Bengal v. Kesoram Industries Ltd. & Ors [2004] Insc 28 (15 January 2004).

³ *Federal Government*, by KC Wheare, 1961

ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ (Written Constitution)

ਕਿਸੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਨੂੰ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ, ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੋਵੇ। ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵੇਂ ਲੋੜ ਪੈਣ 'ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਤੱਥ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਲਿਖਤੀ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਜੋ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਲੰਬੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਇੱਕ ਸਰਵਉੱਚ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਸੁਤੰਤਰ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ (Rigid Constitution)

ਇੱਕ ਸੰਖੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਕਰਨਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਐਥਾ ਅਤੇ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਕੰਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਗੱਲ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਦਨ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਹਾਜ਼ਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਸੋਧ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਹਨ ਜੋ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 50% ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਭਾਵ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੋਧ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਕੇ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸਮੇਂ ਦੀ ਖਪਤ ਅਤੇ ਥਕਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਕਠੋਰ ਹੈ।

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (Division of Powers)

ਸਾਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਸਪੱਸ਼ਟ ਵੰਡ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਆਪਣੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਸੋਧਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਰੋਕਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਡਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਘ ਸੂਚੀ, ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ।

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ (Supremacy of the Judiciary)

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਅਸਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਇਸਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਵਸਥਾ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਇਸ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

5.4 ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦਾ ਸੁਭਾਅ (NATURE OF INDIAN FEDERALISM)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 1 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਭਾਰਤ 'ਰਾਜਾਂ ਦਾ ਸੰਘ' ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਸਥਾ ਦੀ ਉਪਜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਕੋਲ ਸੰਘ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਘ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਹੈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਅਖੰਡ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਪਾਲ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਏਜੰਟ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਨੇੜਿਓਂ ਨਜ਼ਰ ਮਾਰੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ। ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਜਾਰੀ ਰੱਖੇ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸੰਘ ਵਿੱਚ ਇਕਾਈਆਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਘੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਭਾਵ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸਮਾਨ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਹ ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਸੈਨੇਟ ਵਿੱਚ ਬਿਨਾਂ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਆਕਾਰ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਕੀਤੇ ਬਰਾਬਰ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਮੁੱਖ ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨਰ, ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੇਧਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿਰਫ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੇਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਦੋਹਰੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਥੇ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਿਖਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਸੌਂਪ ਕੇ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਵਿੱਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਨੁਕਸਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਕੇਂਦਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹਨ। ਇੱਕ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਕਥਨ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੀ ਸਹੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਹੈ ਪਰ ਕੁਦਰਤ ਵਿੱਚ ਏਕਾਤਮਕ ਹੈ, ਜਾਇਜ਼ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਬਾਰੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਡੂੰਘਾਈ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

5.4.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਕੀ ਅਰਥ ਹੈ?

.....
.....
.....

2. ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਬਾਰੇ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਦੱਸੋ?

.....
.....
.....

5.5 ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧ (RELATIONS BETWEEN CENTRE AND STATE)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਭਾਗ XI ਸੰਖ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ - ਵਿਧਾਨਿਕ ਸੰਬੰਧ (ਆਰਟੀਕਲ 245-255), ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਬੰਧ (ਆਰਟੀਕਲ 256-263) ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ (ਆਰਟੀਕਲ 268-293)। ਇਹਨਾਂ ਬਾਰੇ ਹੇਠਾਂ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ-

5.5.1. ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਬੰਧ (LEGISLATIVE RELATIONS)

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਭਾਗ XI (ਆਰਟੀਕਲ 245-254) ਦੇ ਚੈਪਟਰ 1 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਦੇ-ਗੁਣਾ ਵੰਡ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਇਹ ਵੰਡ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹੈ।

ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ (Territorial Jurisdiction):- ਖੇਤਰ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਆਰਟੀਕਲ 245(1) ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਰਾਜ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਖੇਤਰ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਖੇਤਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇਹ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਮੇਂ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹ ਅਜਿਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਈਆਂ ਜਾਣ।

ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਨੂੰ 'ਭਾਰਤ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾ ਸਿਰਫ ਰਾਜ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।' ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 246 (1) ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਸਦ 'ਖੇਤਰ ਬਾਹਰੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ' ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਆਰਟੀਕਲ 245(2) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕਾਨੂੰਨ ਨਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਵੇਗਾ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਸਗੋਂ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਸਥਿਤ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਾਂ ਅਤੇ ਜਾਇਦਾਦ ਨਾਲ ਵੀ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਣਗੇ।

ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ (ਵਿਸ਼ਾ ਵਿਸ਼ਾ) (Distribution of Powers (Subject Matter))

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਘੀ ਰੂਪ ਅਧੀਨ, ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਥਾਨਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਿਛੋਕੜ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ ਸੰਪੰਨ ਰਾਜ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੋਣ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਵਿਸ਼ੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਕੋਲ ਹਨ। ਆਸਟਰੇਲੀਆ ਨੇ ਵੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਇਕਹਿਰੀ ਗਣਨਾ ਦੇ ਇਸ ਪੈਟਰਨ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ, ਕੈਨੇਡਾ ਨੇ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਦੇਹਰੀ ਵੰਡ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੇ ਤਜਰਬੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਿਸਦੇ ਕਰਕੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਘਰੇਲੂ ਯੁੱਧ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਜਿਹਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੇ ਕੈਨੇਡਾ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਈ ਗਈ ਦੇਹਰੀ ਸੰਘੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣ ਗਿਆ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਨਾਮਕ ਤੀਜੀ ਸੂਚੀ ਜੋੜ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ, ਵਿਧਾਨਕ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸੱਤਵੀਂ ਅਨੁਸੂਚੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ ਹੈ- ਇੱਕ ਕੇਂਦਰ ਲਈ ਅਤੇ ਦੂਜੀ ਰਾਜ ਲਈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤ ਦੇ ਹੁਣ 100 (ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ 97) ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸੂਚੀ ਹੈ ਇਸ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ, ਰੇਲਵੇ, ਡਾਕ ਅਤੇ ਟੈਲੀਗ੍ਰਾਫ, ਇਨਕਮ ਟੈਕਸ, ਕਸਟਮ ਡਿਊਟੀ, ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਲਈ ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ (ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ 66) ਹੁਣ 59 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਸਥਾਨਕ ਹਿੱਤਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ- ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਪਾਰ ਅਤੇ ਵਣਜ, ਪੁਲਿਸ, ਮੱਛੀ ਪਾਲਣ, ਜੰਗਲਾਤ, ਉਦਯੋਗ, ਆਦਿ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਕੋਲ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ (ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ 47) ਹੁਣ 52 ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਲਈ ਸਾਂਝੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ: ਸਟੈਂਪ ਡਿਊਟੀ, ਦਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਜ਼ਹਿਰ, ਬਿਜਲੀ, ਅਖਬਾਰ ਆਦਿ। ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਟਕਰਾਅ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸੰਘੀ ਕਾਨੂੰਨ ਰਾਜ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਤਿੰਨ ਸੂਚੀਆਂ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਵੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

5.5.2 ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਸੰਬੰਧ (ADMINISTRATIVE RELATIONS)

ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(i) ਆਮ ਅਤੇ (ii) ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਸਥਿਤੀਆਂ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕਈ ਤਕਨੀਕਾਂ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਮ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਰੱਖਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਦੇਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਦਾ ਇਹ ਕੰਟਰੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਾਰਨ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 155-156 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਧਾਰਾ 304 ਉਸਨੂੰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ; ਆਰਟੀਕਲ 213 ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਰਾਜਪਾਲ ਖਾਸ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲ 200 ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਖਵੇਂ ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀਟੋ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦਾ ਇਹ ਇਰਾਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚਾ ਤਿਆਰ ਕਰੇ ਜੋ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਹਿਯੋਗ ਅਤੇ ਤਾਲਮੇਲ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰੇ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਅਜੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਵਰਤਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਉਦੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹੀ ਦਿਸ਼ਾ ਕਿਸੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਸੰਚਾਰ ਦੇ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਨਿਰਮਾਣ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਰੇਲਵੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਵੀ ਅਤੇ ਰੱਖ-ਰਖਾਅ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਕਾਨੂੰਨ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਦਰਿਆਈ ਵਿਵਾਦਾਂ 'ਤੇ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿਰਫ਼ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਵਿਵਾਦਾਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਇੱਕ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕੁਝ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੁਭਾਅ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰ ਹੋਵੇ। ਆਈ ਏ ਐਸ ਅਤੇ ਆਈ ਪੀ ਐਸ ਵਰਗੀਆਂ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਇਸ ਦੀ ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਇਸ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਵਿੱਚ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰੀਖਿਆ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜਾਂ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਇੱਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜੋ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਆਲ ਇੰਡੀਆ ਸਰਵਿਸ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਨਿਯੰਤਰਣ ਯੂਨੀਅਨ ਨੂੰ ਸੌਂਪਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਗਿਣੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਕੋਲ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਆਪਣੀ ਪਹੁੰਚ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਘ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਘੇਰਾ ਇੰਨਾ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਵਿੱਚ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰੀ ਪੁਲਿਸ ਬਲ ਅਤੇ ਫੌਜ ਤਾਇਨਾਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੁਝ ਖਾਸ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਤਰਾਜ਼ਾਂ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸੀਆਰਪੀਐਫ ਜਾਂ ਬੀਐਸਪੀ ਦੀ ਤਾਇਨਾਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਕੇਂਦਰ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

5.5.3 ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ (FINANCIAL RELATIONS)

ਕੇਂਦਰ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਨ ਲਈ, ਦੇਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵੱਲ ਉਚਿਤ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇਵਾਂ ਲਈ ਮਾਲੀਏ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਸਰੋਤ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਦੇ ਦਾਇਰੇ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਟੈਕਸ ਲਗਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਵਾਰ, ਕੇਂਦਰ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਅਧਾਰ ਵਾਲੇ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਥਾਨਕ ਅਧਾਰ ਵਾਲੇ ਟੈਕਸ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸੰਘੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀਆਂ ਵਸਤੂਆਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (i) ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਜੋ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਅਤੇ ਨਿਯੋਜਨ ਰਾਜਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਚਿਕਿਤਸਕ ਅਤੇ ਟਾਇਲਟ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਆਦਿ 'ਤੇ ਸਟੈਂਪ ਡਿਊਟੀਆਂ ਅਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ।
- (ii) ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਹਨ ਜੋ ਸੰਘ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰੇਲਵੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਹਵਾਈ ਆਦਿ।
- (iii) ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਸੰਸਦ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਟੈਕਸ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡੇ ਜਾਣ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ- ਯੂਨੀਅਨ ਐਕਸਾਈਜ਼ ਡਿਊਟੀ, ਟਾਇਲਟ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ 'ਤੇ ਆਬਕਾਰੀ ਆਦਿ।

- (iv) ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੀ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਕਸਟਮ, ਆਮਦਨ ਕਰ 'ਤੇ ਸਰਚਾਰਜ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।
- (v) ਅਜਿਹੇ ਟੈਕਸ ਹਨ ਜੋ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਅਤੇ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ- ਖੇਤੀਬਾੜੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਹੋਰ ਟੈਕਸ। ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਬਿਹਤਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਿਆਰ ਹੈ।

ਰਾਜ ਦਾ ਵਿੱਤ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਦੇ ਖਰਚੇ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇ। ਵਿੱਤੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਵਿਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਲੋਂ ਸੂਬੇ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ 'ਤੇ ਹੋਰ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਵੀ ਲਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕੇਂਦਰੀ ਯੋਜਨਾ ਦੀਆਂ ਤਰਜੀਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਅਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਸਪਾਂਸਰ ਕੀਤੀਆਂ ਸਕੀਮਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਗ੍ਰਾਂਟਾਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਯੋਜਨਾ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਇੱਕ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਕੇਂਦਰੀਕ੍ਰਿਤ ਯੋਜਨਾ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਰਾਜ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲਕਦਮੀਆਂ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇਗਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਦੀਆਂ ਮੁੱਢਲੀਆਂ ਚਿੰਤਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ, ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇ ਫੇਰੀ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਸਦਭਾਵਨਾ ਦੀ ਘਾਟ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਲਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਭੂਮਿਕਾ ਸੌਂਪੀ ਗਈ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਮਲ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਹੋਈ।

ਪਿਛਲੇ ਕੁਝ ਦਹਾਕਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੇ ਇਹ ਖੁਲਾਸਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਦੋਸਤਾਨਾ ਸੰਬੰਧ ਰਹੇ ਹਨ। ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਬਜਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਵਿੱਚ ਅਸਹਿਮਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਤਾਲਮੇਲ ਬਿਠਾਉਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸੇ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ, ਪਿਛਲੇ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਦੌਰਾਨ, ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਸੁਧਾਰ ਕਮਿਸ਼ਨ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਕਮਿਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੀਤੀ ਹੈ ਜਿਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਂਦਰ ਰਾਜ ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਿਤ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਨਾ ਹੈ।

5.6 ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ (THE SARKARIA COMMISSION)

ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ ਅਤੇ ਉਪਾਵਾਂ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿਧਾਨਿਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਢੁਕਵੀਂ ਨੀਤੀ ਅਪਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਬੁਨਿਆਦੀ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਸੀ ਕਿ ਸੰਘਵਾਦ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਸੰਸਥਾਗਤ ਸੰਕਲਪ ਹੋਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਕਮਿਸ਼ਨ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵਧੇਰੇ ਠੋਸ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸਥਾਈ ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਹ ਵੀ ਰਾਏ ਸੀ ਕਿ ਪਿਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੱਛੜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਦਾ ਆਰਥਿਕ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾਬੱਧ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਵੱਖਵਾਦੀ ਰੁਝਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਮੀ ਆਵੇਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇਸ ਨੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਯੂਨੀਅਨ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਆਪਸੀ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਅਸਹਿਮਤੀ/ਮਤਭੇਦਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸਨੇ ਵਧੇਰੇ ਵਿੱਤੀ ਸਰੋਤਾਂ ਦੀ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਮੰਗ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ। ਇਸ ਨੇ ਅੱਗੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਰਥਿਕ ਉਦਾਰੀਕਰਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੀਆਂ ਸੋਧਾਂ ਕਰਕੇ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਧਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

5.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II(CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਕਿਹੜਾ ਹਿੱਸਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ?

.....
.....
.....

2. ਸਰਕਾਰੀਆ ਕਮਿਸ਼ਨ ਕੀ ਹੈ?

.....
.....
.....

5.7 ਸੰਖੇਪ (Summary)

ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਵੰਡ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਇੱਕ ਲਿਖਤੀ ਅਤੇ ਕਠੋਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ, ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕਈ

ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਹੈ, ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਇੱਕ ਸੱਚੇ ਸੰਘ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਗੈਰ-ਸੰਘੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨਾ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਕਹਿਰੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ, ਇਕਹਿਰੀ ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ, ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਰਾਜਪਾਲ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀ ਅਸਮਾਨਤਾ ਆਦਿ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ।

ਇਹ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਤਰਜੀਹ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਕਸਰ ਰਾਜ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਹੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਗਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਿਕ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵਿਧਾਨਕ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਅਤੇ ਵਿੱਤੀ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਦੀ ਉਪਰੋਕਤ ਚਰਚਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਰਾਜਾਂ ਨਾਲੋਂ ਮੁਕਾਬਲਤਨ ਮਜ਼ਬੂਤ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਸੌਂਪਣ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਰਕ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਏਕਤਾ ਅਤੇ ਅਖੰਡਤਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਲਈ, ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਹਿਕਾਰੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਾਲੇ ਸਬੰਧ ਸਦਭਾਵਨਾਪੂਰਨ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ।

5.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

5.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਇਕਸਾਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
2. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਹਰੇਕ 'ਤੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ-

I. ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਸੰਬੰਧ

II. ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਵਿੱਤੀ ਸੰਬੰਧ

III. ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਸੰਬੰਧ

3. "ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸੰਘੀ ਹੈ ਪਰ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਇਕਾਤਮਿਕ ਹੈ"। ਟਿੱਪਣੀ ਕਰੋ।
4. ਸਹਿਕਾਰੀ ਸੰਘਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?
5. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕੇਂਦਰ ਦੀ ਲੋੜ ਕਿਉਂ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ?

6. ਭਾਰਤੀ ਸੰਘਵਾਦ ਦੀਆਂ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਕੀ ਹਨ?

5.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉੱਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸੋਚਦੇ ਹੋ ਕਿ ਭਾਰਤ ਨੇ ਸੰਘਵਾਦ ਦਾ ਪੂਰਨ ਰੂਪ ਅਪਣਾ ਲਿਆ ਹੈ? ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਦਸੋ।
2. ਕੇਂਦਰ-ਰਾਜ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀਆਂ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਹੋ? ਆਪਣੇ ਜਵਾਬ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਰਨ ਦਸੋ।
3. ਭਾਰਤੀ ਸੰਘੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਦੁਆਰਾ ਅਪਣਾਏ ਗਏ ਸਿਸਟਮ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ? ਇਸ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਸੰਖੇਪ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।
4. ਅਰਧ-ਸੰਘਵਾਦ ਕੀ ਹੈ?
5. ਸੰਘੀ, ਰਾਜ ਅਤੇ ਸਮਵਰਤੀ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਕਰੋ।

5.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- Constitutional Assembly Debates, Vol. 5, P.37,1949
- Basu, D.D., Introduction to the Constitution of India, Wadhwa and Company Law Publishers, New Delhi, 2005
- Basu, D.D., Constitutional Law of India, Prentice Hall of India, 1991
- Tope, T.K., Constitutional Law of India (Edn.), 1982
- Basu, D.D., Comparative Federalism, Prentice Hall of India, New Delhi, 1987

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 6: ਯੂਨੀਅਨ ਕਾਰਜਕਾਰੀ: ਪ੍ਰਧਾਨ- ਚੋਣ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸਰੰਚਨਾ (STRUCTURE)

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

6.3 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ

6.3.1 ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇਕਸਾਰਤਾ

6.3.2 ਯੋਗਤਾ

6.3.3 ਸਹੂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਸ਼ਟੀ

6.3.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ

6.3.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ

6.3.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਮਿਆਦ

6.3.7 ਮਹਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

6.3.8 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ

6.3.9 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

6.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

6.4.1 ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

6.4.2. ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

6.4.3. ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

6.4.4. ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

6.4.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

6.4.6 ਕੂਟਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

6.4.7 ਫੌਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

6.4.8 ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

6.4.9 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਾਫੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

6.5 ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

6.5.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

6.6 ਸੰਖੇਪ

6.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

6.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ

6.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ

6.8 ਹਵਾਲੇ

6.9 ਸੁਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

6.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼: (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਧੀ, ਯੋਗਤਾ, ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣ।
- ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ।
- ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨ।

6.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS)

ਇਲੈਕਟੋਰਲ ਕਾਲਜ, ਇੰਪੀਚਮੈਂਟ, ਵੀਟੋ ਪਾਵਰ, ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਬਣਾਉਣਾ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ।

6.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪੈਟਰਨ 'ਤੇ ਮਾਡਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਏਕਤਾ, ਅਖੰਡਤਾ ਅਤੇ ਏਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਆਰਟੀਕਲ 52 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

6.3 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ (ELECTION OF THE PRESIDENT)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸਗੋਂ ਇਲੈਕਟੋਰਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਮੈਂਬਰ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ:

1. ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ।
2. ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ।
3. ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੁਡੂਚੇਰੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ, ਵਿਧਾਨ ਪਰਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਅਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ (ਦੋ-ਸਦਨੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ) ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਅਤੇ ਪੁਡੂਚੇਰੀ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੇ।

ਆਰਟੀਕਲ-55(3) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, "ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਪਾਤਕ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੰਗਲ ਤਬਾਦਲਾਯੋਗ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਕਰਵਾਈ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਅਜਿਹੀ ਚੋਣ ਦੀ ਵੇਟਿੰਗ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਹੋਵੇਗੀ।"

6.3.1 ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿਚ ਇਕਸਾਰਤਾ- (UNIFORMITY IN THE SCALE OF REPRESENTATION)

ਆਰਟੀਕਲ 55 ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੇ ਪੈਮਾਨੇ ਵਿਚ ਜਿੱਥੋਂ ਤੱਕ ਵਿਹਾਰਕ ਹੋਵੇ ਇਕਸਾਰਤਾ ਦਾ ਫਾਰਮੂਲਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਾਰਮੂਲਾ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ:

1. ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਹਰੇਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਰਾਜ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਨੂੰ ਵੰਡਣ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਗੁਣਜ ਹੋਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਵੋਟਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਵਿਧਾਇਕ ਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ = ਰਾਜ ਦੀ ਕੁੱਲ ਆਬਾਦੀ/ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ $\times 1$
 $\div 1000$

2. ਸੰਸਦ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ-ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰੇਕ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਮੈਂਬਰ ਕੋਲ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ ਨਾਲ ਵੰਡ ਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

ਇੱਕ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਮੁੱਲ = ਸਾਰੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਿਧਾਇਕਾਂ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਕੁੱਲ ਮੁੱਲ/ਸੰਸਦ ਦੇ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਅਨੁਪਾਤਕ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕਲੇ ਤਬਾਦਲੇਯੋਗ ਵੋਟ ਦੇ ਜ਼ਰੀਏ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਵੇਟਿੰਗ ਗੁਪਤ ਮਤਦਾਨ ਦੁਆਰਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਫਲ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਵਾਪਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਲਈ, ਵੋਟਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੋਟਾ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ। ਕੋਟੇ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਦੁਆਰਾ ਪਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਵੈਧ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਵੰਡ ਕੇ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (ਇੱਥੇ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਹੈ) ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਤੇ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਫਾਰਮੂਲੇ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

$$\text{ਚੋਣ ਕੋਟਾ} = \frac{\text{ਪੇਲ ਹੋਈਆਂ ਵੈਧ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸੰਖਿਆ}}{1+1+1}$$

ਇਲੈਕਟੋਰਲ ਕਾਲਜ ਦੇ ਹਰੇਕ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਇੱਕ ਬੈਲਟ ਪੇਪਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵੋਟਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਸਮੇਂ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਦੇ ਉਲਟ 1,2,3,4 ਆਦਿ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲਗਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਸੰਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਵੋਟਰ ਓਨੀਆਂ ਹੀ ਤਰਜੀਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨਾਂ ਉਮੀਦਵਾਰ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਹਨ।

ਪਹਿਲੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਇਸ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੋਟਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਵੋਟਾਂ ਦੇ ਤਬਾਦਲੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਘੱਟ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਦੂਜੀ ਤਰਜੀਹ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਪਹਿਲੀ ਤਰਜੀਹ ਦੀਆਂ ਵੋਟਾਂ

ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਉਮੀਦਵਾਰ ਲੋੜੀਂਦਾ ਕੋਟਾ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 71(1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਜਾਂ ਇਸ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਅਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇਗੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਐਕਟ, 1951 ਦੇ ਤਹਿਤ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚੋਣਾਵੀ ਦੁਰਵਿਹਾਰਾਂ ਲਈ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਿਰਫ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਵਾਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣਾ, ਪਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ/ਕਰਮਾਂ ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਨਾਗਰਿਕਤਾ ਬਦਲਣ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਸ਼ੰਕਿਆਂ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਜੋ ਲੋੜੀਂਦੀ ਚੋਣ ਯੋਗਤਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

6.3.2 ਯੋਗਤਾ (ELIGIBILITY)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 58 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਯੋਗ ਹੋਣ ਲਈ ਮੁੱਖ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ:

- ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੈ
- 35 ਸਾਲ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ
- ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ

ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਚੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ ਜੇ ਉਹ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨਕ ਜਾਂ ਹੋਰ ਅਥਾਰਿਟੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਉਕਤ ਸਰਕਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕੋਈ ਲਾਭ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਕੁਝ ਅਹੁਦੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਹੁਦੇ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਵਜੋਂ ਖੜ੍ਹੇ ਹੋਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਹੈ। ਇਹ:

- ਮੌਜੂਦਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ
- ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਜ ਦਾ ਰਾਜਪਾਲ
- ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦਾ ਮੰਤਰੀ (ਸਮੇਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੁੱਖ ਮੰਤਰੀਆਂ)

ਜੇਕਰ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਜਾਂ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਪਿਛਲਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਜੇਕਰ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ [ਆਰਟੀਕਲ 59(1)] ।

ਆਰਟੀਕਲ 57 ਵਿੱਚ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਹੋਰ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਾਂ ਜਿਸ ਨੇ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਮੁੜ-ਚੋਣ ਲਈ ਯੋਗ ਹੋਵੇਗਾ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣਾਂ ਐਕਟ, 1952 ਦੇ ਤਹਿਤ,[43] ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਕਾਂ ਵਜੋਂ 50 ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ 50 ਵੋਟਾਂ ਨੂੰ ਵੋਟਾਂ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਨਾਮ ਆਉਣ ਲਈ ਸੈਕਿੰਡਰ ਵਜੋਂ ਲੋੜੀਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.3.3 ਸਹੁੰ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ (OATH OR AFFIRMATION)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ (ਜਾਂ ਉਸਦੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ) ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਹੁੰ ਜਾਂ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਹੇਠ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੇਗਾ:

ਮੈਂ, (ਨਾਮ), ਪਰਮੇਸ਼ੁਰ ਦੇ ਨਾਮ ਦੀ ਸਹੁੰ ਖਾਂਦਾ ਹਾਂ (ਜਾਂ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹਾਂ) ਕਿ ਮੈਂ ਭਾਰਤ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੂੰ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਨਾਲ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ (ਜਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਵਾਂਗਾ), ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਾਲ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਰੱਖਿਆ, ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਰੱਖਿਆ ਕਰਾਂਗਾ, ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਗਣਰਾਜ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਅਤੇ ਭਲਾਈ ਲਈ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰਾਂਗਾ।

6.3.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ (SALARY AND ALLOWANCES OF THE PRESIDENT)

ਆਰਟੀਕਲ-59(3) ਦੇ ਤਹਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਤੈਅ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਹੈ। ਦਸੰਬਰ, 2008 ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ (ਸੇਧ) ਬਿੱਲ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ 1.50 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਤਨਖਾਹ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ 2018 ਦੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਇਹ ਰਕਮ ਹੋਰ ਵਧਾ ਕੇ 5 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪੈਨਸ਼ਨ ਉਸ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਦਾ 50% ਪ੍ਰਤੀ ਮਹੀਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੁਫਤ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਮੁਫਤ ਬਿਜਲੀ, ਟੈਲੀਫੋਨ, ਡਾਕਟਰੀ ਸਹੂਲਤ, ਯਾਤਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

6.3.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ (CONDITIONS OF PRESIDENT'S OFFICE)

ਕੁਝ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 59 ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਯੋਗ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣਾਂ ਲੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ:

1. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਅਤੇ ਜੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਦਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਹ ਸਮਝਿਆ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਉਸ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸੀਟ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੇ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

2. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਹੋਰ ਲਾਭ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ।

6.3.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਮਿਆਦ (TERM OF PRESIDENT'S OFFICE)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਉਸ ਦਿਨ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਿਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਪੱਤਰ ਭੇਜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹਟਾਇਆ ਜਾ

ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸਦਾ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਉਸ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਮੁੜ ਚੋਣ ਲਈ ਵੀ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸੰਖਿਆ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6.3.7 ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (PROCESS OF IMPEACHMENT)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਰਾਹੀਂ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਖਿਲਾਫ਼ ਦੋਸ਼ ਲਗਾ ਕੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੋਸ਼ ਇੱਕ ਨੋਟਿਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ ਜਿਸ 'ਤੇ ਉਸ ਘਰ ਦੇ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇੱਕ ਚੌਥਾਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਸਤਖਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਨੋਟਿਸ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ 14 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ, ਇਸ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਚਲਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਮੂਲ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਦੇ ਦੋ-ਤਿਹਾਈ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਘਰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਾ ਘਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਲਗਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੌਰਾਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਅਧਿਕਾਰਤ ਵਕੀਲ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਦੂਜਾ ਸਦਨ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਏ ਗਏ ਦੋਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਲਗਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਤਾਰੀਖ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਇਸ ਲਈ ਉਪਰੋਕਤ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦੇ ਵੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 361 ਦੇ ਤਹਿਤ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਲਈ ਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਦੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਗਵਾਹੀ ਦੇਣ ਦੀ ਉਸਦੀ ਸਵੈ-ਇੱਛਤ ਇੱਛਾ ਦੇ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਗਏ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਵੈਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਇਸ ਕੇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 24 ਜਨਵਰੀ 2006 ਨੂੰ 'ਰਾਮੇਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਐਂਡ ਓਰਸ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਐਨਥਾਰ' ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਮੁਕੱਦਮਾ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਉਸ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਲਈ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਰੱਦ ਕਰਨ ਲਈ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ ਅਣਉਚਿਤਤਾ 'ਤੇ ਅਸਤੀਫਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਾਬਕਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਕਰਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਕੋਈ ਅਪਰਾਧਿਕ ਕੇਸ ਦਰਜ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਲਏ ਗਏ ਕਈ ਫੈਸਲਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ, ਮਾੜੇ ਇਰਾਦਿਆਂ, ਰੱਦ, ਅਲਟਰਾ ਵਾਇਰਸ ਆਦਿ ਵਜੋਂ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ।

6.3.8 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਖਾਲੀ ਥਾਂ (VACANCY OF PRESIDENT'S OFFICE)

ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ:

1. ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਪੂਰਾ ਹੋਣ 'ਤੇ

2. ਮੌਤ ਦੇ ਕਾਰਨ
3. ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਕੇ
4. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਉਣਾ
5. ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਉਣਾ

ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 65 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਡਿਊਟੀ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪਵੇਗੀ, ਜੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਮਿਆਦ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਦਫਤਰ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰੀ, ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਿਊਟੀ ਦੁਬਾਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੰਦਾ।

ਇੱਕ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਡਿਸਚਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਕੋਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਛੋਟਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਮਾਨ ਭੱਤਿਆਂ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਨਿਪਟਾਰੇ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਇਆ ਹੈ - ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਛੁੱਟੀ) ਐਕਟ, 1969 - ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਇੱਕੋ ਸਮੇਂ ਖਾਲੀ ਅਸਾਮੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਏ ਜਾਣ, ਮੌਤ, ਅਸਤੀਫੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ - ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਗੈਰ-ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿੱਚ, ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ ਉਪਲਬਧ ਹੈ - ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਦੋਂ ਤਕ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤਕ ਕੋਈ ਨਵਾਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਦਾਖਲ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਇਕ ਨਵਾਂ ਚੁਣਿਆ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 65 ਦੇ ਤਹਿਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਜੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਵੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 1969 ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜ਼ਾਕਿਰ ਹੁਸੈਨ ਦੀ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ, ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੀ.ਵੀ.ਗਿਰੀ ਨੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ, ਵੀ.ਵੀ. ਗਿਰੀ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਅਹੁਦਿਆਂ (ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ) ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ 1969 ਦੀਆਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਉਮੀਦਵਾਰ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਇਸ ਸਮਾਗਮ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਜਸਟਿਸਮੁਹੰਮਦ ਹਿਦਾਇਤੁੱਲਾਅਗਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਣ ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

6.3.9 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਬਣਨ ਲਈ ਕੌਣ ਯੋਗ ਹੈ?
 .....
 .....
 .....

2. ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ?

.....
.....
.....

6.4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ (POWERS AND FUNCTIONS OF PRESIDENT)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਛੇ ਸਿਧਾਂਤਕ ਕਿਸਮਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

6.4.1 ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (EXECUTIVE POWERS)

1. **ਯੂਨੀਅਨ ਦਾ ਮੁਖੀ:** ਪ੍ਰਧਾਨ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਵਰਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਯੂਨੀਅਨ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਤੱਕ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਸੰਧੀ ਅਤੇ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਸਮਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

2. **ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ:** ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੇ ਮੁਖੀ ਵਜੋਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲਾਂ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਅਤੇ ਕਈ ਹੋਰ ਉੱਚ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਚੋਣ ਕਮਿਸ਼ਨ, ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ। ਆਦਿ

3. **ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ:** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਉਸਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇੱਥੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸਾਰੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਵਾਂਗ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਅਤੇ ਮੰਤਰਾਲੇ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਬਹੁਮਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰਨ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਖਤਿਆਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਲਾਭ ਕੇਵਲ ਅਸਧਾਰਨ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇੱਕ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਜਿੱਤਦੀ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਹੀਂ ਬਣਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਏ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਯੁੱਗ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

4. **ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ:** ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਲਈ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਤਸੱਲੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸ਼੍ਰੀ ਐਚਡੀ ਦੇਵਗੌੜਾ ਨੂੰ ਮੰਤਰਾਲੇ ਤੋਂ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 75(2) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨੂੰ ਭੰਗ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰਾਲੇ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।

5. **ਆਰਮਡ ਫੋਰਸਿਜ਼ ਦੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ:** ਰਾਜ ਦੇ ਮੁਖੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸੈਨਾਵਾਂ ਦਾ ਸਰਵਉੱਚ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੰਧੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.4.2. ਵਿਧਾਨਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ (LEGISLATIVE POWERS AND FUNCTIONS)

1. **ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ:** ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋ ਸਦਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੇਂਦਰੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦਾ ਅਨਿੱਖੜਵਾਂ ਅੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਂ ਸਾਂਝੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰੇਗਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਦਨਾਂ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ, ਜੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਚੈਂਬਰ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ 1999 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਬਾਰੂਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਦੋਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਾਜਪਾਈ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਹਾਰ ਗਿਆ ਸੀ।

2. **ਸੰਮਨ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ:** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਦਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਹਿਲੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਹਰ ਸਾਲ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਨ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ, 3 ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਨੂੰ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ [ਆਰਟੀਕਲ 86 (2)] ਨੂੰ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹਾ ਸੰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਨਾਲ ਗੰਭੀਰ ਅਸਹਿਮਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ।

3. **ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ:** ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਦਾ ਮੁੱਖ ਉਦੇਸ਼ ਜਨਸੰਖਿਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਵਰਗਾਂ ਦੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

4. **ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀ:** ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਐਕਟ ਬਣਨ ਲਈ ਉਸਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਬਿੱਲ, ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ, ਜੇ ਸੰਸਦ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੱਲੋਂ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ 'ਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਇਸ ਨੂੰ ਸੋਧ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸੋਧ ਦੇ ਦੁਬਾਰਾ ਪਾਸ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਧਾਰਾ 111 ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਰੋਕੇਗਾ। ਦੂਜੇ ਲਫਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ, ਉਸ ਲਈ ਆਪਣੀ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਦੇਣਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਨੂੰ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੇਂ ਰਾਜ ਦੇ ਗਠਨ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਸੀਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਦਲਣ ਲਈ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪੂਰਵ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਇਕ ਹੋਰ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਇਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ।

5. **ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਬਿੱਲ:** ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਉਸ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਪਾਲ ਦੁਆਰਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਵੀ ਰਾਖਵਾਂ ਰੱਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰਾਜ

ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਬਿੱਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਸਿਰਫ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਧਾਰਾ 200 ਦੇ ਤਹਿਤ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਉਸਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

6.4.3. ਆਰਡੀਨੈਂਸਾਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (POWER TO PROMULGATE ORDINANCES)

ਸਿਵਾਏ ਜਦੋਂ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਉਸ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੋਣ (ਧਾਰਾ 123)। ਅਜਿਹੇ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਦਾ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਐਕਟ ਵਾਂਗ ਹੀ ਤਾਕਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ। ਏ ਕੇ ਰਾਏ ਬਨਾਮ ਯੂਨੀਅਨ ਆਫ ਇੰਡੀਆ (1982) ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ 'ਤੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਅਤੇ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੋਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸ਼ਕਤੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਅਜਿਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੁਰੰਤ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਉਦੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਦਨ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਸਿਰਫ ਇੱਕ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਤੁਰੰਤ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਮੰਗ ਵਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਵਿਲੱਖਣ ਹੈ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਜਾਂ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਜਾਇਜ਼ ਠਹਿਰਾਉਂਦਿਆਂ ਡਾ: ਅੰਬੇਡਕਰ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਜਦੋਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਦਨਾਂ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਮੈਨੂੰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕੋ ਇੱਕ ਹੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨਾ ਹੈ ਜੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਨੂੰ ਉਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਏਗਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਮ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ। ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।

6.4.4. ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ (FINANCIAL POWERS AND FUNCTIONS)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿੱਤੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸਿਫਾਰਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਸਲਾਨਾ ਵਿੱਤੀ ਬਿਆਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਿਆਨ ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਲਈ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮਾਲੀਏ ਅਤੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਿਕਰਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਰਾਧਾਨ ਅਤੇ ਖਰਚ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਪਿਛਲੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਮਾਲੀਆ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

6.4.5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (EMERGENCY POWERS OF THE PRESIDENT)

ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀਆਂ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ (ਆਰਟ. 352);
2. ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਲਈ ਐਮਰਜੈਂਸੀ (ਆਰਟ. 356);
3. ਵਿੱਤੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ (ਆਰਟ. 360)

1. ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ: ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਭਾਰਤ ਜਾਂ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਨੂੰ ਯੁੱਧ, ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਗ਼ਾਵਤ ਜਾਂ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਦੁਆਰਾ ਖ਼ਤਰਾ ਹੋਵੇ। ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਗੂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਦੌਰਾਨ, ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸੂਚੀ ਵਿੱਚ ਦਰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 19 ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਭਾਸ਼ਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਐਸੋਸੀਏਸ਼ਨ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ, ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ੇ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਆਦਿ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਮੁਅੱਤਲ ਰਹੇਗਾ।

2. ਰਾਜ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ: ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੀ ਅਸਫਲਤਾ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਲਈ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਿਆਦ ਤਿੰਨ (3) ਸਾਲ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਹੈ।

3. ਵਿੱਤੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ: ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵਿੱਤੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਵੀ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੀ ਵਿੱਤੀ ਸਥਿਰਤਾ ਨੂੰ ਖਤਰਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਿਸਮ ਦੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਅਣਮਿੱਥੇ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਗੂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਰਾਜਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਲਈ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਸਾਰੇ ਮਨੀ-ਬਿੱਲ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਰਾਖਵੇਂ ਰੱਖੇ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਛੇਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਾਫ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

6.4.6 ਕੂਟਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (DIPLOMATIC POWERS)

ਸਾਰੀਆਂ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਸਮਝੌਤਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਤਰਫੋਂ ਗੱਲਬਾਤ ਅਤੇ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਗੱਲਬਾਤ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸਦੀ ਕੈਬਨਿਟ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਿਦੇਸ਼ੀ) ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਸੰਧੀਆਂ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅੰਤਰਰਾਸ਼ਟਰੀ ਮੰਚਾਂ ਅਤੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਰੋਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਡਿਪਲੋਮੈਟਾਂ ਭਾਵ ਭਾਰਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ ਸੇਵਾ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

6.4.7 ਮਿਲਟਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (MILITARY POWERS)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਭਾਰਤੀ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕਮਾਂਡਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਕੇਂਦਰੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜੰਗ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਸਮਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਭ-ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸੰਧੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਬਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦੇ ਮੁਖੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.4.8 ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (JUDICIAL POWERS)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਹਨ

1. ਉਹ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਅਤੇ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ
2. ਉਹ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੋਂ ਸਲਾਹ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ।
3. ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਮੁਆਫ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਛੇਟ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਾਂ ਮਾਫ਼ੀ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਦੁਆਰਾ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 72 ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ:

- I. ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਹੈ;
- II. ਸਜ਼ਾ ਜਾਂ ਸਜ਼ਾ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ (ਮਿਲਟਰੀ ਕੋਰਟ) ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- III. ਸਜ਼ਾ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੈ

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਾਫ਼ੀ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਫੈਸਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਰਾਏ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਂਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ।

6.4.9 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (PARDONING POWER OF THE PRESIDENT)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 72 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ 'ਤੇ ਉਪਰੋਕਤ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ।

1. **ਪਾਰਡਨ (Pardon)**: ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਅਤੇ ਸਜ਼ਾ ਦੇਵਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਸਾਰੀਆਂ ਸਜ਼ਾਵਾਂ, ਸਜ਼ਾਵਾਂ ਅਤੇ ਅਯੋਗਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. **ਕਮਿਊਟੇਸ਼ਨ (Commutation)**: ਇਹ ਇੱਕ ਹਲਕੇ ਰੂਪ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਦੇ ਬਦਲ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਖ਼ਤ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਧਾਰਨ ਕੈਦ ਵਿੱਚ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।
3. **ਰੀਮਿਸ਼ਨ (Remission)**: ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਵਾਕ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣਾ।
4. **ਰੇਸਪਾਇਟ (Respite)**: ਇਹ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੱਥ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਦੇਸ਼ੀ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਅਪੰਗਤਾ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਔਰਤ ਅਪਰਾਧੀ ਦੀ ਗਰਭਾਵਸਥਾ ਕਰਕੇ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਜ਼ਾ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਘੱਟ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ।
5. **ਰੈਪਰੀਵ (Reprieve)**: ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਜ਼ਾ (ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਮੌਤ) ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਸਮੇਂ ਲਈ ਲਾਗੂ ਕਰਨ 'ਤੇ ਰੋਕ ਲਗਾਉਣਾ। ਇਸ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਤੋਂ ਮੁਆਫ਼ੀ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ।

6.5 ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਜਾਂ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ (POSITION OR CHANGING ROLE OF THE INDIAN PRESIDENT IN MINORITY GOVERNMENT)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਮਾਤਰ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਖੁਦ ਵੱਡੇ ਫੈਸਲੇ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਮਸਲਾ ਡਾ. ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਦੌਰਾਨ ਹੱਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਦੇ-ਕਦਾਈਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਲਈ ਭੇਜੇ ਗਏ ਨਹਿਰੂ ਦੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਉਠਾਏ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਜੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੱਖਰੀ ਰਾਇ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦੇਣੀ ਪੈਂਦੀ ਸੀ ਪਰ ਗਣਤੰਤਰ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਫਤਵੇ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਉਭਾਰ ਨਾਲ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਮੌਕੇ ਮਿਲ ਰਹੇ ਹਨ ਜਿੱਥੇ ਉਹ ਵਿਵੇਕ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੋਣ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਇਖਤਿਆਰੀ ਚੋਣ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਸਦਨ ਦੇ ਫਲੋਰ 'ਤੇ ਬਹੁਮਤ ਸਾਬਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਵੇਕਸ਼ੀਲਤਾ ਬਣ ਗਈ। ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਵੈਕਟਰਮਨ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਿਰਫ ਸੱਠ ਦੇ ਕਰੀਬ ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ ਜੋ ਜਨਤਾ ਦਲ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਦਮ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਅਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਮੌਜੂਦਾ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੇ ਸੰਸਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਗੁਆ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਮੂਹ ਦੁਆਰਾ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸੰਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਪੜਚੋਲ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੀਜਾ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿਣਾ, ਜੋ ਉਹ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਗੁਆ ਚੁੱਕੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ।

6.5.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੂਟਨੀਤਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ?

.....
.....
.....

2. ਪਾਰਡਨ (Pardon) 'ਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

.....
.....
.....
.....

6.6 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨਾਮਾਤਰ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ; ਅਸਲ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਹੈ। ਪਰ 1989 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦਾ ਦੌਰ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਰਬੜ ਸਟੈਂਪ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ। ਉਹ ਪਾਰਟੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਹੈ; ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰੀ ਹਿੱਤਾਂ ਬਾਰੇ ਸੋਚਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਉਚਿਤਤਾ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ।

6.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

6.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ (LONG ANSWER QUESTION)

- 1 ਭਾਰਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ, ਯੋਗਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਂਦੋਸ਼ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- 2 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
- 3 ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

6.7.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ (SHORT ANSWER QUESTION)

- 1 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਯੋਗਤਾਵਾਂ ਲਿਖੋ।
- 2 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲਈ ਗਠਿਤ ਇਲੈਕਟੋਰਲ ਕਾਲਜ ਦੀ ਬਣਤਰ ਲਿਖੋ।
- 3 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਅਤੇ ਵਿਧੀ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਕਰੋ।
- 4 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਚਾਰ ਵਿਧਾਨਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਲਿਖੋ।
- 5 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਰਡੀਨੈਂਸ ਕਦੋਂ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ?
- 6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਿਖੋ।

6.8 ਹਵਾਲੇ (REFERENCES)

- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977

6.9 ਸੁਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- Dr. B. L. Fadia & Dr. Kuldeep Fadia, *Indian Government and Politics*, Sahitya Bhawan, Agra, 2017
- Dr. S. S. Awasthy, *Indian Government and Politics* (3rd Edition), Har-Anand Publications Pvt. Ltd., New Delhi, 2013

- M. Laxmikanth, *Indian Polity*, McGraw Hill Education, New Delhi, 2016
- Bidyut Chakrabarty & Rajendra Kumar Pandey, *Indian Government and Politics*, SAGE Publications Pvt Ltd., New Delhi, 2008
- J. C. Johri, *Indian Government and Politics (Basic Framework, State Structure and Political Dynamics)*, Vol. II, Shoban Lal & Co.; India, 2012
- Peu Ghosh, *Indian Government and Politics (2nd Edition)*, PHI Learning, New Delhi, 2017
- Dr. Suhas R. Morale & Dr. Dilip S. Pawar, *Indian Political System (14th Edition)*, ChandralokPrakashan, Kanpur, 2012
- J.S. Badayal, *Indian Government and Politics (Revised Edition)*, Raj Publishers, Jalandher, 2021

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 7: ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ: ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਅਹੁਦਾ ਅਤੇ

ਸਬੰਧ

ਸੰਰਚਨਾ (STRUCTURE):

7.0: ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

7.3 ਨਿਯੁਕਤੀ

7.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

7.3.2 ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਮੇਲਨ (ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ)

7.3.3. ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

7.4 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਕਾਰਜ

7.5 ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

7.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

7.7 ਸੰਖੇਪ

7.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

7.8.1. ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ

7.8.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ

7.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

7.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਭਾਰਤ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆਂ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰਨ।

7.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਕਾਰਜਕਾਰੀ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਲੋਕ ਸਭਾ, ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ

7.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION):

ਭਾਰਤ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੀ ਬਣਤਰ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਮਾਡਲ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਨਾਲ ਆਰਟੀਕਲ 74 ਅਤੇ 75, ਜੋ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਰਚਨਾ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ, ਅਸਪਸ਼ਟ ਅਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸੰਸਥਾਪਕਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨੂੰ ਅਸਪਸ਼ਟ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਅਤੇ ਸੰਮੇਲਨਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਚੱਲ ਰਹੀਆਂ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਇਕ ਸਮਾਨ ਪੈਟਰਨ ਪ੍ਰਚਲਿਤ ਹੈ, ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਗਿਕ ਹਨ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਥੇ ਅਪਣਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਧਾਰਾ ਕਿ "ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਹੋਵੇਗੀ" ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਲ ਇਸ ਨੂੰ ਖਤਮ ਨਾ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋ ਵੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦਾ ਕੰਮ ਚੱਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਯੂ ਐੱਨ ਆਰ ਰਾਓ ਦੀ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।¹

ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਆਰਟੀਕਲ 74 (1) ਲਾਜ਼ਮੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਧਾਰਨਾ ਬਦਲ ਜਾਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ

¹ U.N.R. Rao v. Indira Gandhi, A.I.R. 1971 S.C. 1002

ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਹੁਣ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਵੇਗੀ। ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਨਹੀਂ ਚਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਆਰਟੀਕਲ 74 (1) ਵਿੱਚ "ਹੋਵੇਗਾ" ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ "ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ" ਦੀ ਬਜਾਏ "ਕਰੇਗੀ" ਵਜੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਿੰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਮਲ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਝ ਰਵਾਇਤਾਂ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੁਝ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰੁਕਾਵਟਾਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਤਾਣੇ-ਬਾਣੇ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਜਿਸ ਦਾ ਮੁਖੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ [ਆਰਟੀਕਲ 75 (3)] ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹ ਹੈ।

7.3 ਨਿਯੁਕਤੀ (APPOINTMENT)

ਆਰਟੀਕਲ 75(1) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਫੈਸਲਾ ਹੈ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਮੁੱਦਾ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਜਾਂ ਮੌਜੂਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਮੌਤ ਜਾਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉੱਠਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣਨ ਅਤੇ ਸਥਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਣਗੇ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇਹ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਅਤੇ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ

ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰੱਥ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਮੁੱਖ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। "ਜੇ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਨੇਤਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ," ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਆਈਵਰ ਜੇਨਿੰਗਜ਼ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਦੇ ਸੰਦਰਭ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅਖਤਿਆਰ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਰਫ ਇਸ ਹੱਦ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੋ ਆਰਟੀਕਲ 84 ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਆਰਟੀਕਲ 102 ਦੇ ਤਹਿਤ ਅਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਅੰਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਰੱਖਦਾ ਹੋਵੇ, ਅਤੇ ਸੈਨੇਟ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕੈਣ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਵੋਟਰ ਜਾਂ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਈ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।²

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮਿਆਂ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਾਬਤ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਲਾਜ਼ਮੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਰਸਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਥਿਤੀ ਅਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਫ਼ੀ ਛੋਟ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਉਮੀਦਵਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਸਥਿਰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਅਤੇ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਸਭਾ ਦਾ ਭਰੋਸਾ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਕੁਝ ਸਹਿਮਤੀ ਵਾਲੇ ਸੰਮੇਲਨ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦੇਣਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਹਾਲਾਂਕਿ

² Kuldip nayar v. Union of India, (2006) 7 S.C.C. 1.

ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਬਹੁਮਤ ਦੀ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੀ ਸਰਕਾਰ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਹੋਰ ਪਾਰਟੀਆਂ ਇਸਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਸਰਕਾਰ, ਭਾਵੇਂ 1969 ਦੇ ਅੰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸੰਖਿਆਤਮਕ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸੀ, ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਰਹੀ। ਗਾਂਧੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੇ ਫਲੋਰ 'ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਮਤੇ ਵੱਡੇ ਫਰਕ ਨਾਲ ਹਾਰ ਗਏ ਸਨ।

7.3.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਅਤੇ ਗੁਪਤਤਾ ਦੀ ਸਹੂਂ ਕਿਉਂ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ?

.....
 .....

2. ਕਿਹੜਾ ਕਥਨ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?

(ੳ) ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੰਤਰੀ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਸਮੇਂ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ 6 ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲੈਣੀ ਪਵੇਗੀ।

(ਅ) ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਜੇ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(ੲ) ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਸਿਰਫ਼ ਉਸ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵੋਟ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਿਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਉਹ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

(ਸ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।

7.3.2. ਬਰਤਾਨਵੀ ਸੰਮੇਲਨ (ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ) (BRITISH CONVENTION)

ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਕਿੰਗਡਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਹੈ। ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਊਸ ਆਫ ਲਾਰਡਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਸਹੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਤੀਬਿੰਬਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਮੁੱਖ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ ਜੋ ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਥੇ ਪਾਰਟੀ ਸੰਗਠਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕਾਮਨਜ਼ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤਾਂ ਜੋ ਉਹ ਸਦਨ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਜਾ ਸਕਣ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਉਪਬੰਧ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਤੋਂ ਰੋਕਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ, ਇੱਕ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ, 1966 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਉਸਦੀ ਚੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਖ਼ਾਨਦਾਨੀ ਸਦਨ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਇਹ ਮੌਜੂਦਾ ਜਨਤਕ ਰਾਏ ਨਾਲ ਗੱਲਬਾਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ, ਜੋ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੈ, ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। [ਆਕਟੀਵਲ 88]। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਇੱਕ ਲਾਰਡ ਭਾਵੇਂ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਹੋਵੇ, ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈ ਸਕਦਾ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਦੇ ਮੱਦੇਨਜ਼ਰ, ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਨ ਉੱਤੇ ਓਨਾ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਬਕਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਡਾ ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 2004 ਵਿੱਚ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੰਗੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਿਵਾਜ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਦੇ ਕੁਸ਼ਲ ਸੰਚਾਲਨ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਜਲਦੀ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਚੋਣ ਲੜਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

7.3.3. ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ

ਹੇਠਾਂ 1947-2021 ਤੱਕ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ:

ਨੰਬਰ	ਨਾਮ	ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਮਿਆਦ	ਟਿੱਪਣੀ
1.	ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ	15 ਅਗਸਤ 1947 ਤੋਂ 27 ਮਈ 1964 ਤੱਕ 16 ਸਾਲ, 286 ਦਿਨ	ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਲੰਬੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ, ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਮਰਨ

			ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਅਕਤੀ।
2.	ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ (ਐਕਟਿੰਗ)	27 ਮਈ 1964 ਤੋਂ 9 ਜੂਨ 1964 13 ਦਿਨ	ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ।
3.	ਲਾਲ ਬਹਾਦੁਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ	9 ਜੂਨ 1964 ਤੋਂ 11 ਜਨਵਰੀ 1966 ਤੱਕ 1 ਸਾਲ, 216 ਦਿਨ	ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 1965 ਦੀ ਭਾਰਤ-ਪਾਕਿ ਜੰਗ ਦੌਰਾਨ 'ਜੈ ਜਵਾਨ ਜੈ ਕਿਸਾਨ' ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।
4.	ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ (ਐਕਟਿੰਗ)	11 ਜਨਵਰੀ 1966 ਤੋਂ 24 ਜਨਵਰੀ 1966 ਤੱਕ 13 ਦਿਨ	-
5.	ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ	24 ਜਨਵਰੀ 1966 ਤੋਂ 24 ਮਾਰਚ 1977 ਤੱਕ 11 ਸਾਲ, 59 ਦਿਨ	ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
6.	ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ	24 ਮਾਰਚ 1977 ਤੋਂ 28 ਜੁਲਾਈ 1979 ਤੱਕ 2 ਸਾਲ, 126 ਦਿਨ	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਬਜ਼ੁਰਗ (81 ਸਾਲ) ਅਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ
7.	ਚਰਨ ਸਿੰਘ	28 ਜੁਲਾਈ 1979 ਤੋਂ 14 ਜਨਵਰੀ 1980 ਤੱਕ 170 ਦਿਨ	ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ
8.	ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ	14 ਜਨਵਰੀ 1980 ਤੋਂ 31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 4 ਸਾਲ, 291 ਦਿਨ	ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਜਿਸ ਨੇ ਦੂਜੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਸੇਵਾ ਨਿਭਾਈ।
9.	ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ	31 ਅਕਤੂਬਰ 1984 ਤੋਂ 2 ਦਸੰਬਰ 1989 5 ਸਾਲ, 32 ਦਿਨ	ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਨ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰ (40 ਸਾਲ)

10.	ਵੀ.ਪੀ. ਸਿੰਘ	2 ਦਸੰਬਰ 1989 ਤੋਂ 10 ਨਵੰਬਰ 1990 343 ਦਿਨ	ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਦੇ ਵੋਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਹੁਦਾ ਛੱਡਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ।
11.	ਚੰਦਰ ਸ਼ੇਖਰ	10 ਨਵੰਬਰ 1990 ਤੋਂ 21 ਜੂਨ 1991 ਤੱਕ 223 ਦਿਨ	ਇਹ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ
12.	ਪੀ.ਵੀ. ਨਰਸਿਮਹਾ ਰਾਓ	21 ਜੂਨ 1991 ਤੋਂ 16 ਮਈ 1996 ਤੱਕ 4 ਸਾਲ, 330 ਦਿਨ	ਦੱਖਣੀ ਭਾਰਤ ਤੋਂ ਪਹਿਲੇ ਪੀ.ਐੱਮ
13.	ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ	16 ਮਈ 1996 ਤੋਂ 1 ਜੂਨ 1996 16 ਦਿਨ	ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ
14.	ਐਚ.ਡੀ. ਦੇਵ ਗੌੜਾ	1 ਜੂਨ 1996 ਤੋਂ 21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1997 ਤੱਕ 324 ਦਿਨ	ਇਹ ਜਨਤਾ ਦਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ
15.	ਇੰਦਰ ਕੁਮਾਰ ਗੁਜਰਾਲ	21 ਅਪ੍ਰੈਲ 1997 ਤੋਂ 19 ਮਾਰਚ 1998 ਤੱਕ 332 ਦਿਨ	-----
16.	ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ	19 ਮਾਰਚ 1998 ਤੋਂ 22 ਮਈ 2004 ਤੱਕ 6 ਸਾਲ, 64 ਦਿਨ	ਪਹਿਲੇ ਗੈਰ-ਕਾਂਗਰਸੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਪੂਰਾ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪੂਰਾ ਕੀਤਾ।
17.	ਡਾ. ਮਨਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ	22 ਮਈ 2004 ਤੋਂ 26 ਮਈ 2014 ਤੱਕ 10 ਸਾਲ, 4 ਦਿਨ	ਪਹਿਲੇ ਸਿੱਖ ਪੀ.ਐੱਮ
18.	ਨਰਿੰਦਰ ਮੋਦੀ	26 ਮਈ 2014 - ਮੌਜੂਦਾ	ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੌਥੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲਗਾਤਾਰ ਤਿੰਨ ਕਾਰਜਕਾਲਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ

ਕਈ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਗੱਠਜੋੜ ਵਾਲੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ 1977 ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। 1979 ਵਿੱਚ ਇਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਟੁੱਟਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਦੇ ਮੁਖੀ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਸਮਰਥਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਯਾਨੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ।

ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੋਰਾਰਜੀ ਦੇਸਾਈ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸਮਰਥਨ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੁਣੇ-ਹੁਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦੀ ਵੋਟ ਮੰਗਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ "ਮਹਾਨ ਤੋਂ ਮਹਾਨ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਅਤੇ ਸਿਹਤਮੰਦ ਰੀਤੀ-ਰਿਵਾਜਾਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਲਈ।" ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਨੇ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ 'ਚ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਚ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ 'ਚ ਆ ਗਏ। ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਸੁਝਾਅ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਅਪੀਲ ਦੇ ਨਾਲ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਸ ਪਟੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਬਜਾਏ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।³ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਜਿਹੇ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬੇਸ਼ੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮਦਨ ਮੁਰਾਰੀ ਬਨਾਮ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਢੁਕਵੇਂ ਕੇਸਾਂ ਅਤੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਕਨਵੈਨਸ਼ਨਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪਟੀਸ਼ਨ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। 42ਵੀਂ ਸੋਧ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ "ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਅੜਿੱਕਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਆਨੰਦ ਕੌਣ ਮਾਣੇਗਾ, ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ

---

³ Dinesh Chandra v. Chaudhary Charan Singh, A.I.R 1980 Del. 114.

ਸਿਆਸੀ ਮੁਲਾਂਕਣ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕੀ। ਇਹ ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿਆਸੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜਾਇਜ਼ ਸਨ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।

ਬਿਨਾਂ ਸ਼ੱਕ ਚੌਧਰੀ ਚਰਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘਟਨਾ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸੀ। ਇੱਥੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਸੀ ਜੋ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਗਈ, ਕਦੇ ਵੀ ਸਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦਾ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਵੋਟ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਵਰਤਾਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨਵਾਦ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੀਆਂ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

1985 ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਦੇ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਕੋਈ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਆਗੂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਵਿਧਾਇਕ ਦਲ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਦਿਨ ਲੱਗ ਜਾਣੇ ਸਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਹੁਣੇ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਜ਼ੁਕ ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਗਿਆਨੀ ਜ਼ੈਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜੀਵ ਗਾਂਧੀ ਨੂੰ ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਆਗੂ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਵੀ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ 1989 ਵਿੱਚ ਉਸਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਬਹੁਮਤ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, 520 ਦੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ 176 ਮੈਂਬਰ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲਏ ਬਿਨਾਂ, ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਬਾਹਰੋਂ ਵੀ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਵੀ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਮਿਲਿਆ। ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਬਾਅਦ ਭਾਜਪਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਸਮਰਥਨ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਕਿ ਵੀਪੀ ਸਿੰਘ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਗਏ ਸਨ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਦੀ ਬਜਾਏ ਤੁਰੰਤ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਜਦੋਂ ਵੀ.ਪੀ ਸਿੰਘ ਸਦਨ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

1996 ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ, ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਇੱਕ ਸੰਸਦ ਬਣ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਜੋ ਕਿ ਚੋਣਾਂ (1991-1996) ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੱਤਾ ਵਿੱਚ ਸੀ, 520 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਲੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ

135 ਸੀਟਾਂ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੀ। ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ (ਭਾਜਪਾ) ਨੇ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ 162 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਯੂਨਾਈਟਿਡ ਫਰੰਟ (ਖੱਬੇਪੱਖੀ ਪਾਰਟੀਆਂ, ਜਨਤਾ ਦਲ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ) ਨੇ 178 ਸੀਟਾਂ ਜਿੱਤੀਆਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਆਜ਼ਾਦ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਸਮੂਹਾਂ ਨੇ ਬਾਕੀ ਸੀਟਾਂ ਲੈ ਲਈਆਂ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਰਤ 'ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਭਾਜਪਾ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਜਿਹੀ ਵੋਟ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਨੇ ਸਿਰਫ 13 ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।

1997 ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ 1998 ਵਿੱਚ ਨਵੀਆਂ ਚੋਣਾਂ ਕਰਵਾਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਕੋਈ ਬਹੁਮਤ ਪਾਰਟੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕੀ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ, ਭਾਰਤੀ ਜਨਤਾ ਪਾਰਟੀ (ਭਾਜਪਾ) ਦੇ ਨੇਤਾ (ਕਾਂਗਰਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ 141 ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ 162 ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਲੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ), ਕਈ ਛੋਟੀਆਂ ਖੇਤਰੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਠਜੋੜ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਯੋਗ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਅਟਲ ਬਿਹਾਰੀ ਵਾਜਪਾਈ ਮੁੜ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਚੁਣੇ ਗਏ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਭਰੋਸੇ ਦਾ ਵੋਟ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ। 2004 ਅਤੇ 2009 ਦੀਆਂ ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਵਜੋਂ ਉਭਰੀ ਕਾਂਗਰਸ ਨੇ ਹੋਰ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਨਾਲ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਪਰੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਸਬੂਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਸ.ਏ. ਡੀ ਸਮਿੱਥ ਦੇ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ "ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਕੋਲ ਸਮੁੱਚੀ ਬਹੁਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸ ਕੋਲ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਦੀ "ਵਾਜਬ ਸੰਭਾਵਨਾ" ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਪਰ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

7.4 ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੰਮ (WORKING OF PRIME MINISTER)

ਜੇਨਿੰਗਜ਼ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ "ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਮੀਲ ਪੱਥਰ" ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅੱਗੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵੱਲ

ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੇਹ ਮੋਰਲੇ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ "ਕੈਬਨਿਟ ਕਮਾਨ ਦਾ ਮੁੱਖ" ਕਿਹਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਹੁਮਤ ਵਾਲੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮਨਿਸਟਰੀਅਲ ਕੌਂਸਲ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਨ। ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਨੀਤੀ ਤਾਲਮੇਲ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਚਾਰ ਦਾ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਧਾਰਾ 78 ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਉਹ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਗੈਰ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਬਰਖਾਸਤ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਇਸਲਈ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਲੀਡਰਸ਼ਿਪ ਦੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਬੁਲਾਰੇ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਵਕੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਨ, ਇਸ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣਗੇ।

ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਾਰ, ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਰੁਤਬਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਚੰਗੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਸਮੁੱਚੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਵਿੱਚ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਬਨਿਟ ਕਮਾਨ ਦਾ "ਕੀ ਸਟੋਨ" ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਵਿਕਾਸ, ਹੋਂਦ ਅਤੇ ਮੌਤ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸ਼ਾਸਨ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਇਕ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾਲ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ: ਸੱਤਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਰਕਾਰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਭਰੋਸਾ ਹੋਵੇ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾਂ ਦਰਮਿਆਨ ਹੋਏ ਸਮਝੌਤਿਆਂ ਦੀ ਉਪਜ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਲਗਾਤਾਰ ਉਸ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਸਬੰਧਤ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਗੱਠਜੋੜ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਬਲਕਿ ਗੱਠਜੋੜ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਲੈ ਕੇ ਚੱਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇੱਕ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਤਾਨਾਸ਼ਾਹ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਅਤੇ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਅੰਗਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਸਮਰਥਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਅਸਤੀਫ਼ੇ ਉਸ ਦੇ ਪਤਨ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਹ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਆਪਣੇ ਸਹਿਯੋਗੀਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ-ਪੱਧਰੀ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਨੂੰ ਸਹੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਹੈ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਦੀ ਕਮਾਂਡ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਸਮਰਥਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਦੇ ਅਧੀਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਵਿਲੱਖਣ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਹਿਰੂ, ਇੰਦਰਾ ਗਾਂਧੀ ਜਾਂ ਮੋਦੀ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਪੂਰੀ ਕੈਬਨਿਟ ਅਤੇ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਮਸ਼ੀਨਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀਥ ਨੇ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਪ੍ਰਾਈਮਸ ਇੰਟਰ ਪੈਰੋਸ ਵਜੋਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸ਼ਿਸ਼ਟ ਪਰਿਭਾਸ਼ਾ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਸਲ ਸਥਿਤੀ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਨਾਕਾਫ਼ੀ ਹੈ, ਉਸਦਾ ਸੁਭਾਅ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੂਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਵਰਤਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ।"

ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਕਈ ਵਾਰ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੇ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸਹੁੰ ਉਦੋਂ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਜਦੋਂ 1990 ਵਿੱਚ ਵੀ ਪੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਸਹੁੰ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਰਿੱਟ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ੱਕ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ।

ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕੇ.ਐਮ. ਸ਼ਰਮਾ ਬਨਾਮ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਦੀ ਰਿੱਟ ਪਟੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਹੁੰ ਦੇ ਦੋ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ: (i) ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਅਤੇ (ii) ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ। ਸਹੁੰ ਦੇ ਵਰਣਨਾਤਮਕ ਭਾਗ ਵਿੱਚ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਗਲਤੀ ਜਾਂ ਗਲਤੀ ਸਹੁੰ ਨੂੰ ਰੱਦ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ ਜੇ ਅਸਲ ਹਿੱਸੇ ਦੀ ਸਹੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਟਾ ਕੱਢਿਆ ਕਿ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਦੇਵੀ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਪ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਦਰਸਾਇਆ ਸੀ, ਉਹ "ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਇੱਕ ਮੰਤਰੀ ਸੀ," ਅਤੇ ਇਹ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨੇ "ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ।" ⁴

⁴ K.M. Sharma v. Devi Lal, A.I.R. 1990 S.C. 528

7.5 ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ (FUNCTIONS & POWERS)

ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਅਨਿੱਖੜਵੇਂ ਅੰਗ ਵਜੋਂ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ, ਸੰਸਦ ਦੇ ਇੱਕ ਹਿੱਸੇ ਵਜੋਂ, ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਗਰਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸੰਸਦ ਦਾ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ, ਇਸ ਧਾਰਨਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

ਕਿਉਂਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਕੋਲ ਬਹੁਮਤ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਾਨੂੰਨ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਪਾਸ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰ ਬਿੱਲ ਦੇ ਸਦਨ ਦੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਦੀ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਵਿਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਏਕਾਧਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਸਾਰੇ ਬਿੱਲ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੁਆਰਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ।

ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਵੀ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਰਾਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ: ਕੁਝ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਬਣਾਏ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਰਾਜ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵਪਾਰ, ਵਣਜ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਸੀਮਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਬਿੱਲ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ, ਰਾਜ ਦੇ ਬਿੱਲ ਜੇ ਆਰਟੀਕਲ 288 (2) ਦੇ ਅਧੀਨ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਨੂੰਨ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੇਂਦਰੀ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਤੋਂ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ।

ਕਾਰਜਪਾਲਕਾ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਚਲਾਉਣਾ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਫੰਕਸ਼ਨ ਸਿਰਫ ਇਸ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਧੁਨਿਕ ਰਾਜ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ, ਅਮਨ-ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸਾਂਭ-ਸੰਭਾਲ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਹਮਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੈ। ਇਹ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ

ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਮੁਖੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਖੇਤਰ ਦਾ ਇੰਚਾਰਜ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਨੂੰ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸੰਸਦੀ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਵਾਲੀ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿਚ ਬਹੁਮਤ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹਿੱਸੇ ਲਈ ਇਸ 'ਤੇ ਹਾਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਿਦੇਸ਼ ਨੀਤੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਧੀਆਂ 'ਤੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ-ਆਰਥਿਕ ਤੰਦਰੁਸਤੀ ਨੂੰ ਉਤਸ਼ਾਹਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਤ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਦੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਨੀਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਕਰਦਾ ਹੈ; ਇਹ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸਿਰਫ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜੋ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਜਾਂ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਹਨ।

ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਇਹ ਆਪਣੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਇਤਰਾਜ਼ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਕੁਝ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਨਾਹੀ ਜਾਂ ਲੋੜ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰਅੰਦਾਜ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਇਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇੱਕ ਨਿਮਿੱਤਣ ਐਕਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਕੱਤਰ ਫੰਡ ਤੋਂ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦਾ।

7.6 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ (RELATIONSHIP WITH THE PRESIDENT)

ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀਆਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਬੰਧਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ:

ਆਰਟੀਕਲ 74: ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਦੇਣ ਲਈ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਨਾਲ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਸ਼ਦ ਹੋਵੇਗੀ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ, ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗੀ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਤੋਂ ਅਜਿਹੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਜਿਹੇ ਪੁਨਰ-ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰੇਗਾ।

ਆਰਟੀਕਲ 75:

(ੳ) ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਸਲਾਹ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣਗੇ।

(ਅ) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੌਰਾਨ ਮੰਤਰੀ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿਣਗੇ।

(ੲ) ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਸਮੂਹਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਪ੍ਰਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੋਵੇਗੀ।

ਆਰਟੀਕਲ 78: ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਫਰਜ਼ ਹੋਵੇਗਾ:

(ੳ) ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮੰਤਰੀ ਪ੍ਰੀਸ਼ਦ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨਾਲ ਸੰਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ

(ਅ) ਯੂਨੀਅਨ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮੰਗੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਅਜਿਹੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ

(ੲ) ਜੇਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਿਸੇ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਕੌਂਸਲ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰਿਆ ਨਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

7.6.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ?

- ਧਾਰਾ 74 ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।
- ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
- ਕੌਂਸਲ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਭਾਰਤ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦਾ ਮੁਖੀ ਹੈ।
- ਧਾਰਾ 75 ਸਿਰਫ ਮੰਤਰੀਆਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ।

2. ਭਾਰਤ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ (15 ਅਗਸਤ 1947 - 27 ਮਈ 1964) ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

- ਗੁਲਜ਼ਾਰੀ ਲਾਲ ਨੰਦਾ
- ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ
- ਰਾਜੇਂਦਰ ਪ੍ਰਸਾਦ

- ਲਾਲ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਸਤਰੀ

7.7 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ 'ਤੇ ਅਧਾਰਤ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਉਲਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਦਾ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਨੇ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਇਸ ਸ਼ੈਲੀ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਖਾਸ ਤੌਰ 'ਤੇ 1977 ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਰਤ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਦੌਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀਆਂ ਖੁੰਬਾਂ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ-ਪਾਸਟ-ਦ-ਪੋਸਟ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ, ਵੋਟਰਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੋਈ ਹੈ, ਅਤੇ ਲਟਕਦੀਆਂ ਸੰਸਦਾਂ ਅਤੇ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਰਟੀਕਲ 75(1) ਦੇ ਤਹਿਤ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਆਰਟੀਕਲ 75 (3) ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਮੰਤਰੀ ਪਰਿਸ਼ਦ ਦੀ ਸਦਨ ਪ੍ਰਤੀ ਸਮੂਹਿਕ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇਸ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਹੋਰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਵਜੋਂ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲਟਕੀ ਹੋਈ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸ ਬਾਰੇ ਚੁੱਪ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਵੋਟਰਾਂ ਦੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਫਤਵੇ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇੱਕ ਪੂਰਵ-ਨਿਰਣਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

7.8 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

7.8.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS)

1. ਆਰਟੀਕਲ 78 ਅਧੀਨ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੇ ਕੀ ਫਰਜ਼ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ?
2. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ ਕਿਹੜੇ ਹਨ?
3. ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰਥਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰੀ ਹੈ?

7.8.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ (SHORT ANSWER QUESTIONS)

1. ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਦਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਮਝਾਓ?
2. ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਹੁਦਾ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਹੈ?

3. ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਮਤਾ ਕੀ ਹੈ?
4. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਸਥਾਈ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰੋ?
5. ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੇ ਗਠਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਹੜੀਆਂ ਹਨ?

7.9 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 8: ਯੂਨੀਅਨ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ: ਰਚਨਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸੰਰਚਨਾ: (STRUCTURE)

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

8.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

8.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

8.3. ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਦੀ ਰਚਨਾ

8.4 ਸੰਸਦ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ

8.5 ਸੰਸਦ ਦੇ ਦਫਤਰ

8.6 ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

8.7 ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ

8.7.1. ਵਿਧਾਨ

8.7.2 ਵਿੱਤੀ ਨਿਯੰਤਰਣ

8.7.2.1. ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ

8.7.2.2. ਭਾਰਤ ਦਾ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ

8.7.2.3. ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ

8.7.2.4. ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ

8.7.2.5 ਸੰਸਦੀ ਵਿੱਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ

8.7.2.6 ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਚਰਚਾ

8.7.2.7 ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ

8.7.2.8 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

8.8. ਸੰਸਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਯੋਗਤਾ

8.9 ਸੰਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ

8.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ ॥

8.10 ਸੰਖੇਪ

8.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

8.11.1 ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ

8.11.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ-ਉਤਰ

8.12 ਹਵਾਲੇ

8.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

8.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ (LEARNING OBJECTIVES)-

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਦੀ ਬਣਤਰ ਅਤੇ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ।
- ਸਮਝਣ ਲਈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਸੰਚਾਲਨ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ।

8.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ (KEY WORDS): ਸੰਸਦ, ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ, ਸਰਕਾਰ, ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ, ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ, ਰਾਜ ਸਭਾ, ਲੋਕ ਸਭਾ

8.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ (INTRODUCTION)

ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਢਾਂਚਾਗਤ ਤੌਰ 'ਤੇ ਤਿੰਨ ਅੰਗਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ- ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ, ਵਿਧਾਨਪਾਲਿਕਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ। ਇਹ ਤਿੰਨੋਂ ਅੰਗ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਅਨੰਦ ਲੈਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹਨ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਘ ਦੇ ਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਆਰਟੀਕਲ 79-122 ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਕਰਤੱਵਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦੀ ਹੈ। 'ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੇ ਸਦਨ' ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਇਹ 'ਦੋ ਸਦਨਾਂ' ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੈ-

- ਰਾਜ ਸਭਾ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ (ਉੱਪਰ ਸਦਨ)
- ਲੋਕ ਸਭਾ ਜਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ (ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ)

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਹੇਠਲੇ ਅਤੇ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਸਦ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵੱਖਰੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਕੋਲ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵੱਖਰੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਈ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹਨ। 'ਹਾਊਸ ਆਫ ਦ ਪੀਪਲ', ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸਦੇ ਨਾਮ ਦੁਆਰਾ ਸੁਝਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਗਏ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਲਟ ਰਾਜ ਸਭਾ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾਂ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਾਂਝਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵਧੇਰੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੱਥ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵੀ ਕੁਝ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਸਦੇ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਹਨ।

8.3. ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਦੀ ਰਚਨਾ (COMPOSITION OF THE HOUSES)

ਰਾਜ ਸਭਾ (RAJYA SABHA)

ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ 250 ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। [ਆਰਟੀਕਲ 80] ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚੋਂ 238 ਰਾਜਾਂ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਿਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬਾਕੀ 12 ਮੈਂਬਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਾਮਜ਼ਦ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਵਿਗਿਆਨ, ਕਲਾ, ਸਾਹਿਤ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਸੇਵਾ ਦੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਆਬਾਦੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੰਡੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਰਾਜ ਦੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਲਈ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਵਿਅਕਤੀ ਉਸ ਰਾਜ ਦਾ ਵਸਨੀਕ ਹੋਵੇ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਮੰਤਰੀ ਮੰਡਲ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੌਸਲ ਲਈ ਕਿਸ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਨਾ ਹੈ।

6 ਸਾਲ ਤੱਕ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਉਲਟ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਤਿਹਾਈ ਮੈਂਬਰ ਹਰ 2 ਸਾਲਾਂ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਦਨ ਲਗਾਤਾਰ ਚੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ (LOK SABHA)-

ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੈਂਬਰ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਦੁਆਰਾ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਦਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਖਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦੁਬਾਰਾ ਚੁਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਗਿਣਤੀ 550 ਹੈ। ਅਧਿਕਤਮ ਸਮਰੱਥਾ ਵਿੱਚੋਂ 530 ਮੈਂਬਰ ਰਾਜਾਂ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 20 ਕੇਂਦਰ ਸ਼ਾਸਤ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਆਬਾਦੀ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਵਾਧੂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈਚਾਰੇ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਮੈਂਬਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਯੂਨੀਵਰਸਲ ਅਡਲਟ ਫਰੈਂਚਾਈਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਹਰੇਕ ਨਾਗਰਿਕ ਨੂੰ 18 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਦੇ ਅਤੇ ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੈ।

8.4 ਸੰਸਦ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ (MEETING OF THE PARLIAMENT)-

ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੰਮਨ ਕਰਨਾ (Summoning the Parliament) -

ਕਾਗਜ਼ 'ਤੇ, ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਤਲਬ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਦਨ ਦਾ ਨੇਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਕੈਬਨਿਟ ਦੇ ਨਾਲ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਫੈਸਲਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਮਨ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਨਾਮ ਹੇਠ ਭੇਜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇੱਕ ਨੋਟੀਫਿਕੇਸ਼ਨ ਸਰਕਾਰੀ ਗਜ਼ਟ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਆਰਟੀਕਲ 85(1) ਇਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਅੰਤਮ ਬੈਠਕ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੀ ਮਿਆਦ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ ਨਿਰਧਾਰਤ ਪੰਜ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ (President's Address)-

ਆਰਟੀਕਲ 87(1) ਇਹ ਹੁਕਮ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋਕ ਸਭਾ ਚੋਣਾਂ ਖਤਮ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦਾ ਸੈਸ਼ਨ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਮਕਾਲੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਮੁਲਾਂਕਣ ਅਤੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਲਈ ਇਸਦੀ ਰਣਨੀਤੀ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਖਰੜਾ ਕੈਬਨਿਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਦਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਲਈ ਸਮਾਂ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਲਈ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਤਾ ਵੀ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ਼ਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਧੰਨਵਾਦ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਂ ਹੇਠ ਬਹਿਸ ਕਰਵਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਤੇ ਦਾ ਬਚਾਅ ਕਰਨਾ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਨੂੰ ਹਾਰਨ ਜਾਂ ਸੋਧਣ ਤੋਂ ਰੋਕਣ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸਫਲ ਅਵਿਸ਼ਵਾਸ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸੁਨੇਹੇ ਭੇਜਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ (Power to send messages)-

ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਦਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਣਾ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਉਹ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 86(2) ਤੋਂ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਜੇ ਸੰਦੇਸ਼ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਕੋਰਮ (Quorum)-

ਕੋਰਮ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਸੰਖਿਆ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਏਜੰਡੇ ਨੂੰ ਸੰਚਾਲਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸੰਖਿਆ ਕੁੱਲ ਸਮਰੱਥਾ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਰਮ ਮੌਜੂਦ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਦਨ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਅਤੇ ਲੋੜੀਂਦੀ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੱਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ

ਇਲਾਵਾ ਆਰਟੀਕਲ 100(3) ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਕਾਨੂੰਨ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਰਮ ਨੂੰ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵੋਟਿੰਗ ਅਤੇ ਫੈਸਲੇ (Voting and decisions)-

ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਠਾਏ ਗਏ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਫੈਸਲੇ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਦੇ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਲਏ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਇਸ ਵੋਟਿੰਗ ਵਿਚ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਦਨ ਵਿਚ ਮੌਜੂਦ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰ ਇਸ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਸਿਰਫ਼ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਟਾਈ ਹੋਣ 'ਤੇ ਹੀ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। [ਆਰਟੀਕਲ 100(1)] ਹਾਲਾਂਕਿ ਸਾਰੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਧਾਰਨ ਬਹੁਮਤ ਵੋਟ ਦੁਆਰਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਮਾਮਲੇ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੋਧ ਜਾਂ ਉੱਚ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਹੁਦਿਆਂ 'ਤੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ।

ਭਾਸ਼ਾ (Language)-

ਸ਼ੈਲਨ/ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਜਾਂ ਹਿੰਦੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। [ਆਰਟੀਕਲ 120(1)] ਉਹਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਫਾਇਦੇ ਲਈ ਜੋ ਉਪਰੋਕਤ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਸਪੀਕਰ ਉਸਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8.5 ਸੰਸਦ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ (OFFICES OF PARLIAMENT)-

1. ਸਪੀਕਰ/ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ (Speaker/ Deputy Speaker)-

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਦਨ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਸਪੀਕਰ ਗੈਰ-ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਜਿੱਥੇ ਦੋਵੇਂ ਅਹੁਦੇ ਖਾਲੀ ਹਨ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਅਸਥਾਈ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਰਨ ਲਈ ਸਦਨ ਦੇ ਇੱਕ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵੱਲੋਂ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। [ਆਰਟੀਕਲ 93] ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਚਲਾਉਣ ਅਤੇ ਇਹ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਆਰਡਰ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਦਨ ਦਾ ਕੰਮ ਵਧੀਆ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚੱਲਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੋਣ ਤੱਕ ਸਪੀਕਰ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ 'ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਸਦਨ' ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀ ਤਰਫ਼ੋਂ ਬੁਲਾਰੇ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਪੀਕਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੀ ਸਦਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦਾ ਬਿੱਲ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਹੋਰ। [ਆਰਟੀਕਲ 110(3)]

ਜੇਕਰ ਸਦਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਤਾਕਤ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਮਤਾ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਪੀਕਰ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਚਿਤ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਅਦਾ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਯਕੀਨੀ ਹੈ।

2. ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ/ਉਪ ਚੇਅਰਮੈਨ (Chairman of Rajya Sabha/ Deputy Chairman)-

ਚੇਅਰਮੈਨ ਰਾਜਾਂ ਦੀ ਕੌਂਸਲ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦਾ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। [ਆਰਟੀਕਲ 89(1)] ਜਿਵੇਂ ਲੋਕ ਸਭਾ, ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੀ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ, 14 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਦੇ ਬਾਅਦ, ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਇੱਕ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਡਿਪਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਨੋਟਿਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਖੁਦ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਏ ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ, ਚੇਅਰਮੈਨ ਉੱਪਰਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬਹੁਤ ਅਧਿਕਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

3. ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ (Secretariat of the Parliament [Art. 98]

ਸੰਸਦ ਦੇ ਇਸ ਦਫਤਰ ਵਿੱਚ ਉਹ ਸਟਾਫ ਮੈਂਬਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੋ ਸਦਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਸਹੂਲਤ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ, ਸਪੀਕਰ/ਚੇਅਰਮੈਨ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ 'ਤੇ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਭਰਤੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ।

8.6 ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ

ਮੁਲਤਵੀ (Adjournment)-

ਸਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਕੋਲ ਸਦਨ ਦੀ ਬੈਠਕ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸਦਨ ਦੀ ਚੱਲ ਰਹੀ ਬੈਠਕ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਤਰੀਕ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਿਆਦ (Prorogation) [85(2)]

ਸਦਨ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਸਦਨ ਦੇ ਸੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਕੁਝ ਸਮੇਂ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਮੁਅੱਤਲੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਕਾਇਆ ਕੋਈ ਵੀ ਬਿੱਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੈਸ਼ਨ ਦੇ ਮੁੜ ਸ਼ੁਰੂ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਇਸਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭੰਗ ਕਰਨਾ (Dissolution) [ਆਰਟੀਕਲ 83]

ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਭੰਗ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਵੇਂ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਲਈ ਦੁਬਾਰਾ ਚੋਣਾਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨੂੰ ਕਦੇ ਵੀ ਭੰਗ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਕੁੱਲ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਤੀਜਾ ਹਿੱਸਾ ਹਰ ਦੋ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਸਦਾ ਕਾਇਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਲਾ ਸਦਨ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਧਾਰਾ 85 (2) (ਬੀ) ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਭੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

8.7 ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਭੂਮਿਕਾਵਾਂ (ROLES OF THE PARLIAMENT)

ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕੰਮ ਹਨ-

(ੳ) ਵਿਧਾਨਕ

(ਅ) ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕੰਟਰੋਲ ਕਰਨਾ

(ੲ) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਕਾਰਜ

(ਸ) ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ

(ਹ) ਵਿੱਤੀ ਨਿਯੰਤਰਣ

(ਕ) ਕੁਝ ਦਫਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ

8.7.1. ਵਿਧਾਨ (LEGISLATION)

ਨਵੇਂ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਗਠਨ, ਸੋਧਣਾ ਅਤੇ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਨਾ ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਕੰਮ ਹੈ। ਇਹ ਹਰ ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਬਿੱਲ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ-

1. ਆਮ ਬਿੱਲ (Ordinary Bill)
2. ਮਨੀ ਬਿੱਲ (Money Bill)
3. ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ (Financial Bill)

ਇੱਕ ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਪੜਾਅ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸ਼ੁਰੂਆਤੀ ਪੜਾਅ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਦਾ ਪੜਾਅ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਬਿੱਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਵਿਵਾਦਪੂਰਨ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ।

ਅਗਲਾ ਵਿਚਾਰ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਅੱਗੇ ਪੜਾਵਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੜਾਅ ਬਿੱਲ ਦੀ ਆਮ ਚਰਚਾ ਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਇੱਕ ਚੋਣ ਕਮੇਟੀ ਜਾਂ ਸਾਂਝੀ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਸੌਂਪਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਧਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੌਰਾਨ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਵਿੱਚ ਸੋਧਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਤੀਜੇ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਅੰਤਮ ਚਰਚਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸਾਂਝਾ ਸੈਸ਼ਨ (Joint Sessions)-

ਆਰਟੀਕਲ 108(1) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਦੋਹਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਇਜਲਾਸ ਦੀ ਉਹਨਾਂ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੋਵੇ। ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਸਾਂਝੇ ਇਜਲਾਸ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਬੈਠਕ ਆਯੋਜਿਤ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਬਿੱਲ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧ ਸਕਦਾ। ਬੈਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬੈਠਕ ਲਈ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਜੇ ਇਹ ਬਿੱਲ ਸਾਂਝੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਬਹੁਮਤ ਨਾਲ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵੱਲੋਂ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ।

ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ (President's Assent)-

ਇਹ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦਾ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਨੂੰ ਅਧਿਕਾਰਤ ਐਕਟ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਜਾਂ ਤਾਂ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੇਣ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਇਸ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਬਿੱਲ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੁਝ ਸੋਧਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਵੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਵਿੱਚ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਅਜਿਹੀਆਂ ਨਿਰਧਾਰਤ ਤਬਦੀਲੀਆਂ 'ਤੇ ਮੁੜ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਮੁਲਾਂਕਣ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਿੱਲ ਇਕ ਵਾਰ ਫਿਰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਜਦੋਂ ਬਿੱਲ ਦੂਜੀ ਵਾਰ ਉਸ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

8.7.2 ਵਿੱਤੀ ਨਿਯੰਤਰਣ (FINANCIAL CONTROL)-

ਸਰਕਾਰ ਲਈ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਯੋਜਨਾ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਟੀਚਿਆਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜੇ ਇਸ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੇ ਸਨ, ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਸਹਾਇਤਾ ਅਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਵੇਗੀ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਦ ਵੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ 'ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਮੌਜੂਦ ਹਨ ਜੋ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰਨੀ ਦੇ ਵਿੱਤੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਨੂੰ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

1. ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਸੰਸਦ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ, ਉਧਾਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਇਕੱਠਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਜਾਂ ਪੈਸਾ ਖਰਚ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਿਧਾਂਤ ਕਲਾ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ 265. ਲੇਖ ਵਿਚ ਇਹ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਲਾਗੂ ਕਰਨਾ ਬਲਕਿ ਟੈਕਸਾਂ ਦੀ ਉਗਰਾਹੀ ਲਈ ਵੀ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਨੂੰ ਜਨਤਕ ਵਿੱਤ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਪਰਲੇ ਸਦਨ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸ਼ਕਤੀ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।
3. ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਿਧਾਂਤ ਇਹ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਫੰਡ ਦੇਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।
4. ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਟੈਕਸ ਨਹੀਂ ਲਗਾ ਸਕਦੀ।

ਤਿੰਨ ਕਿਸਮ ਦੇ ਬਿੱਲ-

1) ਮਨੀ ਬਿੱਲ (Money Bill) [ਆਰਟੀਕਲ 110(1)] -

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਟੈਕਸਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ, ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਜਾਂ ਸੋਧਣ, ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਉਧਾਰ ਲੈਣ, ਕੰਟੀਜੈਂਸੀ ਜਾਂ ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਆਦਿ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਮਾਮਲਿਆਂ ਨਾਲ ਹੀ ਵਿਚਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਵਿੱਤੀ ਦੇ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਜਾਂ ਆਡਿਟ ਦੇ ਨਾਲ।

2) ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ (Financial Bill) [ਆਰਟੀਕਲ 117(1)] -

ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਬਿੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਵਿੱਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਕੋਈ ਮਾਮਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਸੇ ਬਿੱਲ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਗੈਰ-ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਜੇ ਕਿਸੇ ਵੱਖਰੇ ਮਾਮਲੇ ਨੂੰ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਨਾਲ ਜੋੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

3) ਖਰਚੇ ਦਾ ਸਾਧਾਰਨ ਬਿੱਲ (Ordinary Bill of Expenditure)-

ਬਿੱਲ ਜੋ ਜੁਰਮਾਨੇ ਲਗਾਉਣ, ਸਥਾਨਕ ਅਥਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਟੈਕਸ ਲਗਾਉਣ ਜਾਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਸੇਵਾਵਾਂ ਜਾਂ ਲਾਇਸੈਂਸ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਫੀਸਾਂ ਦੇ ਭੁਗਤਾਨ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਮਿਊਂਸਪਲ ਬਾਡੀ ਦੁਆਰਾ ਲਗਾਇਆ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਟੈਕਸ ਪੈਸੇ ਜਾਂ ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

8.7.2.1. ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ (PARLIAMENTARY PROCEDURE WITH RESPECT TO BILLS)-

ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਨੀ ਬਿੱਲਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਨਾਲ ਹੀ, ਅਜਿਹੇ ਬਿੱਲ ਸਿਰਫ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਅਤੇ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਇਸਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ 14 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਸਦਨ ਆਪਣੀਆਂ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਨਿਰਧਾਰਤ 14 ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕੋਈ ਕਾਰਵਾਈ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪਾਸ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਵਿਕਲਪਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਲੋਕ ਸਭਾ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਜਾਂ ਅਸਵੀਕਾਰ ਕਰੇ। ਜੇਕਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਬਿੱਲ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਤਾਂ ਸੋਧੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਨਾਲ ਬਿੱਲ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿੱਚ ਪਾਸ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਕੋਈ ਬਿੱਲ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਇਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸਪੀਕਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦੇ ਸਮਰੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਾ ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਦੇ ਆਖਰੀ ਪੜਾਅ ਵਿੱਚ ਇਸਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਬਿੱਲ ਦੇ ਉਲਟ, ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ।

8.7.2.2. ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਯੁਕਤ ਫੰਡ (THE CONSOLIDATED FUND OF INDIA)-

ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਵਰਤੋਂ ਲਈ ਸਾਰੇ ਫੰਡ ਅਤੇ ਵਿੱਤ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਫੰਡ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਜਿਸ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਵਿਭਾਗਾਂ ਲਈ ਸਿੰਗਲ ਯੂਨੀਫਾਈਡ ਖਾਤਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕਰਜ਼ਿਆਂ, ਟੈਕਸਾਂ ਆਦਿ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸਾਰਾ ਪੈਸਾ ਸੰਯੁਕਤ ਫੰਡ ਵਿੱਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਆਰਟੀਕਲ 114 (3) ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ, ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਸੇ ਕਢਵਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਵਿਯੋਜਨ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇੱਕ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਰਕਮ ਨੂੰ ਇੱਕ ਵਿਯੋਜਨ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਕਟ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਕੋਲ ਇਸ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸੀਮਤ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ।

ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਖਰਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ-

- 1 ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਹੋਰ ਖਰਚੇ।
- 2 ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਉਪ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ।
- 3 ਕਰਜ਼ੇ ਦੇ ਖਰਚੇ ਜਿਸ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।
- 4 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਜਾਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਤਨਖਾਹ ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ।
- 5 ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਭੁਗਤਾਨ ਯੋਗ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ
- 6 ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜ।
- 7 ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਆਰਬਿਟਰਲ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ, ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਂ ਅਵਾਰਡ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕੋਈ ਰਕਮ।
- 8 ਭਾਰਤ ਦੇ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ-ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਤਨਖਾਹ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ।
- 9 ਇਸ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਹੋਰ ਖਰਚਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਾਰਜ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ [ਆਰਟੀਕਲ. 112(3) (g)]। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਦ ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਚਾਰਜ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਖਰਚੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

8.7.2.3. ਸੰਕਟਕਾਲੀਨ ਫੰਡ (CONTINGENCY FUND)

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਨਾਮ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਲਾ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 267 (1) ਉਹਨਾਂ ਸਥਿਤੀਆਂ ਲਈ ਜਿੱਥੇ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਫੰਡਾਂ ਦੀ ਅਣਕਿਆਸੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਇਹ ਸੁਵਿਧਾਜਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫੰਡ ਇਸ ਖਾਤੇ ਤੋਂ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

8.7.2.4. ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ (COMPTROLLER AND AUDITOR GENERAL)

ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ (CAG) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਨੁਛੇਦ 148 ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਇੱਕ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਹੁਦਾ ਹੈ। ਕੈਗ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕੈਗ ਦਾ ਮੂਲ ਕੰਮ ਵਿੱਤੀ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦੀ ਸੰਸਦ ਪ੍ਰਤੀ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਨੂੰ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਉਹ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦਾ ਸੰਕਲਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਦਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਖਰਚਿਆਂ ਦੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਜਾਂਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਵਾਬਦੇਹੀ ਯਕੀਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

8.7.2.5 ਸੰਸਦੀ ਵਿੱਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ (PARLIAMENTARY FINANCIAL COMMITTEES)

ਵਿੱਤੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਬਿਹਤਰ ਨਿਯੰਤਰਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਲਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਹਨ।

ਲੋਕ ਲੇਖਾ ਕਮੇਟੀ (Public Accounts Committee) - ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਤੋਂ ਚੁਣੇ ਗਏ 15 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ 7 ਮੈਂਬਰਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਕਮੇਟੀ ਦਾ ਕੰਮ ਸਰਕਾਰੀ ਅਦਾਰਿਆਂ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਰਕਾਰੀ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਵਿਯੋਜਨਾਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲੇ ਖਾਤਿਆਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਕੰਪਟਰੋਲਰ ਅਤੇ ਆਡੀਟਰ ਜਨਰਲ ਦੁਆਰਾ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਮੇਟੀ ਆਪਣੀਆਂ ਰਿਪੋਰਟਾਂ ਸਦਨ ਨੂੰ ਹੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ।

ਅਨੁਮਾਨ ਕਮੇਟੀ (Estimates Committee) - ਇਹ ਕਮੇਟੀ 30 ਲੋਕ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਣੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਅਤੇ ਆਰਥਿਕਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਬਜਟ ਵਿੱਚ ਸੰਖਿਆਵਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਕਮੇਟੀ ਵੀ ਹਾਊਸ ਨੂੰ ਹੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਦੀ ਹੈ।

8.7.2.6. ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰਾ ਅਤੇ ਚਰਚਾ (DELIBERATION AND DISCUSSION)

ਇਹ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਸ਼ੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਲਗਾਤਾਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸਾਂ ਅਤੇ ਚਰਚਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਸਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਨੀਤੀਆਂ, ਏਜੰਡੇ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਮੁੱਖ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਬਿਹਤਰ ਸ਼ਾਸਨ ਵੱਲ ਅਗਵਾਈ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸ਼ਾਸਨ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੁਸ਼ਾਸਨ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਆਮ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹਿੱਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਮਤਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ; ਕਾਫ਼ੀ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਵਾਲੇ ਮੁੱਦੇ 'ਤੇ ਅੱਧਾ ਘੰਟਾ ਚਰਚਾ ਛੇੜ ਕੇ, ਜੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਹਾਲ ਹੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸਵਾਲ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਦਾ ਜਵਾਬ ਤੱਥਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

8.7.2.7 ਸੰਸਦੀ ਕਮੇਟੀਆਂ (PARLIAMENTARY COMMITTEES)-

ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਖਿਆ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਵੱਡੇ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਹੂਲਤ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਗਠਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਮੇਟੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਵੱਖਰੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਮੇਟੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਭਾਵ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੇਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਹੋਣ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ-

- ਸਦਨ ਦੀ ਬੈਠਕ ਤੋਂ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Absence of Members from the sitting of the House)
- ਵਪਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Business Advisory Committee)
- ਹੋਰ ਪਛੜੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Welfare of Other Backward Classes)
- ਮਹਿਲਾ ਸਸ਼ਕਤੀਕਰਨ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Empowerment of Women)
- ਆਮ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on General Purposes Committee)
- ਸਰਕਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Government Assurances)
- ਹਾਊਸ ਕਮੇਟੀ (House Committee)
- ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਕਮੇਟੀ (Library Committee)
- ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Papers Laid on the Table)
- ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Petitions)
- ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਿੱਲਾਂ ਅਤੇ ਮਤਿਆਂ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Private Members Bills and Resolutions)
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Privileges)
- ਨਿਯਮ ਕਮੇਟੀ (Rules Committee)
- ਅਧੀਨ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Subordinate Legislation)
- ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਜਾਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਨੁਸੂਚਿਤ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on The welfare of Scheduled Castes and Scheduled Tribes)

ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਸੂਚੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ-

- ਵਪਾਰ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ (Business Advisory Committee)
- ਟੇਬਲ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Papers Laid on the Table)
- ਪਟੀਸ਼ਨਾਂ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Petitions)
- ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕਮੇਟੀ (Committee of Privileges)
- ਨਿਯਮਾਂ 'ਤੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Rules)
- ਅਧੀਨ ਵਿਧਾਨ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Subordinate Legislation)
- ਸਰਕਾਰੀ ਭਰੋਸੇ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Government Assurances)
- ਆਮ ਉਦੇਸ਼ ਕਮੇਟੀ (General Purposes Committee)

- ਹਾਊਸ ਕਮੇਟੀ (House Committee)
- ਨੈਤਿਕਤਾ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Ethics)
- ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕੰਪਿਊਟਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Provision of Computers to Members of Rajya Sabha)
- ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਸਥਾਨਕ ਖੇਤਰ ਵਿਕਾਸ ਯੋਜਨਾ ਬਾਰੇ ਕਮੇਟੀ (Committee on Members of Parliament Local Area Development Scheme)

8.7.2.8. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ। (CHECK YOUR PROGRESS I)

1. ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸਮਰੱਥਾ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਕਿੰਨੀ ਹੈ?

.....

.....

2. ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ 'ਤੇ ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦਾ ਸੰਬੋਧਨ ਕਿਉਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ?

.....

.....

3. ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਧਾਰਾ ਕੈਗ (CAG) ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ?

.....

.....

4. ਇੱਕ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਇੱਕ ਵਿੱਤੀ ਬਿੱਲ ਤੋਂ ਕਿਵੇਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ?

.....

.....

8.8. ਪਾਰਲੀਮੈਂਟਰੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲਈ ਯੋਗਤਾ (ELIGIBILITY FOR PARLIAMENTARY MEMBERSHIP)

ਸੰਸਦ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ ਕੁਝ ਮਾਪਦੰਡਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਲਈ ਉਸਦੀ ਉਮਰ 25 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨ ਲਈ 30 ਸਾਲ ਤੋਂ ਵੱਧ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਐਕਟ, 1951 ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਆਧਾਰ ਦੇ ਤਹਿਤ ਉਸਨੂੰ ਅਯੋਗ ਨਹੀਂ ਠਹਿਰਾਇਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ -

(1) ਚੋਣ ਵੇਲੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਅਭਿਆਸ

(2) ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਦੋਸ਼ੀ ਜਿਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਕੈਦ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਭਾਰਤੀ ਦੰਡ ਵਿਧਾਨ, ਜਾਂ ਅੱਤਵਾਦ ਰੋਕੂ ਕਾਨੂੰਨ, 2002 ਦੇ ਕੁਝ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਿਸੇ ਅਪਰਾਧ ਲਈ ਜਾਂ ਜਮ੍ਹਾਂਖੋਰੀ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ

ਗਏ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣਾ ਜਾਂ ਭੇਜਨ ਅਤੇ ਨਸ਼ੀਲੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਮੁਨਾਫ਼ਾਖੋਰੀ ਜਾਂ ਮਿਲਾਵਟ ਅਤੇ ਛੇ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਾ ਹੋਣ ਲਈ ਕੈਦ ਦੀ ਸਜ਼ਾ

(3) ਚੋਣ ਖਰਚਿਆਂ ਲਈ ਖਾਤਾ ਦਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਅਸਫਲਤਾ

(4) ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕੰਮ ਨੂੰ ਮਾਲ ਦੀ ਸਪਲਾਈ ਲਈ, ਜਾਂ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਸਹਾਇਕ ਇਕਰਾਰਨਾਮਾ ਹੋਣਾ

(5) ਕਿਸੇ ਕਾਰਪੋਰੇਸ਼ਨ ਦਾ ਮੈਨੇਜਿੰਗ ਏਜੰਟ, ਮੈਨੇਜਰ ਜਾਂ ਸਕੱਤਰ ਹੋਣਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦਾ 25 ਫੀਸਦੀ ਤੋਂ ਘੱਟ ਹਿੱਸਾ ਨਹੀਂ ਹੈ

(6) ਭ੍ਰਿਸ਼ਟਾਚਾਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਪ੍ਰਤੀ ਬੇਵਫ਼ਾਈ ਲਈ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰੀ ਤੋਂ ਬਰਖਾਸਤਗੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ 4 ਆਧਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਜੋ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਆਰਟ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੰਸਦ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਲੜਨ ਤੋਂ ਰੋਕਦਾ ਹੈ। 102(1)

i. ਉਹ ਪਾਗਲ ਜਾਂ ਉਹ ਘੱਟ ਦਿਮਾਗ ਦਾ ਹੈ।

ii. ਉਹ ਇੱਕ ਦੀਵਾਲੀਆ ਹੈ।

iii. ਉਹ ਭਾਰਤ ਦਾ ਨਾਗਰਿਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

iv. ਉਸ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਲਾਭ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਹੈ।

ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ (Termination of Membership)-

ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪੋ-ਆਪਣੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸੀਟਾਂ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸੀਟ ਖਾਲੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਬਿਨਾਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ 60 ਦਿਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਹਾਨਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇੱਕ ਸੀਟ ਵੀ ਖਾਲੀ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਇੱਕ ਕਮੇਟੀ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀਆਂ ਛੁੱਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਅਰਜ਼ੀਆਂ 'ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਹੈ।

ਸਹੁੰ (Oath)-

ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਦਲ-ਬਦਲੀ (Defection) -

ਦਲ-ਬਦਲੀ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਇੱਕ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਦੂਜੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਫਲੋਰ-ਕਰਾਸ ਕਰਨਾ। ਇਹ ਇੱਕ ਅਣਚਾਹੇ ਪਰ ਅਸਧਾਰਨ ਅਭਿਆਸ ਹੈ ਜੋ ਸਰਕਾਰੀ ਅਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦਲ-ਬਦਲੀ ਦਾ ਕੰਮ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਚੋਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਬਹੁਮਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸਿਆਸੀ ਪਾਰਟੀ ਵੀ ਆਪਣਾ ਬਹੁਮਤ ਗੁਆ ਸਕਦੀ ਹੈ।

52ਵੀਂ ਸੋਧ ਐਕਟ ਨੇ ਇਹ ਤਬਦੀਲੀ ਲਿਆਂਦੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੀ ਮਰਜ਼ੀ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੋਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਪਾਰਟੀ ਦੁਆਰਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤੇ ਗਏ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ, ਜਿਸ ਪਾਰਟੀ ਦੇ

ਚੋਣ ਨਿਸ਼ਾਨ 'ਤੇ ਉਹ ਚੁਣਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਠਹਿਰਾਏ ਜਾਣ ਲਈ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਕਸਰ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

8.9 ਸੰਸਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ (PARLIAMENTARY PRIVILEGES)

ਸੰਸਦ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ, ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਬਿਨਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਦੇ ਤਰੱਕੀ ਕਰਨ ਲਈ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵਧੀ ਹੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲਤਾ ਲਈ ਪ੍ਰਤੀਰੋਧਕਤਾ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਅੰਦਰੂਨੀ ਅਤੇ ਬਾਹਰੀ ਦੋਵੇਂ ਹਨ। ਆਰਟੀਕਲ 105 ਸ਼ੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸੂਚੀਬੱਧ ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਸੀਮਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ-

1 ਬੋਲਣ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ [ਆਰਟੀਕਲ 105(1) ਅਤੇ (2)]-

ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੁਤੰਤਰ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਛੋਟ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨਾਲੋਂ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

2 ਸੰਸਦੀ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਮੁਫਤ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ [ਆਰਟੀਕਲ 105(2)]-

ਕੋਈ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਰਿਪੋਰਟ, ਕਾਰਜ, ਵੋਟਾਂ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੇ ਸਦਨ ਦੁਆਰਾ ਜਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਲਈ ਜਵਾਬਦੇਹ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਸਾਰੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਜੇਕਰ ਇਹ ਸਦਨ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਅਧੀਨ ਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

3 ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ [ਆਰਟੀਕਲ 118(1)] -

ਸਦਨਾਂ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ।

4 ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੁਦਮੁਖਤਿਆਰੀ [ਆਰਟੀਕਲ 122(1) ਅਤੇ (2)] -

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਕਿਸੇ ਕਬਿਤ ਬੇਨਿਯਮੀ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦੀ ਵੈਧਤਾ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇੱਕ ਸਦਨ ਕੋਲ ਆਪਣੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਵਾਈ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

8.9.1 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II (CHECK YOUR PROGRESS II)

1. ਤੁਸੀਂ 'ਡਿਫੈਕਸ਼ਨ' ਨੂੰ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

.....
.....

2. ਸੰਸਦ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਸੂਚੀ ਬਣਾਓ।

.....
.....

3. ਸੈਸ਼ਨ/ਹਾਊਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਰਣ ਅਤੇ ਭੰਗ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

.....
.....

4. ਸਦਨ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਇੱਕ ਬਿੱਲ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ? ਇਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ?

.....
.....

8.10 ਸੰਖੇਪ (SUMMARY)

ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਕੇਂਦਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਧਾਨਕ ਅੰਗ ਹੈ। ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣ ਕਾਰਨ ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਅਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਿਤੀ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਵੈਸਟਮਿੰਸਟਰ ਮਾਡਲ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸੰਸਦੀ ਰੂਪ ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਆਪਸੀ ਨਿਰਭਰਤਾ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਕੋਲ ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਾਊਨ-ਇਨ-ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਵਾਂਗ 'ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ-ਇਨ-ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ' ਹੈ।

8.11 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ (QUESTIONS FOR PRACTICE)

8.11.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ (LONG ANSWER QUESTIONS-)

1. ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਧਿਆਨ ਦੇਣ ਯੋਗ ਅੰਤਰ ਕੀ ਹਨ?
2. ਸੰਸਦ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨੂੰ ਸੁਝਾਉਣ ਲਈ ਉਦਾਹਰਨਾਂ ਦਿਓ।
3. ਮਨੀ ਬਿੱਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਬਾਰੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੱਸਣਾ।
4. ਸੰਸਦ ਮੈਂਬਰ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਅਯੋਗ ਹੋਣ ਦੇ ਕੀ ਕਾਰਨ ਹਨ?
5. ਲੋਕ ਸਭਾ ਬਾਰੇ ਇੱਕ ਛੋਟਾ ਨੋਟ ਲਿਖੋ।

8.11.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉਤਰ

1. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀ ਹੈ?
2. ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਭਾਸ਼ਣ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?
3. ਸੰਸਦੀ ਵਿੱਤੀ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਮੁੱਖ ਕੰਮ ਕੀ ਹਨ?
4. ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਖਰਚੇ ਕੀ ਹਨ?
5. ਕਿਸੇ 5 ਲੋਕ ਸਭਾ ਅਤੇ 5 ਰਾਜ ਸਭਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਨਾਮ ਦੱਸੋ।

8.12 ਹਵਾਲੇ (REFERENCES)

- M. P. Jain (2011), Indian Constitutional Law, LexisNexis Butterworths, Nagpur
- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977.

8.13 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ (SUGGESTED READINGS)

- J.N. Pandey, *Constitutional Law of India*, Central Law Agency, Allahabad, 2018.
- Constituent Assembly debates.
- M.P. Jain, *Indian Constitutional Law*, LexisNexis, 2018.

BACHELOR OF ARTS
SEMESTER –III
COURSE: -POLITICAL SYSTEM I

ਯੂਨਿਟ 9 ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ: ਚੋਣ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਬਦਲਦੀ ਭੂਮਿਕਾ

ਸੰਰਚਨਾ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

9.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

9.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

9.3 ਚੋਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਲ

9.4 ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ

9.5 ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜ

9.6 ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ

9.7 ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੇ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਣ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ

9.7.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

9.8 ਸੰਖੇਪ

9.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.9.1 ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

9.10 ਹਵਾਲੇ

9.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

9.0 ਸਿੱਖਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝੋਗੇ।
- ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਕੰਮ ਬਾਰੇ ਜਾਣੋਗੇ।
- ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰੋਗੇ

9.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ:

ਸਪੀਕਰ, ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ, ਲੋਕ ਸਭਾ, ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ, ਸੰਸਦ

9.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰ ਸਦਨ ਦਾ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫ਼ਸਰ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਬਹੁਤ ਸਨਮਾਨ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਪੰਡਿਤ ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਕਿ, "ਸਪੀਕਰ

ਸਦਨ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਨੁਮਾਇੰਦਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਇੱਕ ਖਾਸ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਸਪੀਕਰ ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਆਜ਼ਾਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।" ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਮੁੱਚੇ ਸਦਨ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਸਪੀਕਰ ਸ. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਵਾਰ ਕਿਹਾ ਸੀ, "ਸਪੀਕਰ ਜ਼ਮੀਨ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਹੈ।"

9.3 ਚੋਣ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਲ

ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ-93 ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ, "ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਦਨ ਜਿੰਨੀ ਜਲਦੀ ਹੋ ਸਕੇ, ਸਦਨ ਦੇ ਦੋ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਵਜੋਂ ਚੁਣੇਗਾ ਅਤੇ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਦਨ ਸਪੀਕਰ ਜਾਂ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਬਣਨ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਮੈਂਬਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰੇਗਾ, ਜਿਵੇਂ ਵੀ ਮਾਮਲਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਦੀ ਮਿਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਤੈਅ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਸਪੀਕਰ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਉਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ:

1. ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ;
2. ਜੇਕਰ ਉਹ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ; ਅਤੇ
3. ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ ਚੋਣਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਨੋਟਿਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਉਹ ਹਾਜ਼ਰ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੀਰਾ ਕੁਮਾਰ 15ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸਪੀਕਰ ਸੀ ਜੋ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਪਹਿਲੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਮਿੱਤਰਾ ਮਹਾਜਨ 16ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਸਪੀਕਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਵੀ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣੀ ਗਈ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਕਾਬਜ਼ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਦੂਜੀ ਔਰਤ ਸੀ। ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਪੀਕਰ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਸ਼. ਓਮ ਬਿਰਲਾ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਪੀਕਰ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਬਸੰਮਤੀ ਨਾਲ ਚੁਣੇ ਗਏ ਸਨ।

ਕਾਰਜਕਾਲ:- ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੌਰਾਨ ਸਪੀਕਰ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਨੂੰ ਇਸਦੇ 5 ਸਾਲਾਂ ਦੇ ਆਮ ਕਾਰਜਕਾਲ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਭੰਗ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਨਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਚੋਣ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਉਸਨੂੰ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤੇ ਤਿੰਨ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣਾ ਦਫ਼ਤਰ ਖਾਲੀ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ:

1. ਜੇਕਰ ਉਹ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੈਂਬਰ ਬਣਨਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।
2. ਜੇਕਰ ਸਪੀਕਰ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ, ਆਪਣਾ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

2. ਜੇਕਰ ਉਸਨੂੰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਰੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਮਤਾ 14 ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਅਗਾਊਂ ਨੋਟਿਸ ਦੇਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦਾ ਮਤਾ ਸਦਨ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਸਦਨ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਮੌਜੂਦ ਹੋਵੇ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਬੋਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੋਟ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਵੋਟਾਂ ਦੀ ਬਰਾਬਰੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ। ਇੱਥੇ ਇਹ ਨੋਟ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਵੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਭੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਸਪੀਕਰ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਖਾਲੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਨਵੀਂ ਚੁਣੀ ਹੋਈ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਹੋਣ ਤੱਕ ਜਾਰੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

9.4 ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਬੁਲਾਰੇ

ਅੱਜ ਤੱਕ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੇ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ-

ਸ੍ਰ.ਨੰ.	ਲੋਕ ਸਭਾ	ਨਾਮ	ਮਿਆਦ
1.	ਪਹਿਲੀ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਜੀਵੀ ਮਾਵਲੰਕਰ	15-5-52 ਤੋਂ 27-2-56 ਤੱਕ
2.	ਪਹਿਲੀ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਏਐਸ ਅਯੰਗਰ	8-3-56 ਤੋਂ 10-5-57 ਤੱਕ
3.	ਦੂਜੀ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਏਐਸ ਅਯੰਗਰ	11-5-57 ਤੋਂ 16-4-62 ਤੱਕ
4.	ਤੀਜੀ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ	17-4-62 ਤੋਂ 16-3-67 ਤੱਕ
5.	4ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ	17-7-67 ਤੋਂ 19-7-69 ਤੱਕ
6.	4ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ	8-8-69 ਤੋਂ 19-3-71 ਤੱਕ
7.	5ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ: ਗੁਰਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੋਂ	22-3-71 ਤੋਂ 1-12-75 ਤੱਕ
8.	5ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਬਲੀ ਰਾਮ ਭਗਤ	5-1-76 ਤੋਂ 25-3-77 ਤੱਕ
9.	6ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਨੀਲਮ ਸੰਜੀਵਾ ਰੈਡੀ	23-6-77 ਤੋਂ 13-7-77 ਤੱਕ
10.	6ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਕੇਐਸ ਹੇਗੜੇ	21-7-77 ਤੋਂ 10-1-80 ਤੱਕ
11.	7ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ	11-1-80 ਤੋਂ 15-1-85 ਤੱਕ
12.	8ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਬਲਰਾਮ ਜਾਖੜ	16-1-85 ਤੋਂ 4-12-89 ਤੱਕ
13.	9ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਰਬੀ ਰੇ	5-12-89 ਤੋਂ 21-6-91 ਤੱਕ
14.	10ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਸ਼ਿਵ ਰਾਜ ਪਾਟਿਲ	22-6-91 ਤੋਂ 22-5-96 ਤੱਕ
15.	11ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਪੂਰਨੇ ਏ ਸੰਗਮਾ	23-5-96 ਤੋਂ 23-3-98 ਤੱਕ
16.	12ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਜੀਐਮਸੀ ਬਾਲਯੋਗੀ	24-3-98 ਤੋਂ 21-10-99 ਤੱਕ
17.	13ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਜੀਐਮਸੀ ਬਾਲਯੋਗੀ	22-10-99 ਤੋਂ 3-3-2002 ਤੱਕ (ਦਫ਼ਤਰ ਵਿੱਚ ਮੌਤ ਹੋ ਗਈ)
18.	13ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਮਨੋਹਰ ਜੋਸ਼ੀ	10-5-2002 ਤੋਂ 13-5-2004 ਤੱਕ

19.	14ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਸੋਮਨਾਥ ਚੈਟਰਜੀ	4-6-2004 ਤੋਂ 31-5-2009 ਤੱਕ
20.	15ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਮੀਰਾ ਕੁਮਾਰ (ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਸਪੀਕਰ)	3-6-2009 ਤੋਂ 4-6-2014 ਤੱਕ
21.	16ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼੍ਰੀਮਤੀ ਸੁਮਿਤਰਾ ਮਹਾਜਨ (ਦੂਜੀ ਮਹਿਲਾ ਸਪੀਕਰ)	6-6-2014 ਤੋਂ 16-6-2019 ਤੱਕ
22.	17ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਓਮ ਬਿਰਲਾ	19-6-2019 ਤੋਂ 05-06- 2024 ਤੱਕ
23.	18ਵੀਂ ਲੋਕ ਸਭਾ	ਸ਼. ਓਮ ਬਿਰਲਾ	26-06-2024 ਤੋਂ ਅੱਜ ਤੱਕ

ਚੇਅਰਮੈਨ ਦਾ ਪੈਨਲ:

ਸੰਸਦ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਵਿੱਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਇੱਕ ਪੈਨਲ ਤਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜਦੋਂ ਮੀਟਿੰਗ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਗੈਰਹਾਜ਼ਰੀ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰੇਗਾ।

ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ: ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ-79 ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸਪੀਕਰ ਮੁਫਤ ਰਿਹਾਇਸ਼, ਕਾਰ ਅਤੇ ਮੈਡੀਕਲ ਸਹੂਲਤਾਂ ਦਾ ਵੀ ਹੱਕਦਾਰ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਤਨਖਾਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ ਤੋਂ ਲਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉੱਤੇ ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੋ-ਟੈਮ: ਆਮ ਚੋਣਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੋ-ਟੈਮ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ: - ਜਦੋਂ ਸਪੀਕਰ ਅਤੇ ਡਿਪਟੀ ਸਪੀਕਰ ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰੀ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਡਿਊਟੀਆਂ ਸਦਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਨਿਭਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਉਦੇਸ਼ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਇਸ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਲਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰੇ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੋ-ਟੈਮ ਵਜੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਹੋਣ ਤੱਕ ਅਹੁਦੇ 'ਤੇ ਬਣੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਦੁਆਰਾ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰੋ-ਟੈਮ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂਬਰ ਦਾ ਨਾਮ ਸੁਝਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਇੱਕ ਸੀਨੀਅਰ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੋ-ਟੈਮ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਤੁਰੰਤ ਬਾਅਦ ਸੀਟ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ।

9.5 ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕੰਮ:-

ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੁਖੀ ਅਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਂਬਰਾਂ, ਸਮੁੱਚੇ ਸਦਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੀਆਂ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁੱਖ ਮੈਂਬਰ ਹੈ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸੰਸਦੀ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਉਸਦਾ ਫੈਸਲਾ ਅੰਤਿਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸਰੋਤਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਭਾਰਤ ਦਾ ਸੰਵਿਧਾਨ, ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ

ਸੰਮੇਲਨ (ਬਕਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਜੋ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਅਣਲਿਖਤ ਜਾਂ ਅਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹਨ) । ਕੁੱਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਉਸ ਕੇਲ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਫਰਜ਼ ਹਨ:

1. **ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨ ਲਈ:** ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀਆਂ ਮੀਟਿੰਗਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਸਰਵਉੱਚ ਅਹੁਦਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਫਲੋਰ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸੰਬੋਧਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।
2. **ਸੰਯੁਕਤ ਬੈਠਕ ਦੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਅਧਿਕਾਰੀ:** ਸਪੀਕਰ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਦੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਦੀ ਸਾਂਝੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਬੈਠਕ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕਿਸੇ ਬਿੱਲ 'ਤੇ ਦੋਵਾਂ ਸਦਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਬੰਦ ਤਾਲੇ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਬੁਲਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
3. **ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ:** ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਵੀ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਕੁਝ ਮੈਂਬਰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਉਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਸਦਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਹਰ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਕਿਸੇ ਮੈਂਬਰ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਸਦਨ ਦੀ ਵਿਚਾਰ-ਵਟਾਂਦਰੇ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਤੋਂ ਰੋਕ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਮੈਂਬਰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਅਤੇ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨਹੀਣਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਸ਼ਾਸਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਾਰਸ਼ਲਾਂ ਦੁਆਰਾ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਮਦਦ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
4. **ਸਦਨ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਕਰਨ ਲਈ:** ਸਪੀਕਰ, ਸਦਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਤੈਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਆਈਟਮਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਅਤੇ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹੀ ਚਰਚਾ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
5. **ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਚਰਚਾ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰੇ:** ਸੰਸਦ ਦਾ ਹਰ ਮੈਂਬਰ ਮੰਤਰੀਆਂ ਤੋਂ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛ ਸਕਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲੈਣੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਯੋਗ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ।
6. **ਸਦਨ ਦੇ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਨਿਰਧਾਰਨ:** ਸਪੀਕਰ ਕਿਸੇ ਬੈਠਕ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਜਾਂ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਬੈਠਕ ਦੇ ਦਿਨ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ, ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਤਾਂ ਹੀ ਬਦਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜੀਂਦੇ ਆਧਾਰ ਮੌਜੂਦ ਹਨ।
7. **ਸਦਨ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣਾ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੀ ਮੁੱਖ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੱਲਾਂ, ਮੌਜੂਦਾ ਮੁਲਤਵੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵ, ਸੈਂਸਰ ਮੋਸ਼ਨ, ਬੇਭਰੋਸਗੀ ਮਤਾ ਅਤੇ ਧਿਆਨ ਮੰਗ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੀ ਸਹਿਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਮਿਆਦ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮੁੱਦਿਆਂ ਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ 'ਤੇ ਬਹਿਸ ਜਾਂ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਦਨ, ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵੋਟਿੰਗ ਕਰਦਾ

ਰੈ ਅਤੇ ਨਤੀਜੇ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦੀ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ।

8. **ਨਿਯਮ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ:** ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਅੰਦਰ (ਏ) ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਵਿਧਾਨ, (ਬੀ) ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੀ ਕਾਰਜਪ੍ਰਣਾਲੀ ਅਤੇ ਸੰਚਾਲਨ ਦੇ ਨਿਯਮ ਅਤੇ (ਸੀ) ਸੰਸਦੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦਾ ਅੰਤਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੈ।
9. **ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਮੁਲਤਵੀ:** ਉਹ ਕੋਰਮ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਵਿੱਚ ਸਦਨ ਨੂੰ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਮੁਅੱਤਲ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦਾ ਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਰਮ ਸਦਨ ਦੀ ਕੁੱਲ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਦਸਵਾਂ ਹਿੱਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੋਚਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਆਦਿ ਕਾਰਨ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਸੁਚਾਰੂ ਅਤੇ ਫਲਦਾਇਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚੱਲ ਸਕਦੀ ਤਾਂ ਉਹ ਮੀਟਿੰਗ ਨੂੰ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸਮੇਂ ਲਈ ਮੁਲਤਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।
10. **ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਬਾਰੇ ਫੈਸਲਾ:** ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ ਪੁੱਛਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਖਾਸ ਬਿੱਲ ਮਨੀ ਬਿੱਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਸਪੀਕਰ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਫੈਸਲੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਅਪੀਲ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਹਰ ਧਨ ਬਿੱਲ, ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਰਾਜ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਲਈ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।
11. **ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦੇਣ ਲਈ:** ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਅਗਾਊਂ ਇਜਾਜ਼ਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਬਿੱਲ ਪਾਸ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਸਪੀਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ 'ਤੇ ਆਪਣੇ ਦਸਤਖਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।
12. **ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ:** ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਇੱਕ ਆਮ ਨਿਯਮ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਬਿੱਲਾਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਬਹਿਸ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਨੂੰ ਨੋਟ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਵੋਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ ਪਰ ਟਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਹ ਕਾਸਟਿੰਗ ਵੋਟ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਜਦੋਂ ਸਦਨ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ 'ਤੇ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਵੋਟ ਪਾਉਣ ਦਾ ਹੱਕਦਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੀ ਵੋਟ ਨੂੰ ਕਾਸਟਿੰਗ ਵੋਟ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਡੈੱਡਲਾਕ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
13. **ਸਵਾਲ ਪੁੱਛਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ:** ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੁੱਛੇ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਕਈ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਨਿਯਮਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਬਾਰੇ ਮਾਰਗਦਰਸ਼ਕ ਸਿਧਾਂਤ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਸਪੀਕਰ ਵਿੱਚ ਅਰਾਮ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਨੋਟਿਸ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਨਿਯਮ ਬਣਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੈ ਤਾਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੋਟਿਸ 'ਤੇ ਸਵਾਲ ਪੁੱਛੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਸਵੀਕਾਰਤਾ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕੋਲ ਇੱਕ ਆਮ ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਕਿ ਕੀ ਕੋਈ ਸਵਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰਤਾਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਸਪੀਕਰ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

14. **ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਕਈ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੇ ਹੱਕਦਾਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਸਬੰਧੀ ਕੋਈ ਮੱਦ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬਹਿਸ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਪੀਕਰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਕੋਲ ਭੇਜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰੇਦਾਰ ਅਤੇ ਰਖਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।
15. **ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚਕਾਰ ਲਿੰਕ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਉਹ ਏਜੰਸੀ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਕੇਂਦਰੀ ਸੰਸਦ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਿੰਕ ਸਥਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਵਿਚਕਾਰ ਇੱਕ ਪੁਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।
16. **ਸਦਨ ਦੀਆਂ ਗੁਪਤ ਬੈਠਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ:** ਜੇਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਤੋਂ ਕੋਈ ਗੁਪਤ ਬੈਠਕਾਂ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਗੁਪਤ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਦਨ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਬੈਠਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਵੀ ਅਜਨਬੀ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਚੈਂਬਰ, ਲਾਬੀ ਜਾਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ।
17. **ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਭਾਰਤੀ ਸੰਘ ਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਾਜਾਂ ਦੀਆਂ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੀਜ਼ਾਈਡਿੰਗ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਾਨਫਰੰਸ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਨਫਰੰਸਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕਰਨਗੇ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਵਾਰ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾਵਾਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨਾਂ ਦੀ ਮੀਟਿੰਗ ਬੁਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਆ ਰਹੀਆਂ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਅਤੇ ਸਦਨਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨ ਦੇ ਤਰੀਕਿਆਂ 'ਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
18. **ਸੰਸਦੀ ਵਫ਼ਦ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਨਾਮਜ਼ਦਗੀ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ, ਸਦਨ ਦੇ ਨੇਤਾ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ, ਵਿਦੇਸ਼ਾਂ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਸੰਸਦੀ ਵਫ਼ਦਾਂ ਲਈ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਮਜ਼ਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।
19. **ਵਿਜ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੈਲਰੀਆਂ 'ਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ:** ਸਪੀਕਰ ਵਿਜ਼ਟਰਾਂ ਦੀਆਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤਰਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗੈਲਰੀਆਂ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਬੇਕਾਬੂ ਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਰੌਲੇ-ਰੱਪੇ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਵਿੱਚ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ; ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਗੈਲਰੀ ਛੱਡਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।
20. **ਦਲ-ਬਦਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਫਰੇਮਿੰਗ:** ਜਨਵਰੀ 1985 ਵਿੱਚ, ਦਲ-ਬਦਲੀ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 52ਵੀਂ ਸੋਧ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਸੋਧ ਦੇ ਤਹਿਤ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਸੰਬੰਧੀ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਸਪੀਕਰ ਦਲ-ਬਦਲੀ ਬਾਰੇ ਨਿਯਮ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਅਨੁਸਾਰ ਫੈਸਲੇ ਲੈਂਦਾ ਹੈ।
21. **ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ:** ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਖੁਦ ਵਪਾਰਕ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹਨ। ਨਿਯਮ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਜਨਰਲ ਮਕਸਦ ਕਮੇਟੀ।
22. **ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਕਾਰਜ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ।

- (i) ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਸਕੱਤਰੇਤ 'ਤੇ ਪੂਰਾ ਕੰਟਰੋਲ ਵਰਤਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਕੱਤਰੇਤ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਡਿਊਟੀਆਂ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (ii) ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iii) ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਅਤ ਕਸਟਡੀ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (iv) ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਅਤੇ ਸੰਸਦ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਲਈ ਉਚਿਤ ਉਪਾਅ ਕਰਦਾ ਹੈ।
- (v) ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫਿਆਂ ਦੀਆਂ ਚਿੱਠੀਆਂ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

23. **ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਅਸਤੀਫੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨ:** ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਆਪਣੇ ਅਸਤੀਫੇ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨਾ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ ਬਣਦੀ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤੀਫਾ ਸਬੰਧਤ ਮੈਂਬਰ ਦੁਆਰਾ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਦਬਾਅ ਹੇਠ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਦਿ। ਸਪੀਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਅਸਤੀਫਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਉੱਪਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨੂੰ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਅਸੀਂ ਇਸ ਸਿੱਟੇ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਅਤੇ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੀਕਰ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਚੇਅਰਮੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰ. ਜਵਾਹਰ ਲਾਲ ਨਹਿਰੂ, ਰਾਸ਼ਟਰ ਦੇ ਨੇਤਾ ਹਨ। ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬਣਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਵੀ ਰਾਖਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਸੰਭਵ ਕਦਮ ਚੁੱਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਵਿਵਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤਾਵਨੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੀ ਕੱਢ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਘਰ ਦੇ ਹੱਕਾਂ ਦਾ ਰਾਖਾ ਵੀ ਹੈ। ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਉਪਬੰਧ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

- (1) ਉਸ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿਰਫ਼ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੁਆਰਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਮਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਆਮ ਬਹੁਮਤ (ਭਾਵ, ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੀ ਬਹੁਗਿਣਤੀ ਅਤੇ ਵੋਟਿੰਗ) ਦੁਆਰਾ। ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਇਸ ਮਤੇ 'ਤੇ ਉਦੋਂ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ 50 ਮੈਂਬਰਾਂ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ।
- (2) ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ ਅਤੇ ਭੱਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਾਰਤ ਦੇ ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਵਸੂਲੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਾਲਾਨਾ ਵੋਟ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।
- (3) ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਅਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿਚ ਚਰਚਾ ਅਤੇ ਆਲੋਚਨਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ, ਸਿਵਾਏ ਠੇਸ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਤੋਂ।

- (4) ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਨਿਯਮਤ ਕਰਨ ਜਾਂ ਕਾਰੋਬਾਰ ਚਲਾਉਣ ਜਾਂ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਵਿਵਸਥਾ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਉਸਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹਨ।
- (5) ਉਹ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵੋਟ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਉਹ ਟਾਈ ਹੋਣ ਦੀ ਸੂਰਤ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਾਈ ਵੋਟ ਦਾ ਇਸਤੇਮਾਲ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਨਿਰਪੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।
- (6) ਉਸਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਬਹੁਤ ਉੱਚਾ ਸਥਾਨ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੱਤਵੇਂ ਰੈਂਕ 'ਤੇ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ, ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਜਾਂ ਉਪ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਉਸ ਕੋਲ ਸਾਰੇ ਕੈਬਨਿਟ ਮੰਤਰੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਉੱਚਾ ਦਰਜਾ ਹੈ।

9.6 ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇੱਕ ਮਾਨ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਦਾ ਸਥਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕੋਲ ਹੇਠਲੇ ਸਦਨ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋਕ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਕਾਰੋਬਾਰ ਦਾ ਵਿਵਸਥਿਤ ਲੈਣ-ਦੇਣ ਹੋ ਸਕੇ। ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਅਤੇ ਨੇਤਾ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਚੇਅਰਮੈਨ ਵਜੋਂ। ਸਪੀਕਰ ਇਸ ਉੱਚ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਚੁਣੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਬਾਹਰਮੁਖੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਦਨ ਦੀ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਵਚਨਬੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਤਾਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਮੈਂਬਰ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਨਾ ਤਾਂ ਯੂ.ਐਸ.ਏ. ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਨਿਧੀ ਸਦਨ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਜਿੰਨਾ ਡੂੰਘਾ ਸਿਆਸੀਕਰਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਊਸ ਆਫ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਜਿੰਨਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਪੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਭਾਰਤੀ ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੇ ਬਾਹਰ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਸਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਾਨਤਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪੇਸ਼ਣ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਦਨ ਦੇ ਇੱਕ ਨਿਰਪੱਖ ਚੇਅਰਪਰਸਨ ਵਜੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਹਮਲਾਵਰ ਪਾਰਟੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਤਿਆਗ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਦਫ਼ਤਰ ਇੱਕ ਜੀਵਤ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਸੰਸਥਾ ਹੈ ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਅਸਲ ਲੋੜਾਂ ਅਤੇ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਦਾ ਹੈ।

9.7 ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਅਤੇ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸੁਝਾਅ:-

ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਾਬਕਾ ਜਨਰਲ ਸਕੱਤਰ ਸ. ਸੀ.ਕੇ.ਜੈਨ ਨੇ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਸੁਝਾਅ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।

1. ਸੰਸਦੀ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਦੇ ਕੰਮਕਾਜ ਦਾ ਲੰਬਾ ਤਜਰਬਾ ਰੱਖਣ ਵਾਲੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਅਤੇ ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਹੀ ਸਪੀਕਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।
2. ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਨਾਮ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਰੋਧੀ ਧਿਰ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

3. ਕਿਸੇ ਵੀ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਸਪੀਕਰ ਵਿਰੁੱਧ ਉਮੀਦਵਾਰ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ।
4. ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਦੋ ਵਾਰ ਚੁਣਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਸਰਗਰਮ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੂੰ ਅਲਵਿਦਾ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਰਾਜਨੇਤਾ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।
5. ਦਲ-ਬਦਲੀ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਨੂੰਨ ਤਹਿਤ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਸਪੀਕਰ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਲੈ ਲਈਆਂ ਜਾਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਪੀਕਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੱਤਾਧਾਰੀ ਪਾਰਟੀ ਦੇ ਹੱਕ 'ਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਘਟਦੀ ਹੈ।

9.7.1 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਭਾਰਤ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮਹਿਲਾ ਸਪੀਕਰ ਕੌਣ ਹੈ?

.....
 .....

2. ਤੁਸੀਂ ਸਪੀਕਰ ਪ੍ਰੋ ਟਰਮ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਸਮਝਦੇ ਹੋ?

.....
 .....

3. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਮੌਜੂਦਾ ਸਪੀਕਰ ਕੌਣ ਹੈ?

.....
 .....

9.8 ਸੰਖੇਪ

ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਵੱਈਏ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਦਨ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਪੂਰਨ ਸਹਿਯੋਗ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਪੀਕਰ ਸਦਨ ਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਨੂੰ ਸਿਹਤਮੰਦ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਚਲਾ ਸਕਦਾ। ਪਰ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਅਜਿਹਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂਬਰਾਂ ਨੇ ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਾ ਚੱਲਣ ਦੇਣ ਦੀ ਸਹੁੰ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੰਤਰੀ ਨੂੰ ਸਦਨ ਵਿੱਚ ਬੋਲਣ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਸਸਤੀ ਸ਼ੋਰਰਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਲਈ ਵਾਕ ਆਊਟ, ਸਟਗਨ ਰੌਲਾ ਪਾਉਣਾ, ਘਰ ਦੇ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਆਮ ਗੱਲਾਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ।

ਇਸ ਸਭ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਪੀਕਰ ਦਾ ਅਹੁਦਾ ਉਸ ਦੀ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸ਼ਖਸੀਅਤ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸ਼ਖਸੀਅਤ ਵਾਲਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਪੀਕਰ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਅਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਬ੍ਰਿਟੇਨ ਵਿਚ ਸਪੀਕਰ ਸਖਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਗੈਰ-ਪਾਰਟੀ ਆਦਮੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਸੰਮੇਲਨ ਹੈ ਕਿ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਰਹਿਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਿਹਤਮੰਦ ਸੰਮੇਲਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਸਪੀਕਰ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਲਈ ਆਪਣੀ ਚੋਣ 'ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਾਰਟੀ ਦੀ ਮੈਂਬਰਸ਼ਿਪ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਬਰਤਾਨੀਆ ਵਿਚ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਕਾਮਨਜ਼ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਵਾਲਾ ਸਨਮਾਨ ਅਤੇ ਮਾਣ-ਸਨਮਾਨ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਲੋਕ ਸਭਾ ਦਾ ਸਪੀਕਰ ਤੈਅ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ।

9.9 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

9.9.1 ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
2. ਲੋਕ ਸਭਾ ਦੇ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ, ਕਾਰਜ ਅਤੇ ਅਹੁਦੇ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰੋ।
3. ਭਾਰਤੀ ਸੰਸਦ ਵਿੱਚ ਸਪੀਕਰ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਜਾਂਚ ਕਰੋ।

9.9.2 ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਭਾਰਤ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਸਪੀਕਰ ਕੌਣ ਹੈ?
2. ਕਿਹੜੇ ਲੋਕ ਸਪੀਕਰ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹਨ?
3. ਸੰਸਦ ਦੀਆਂ ਸਾਂਝੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਗੀ ਕੌਣ ਕਰਦਾ ਹੈ?

9.10 ਹਵਾਲੇ

- M. P. Jain (2011), Indian Constitutional Law, LexisNexis Butterworths, Nagpur
- M. Laxmikanth (2013), Indian Polity, Mc Grow Hill Education, New Delhi.
- V. N. Shukla (1998), Constitution of India, Eastern Book Company, Lucknow.
- Subhash C. Kashyap (1995), Our Constitution, National Book Trust, New Delhi.
- G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966.
- G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Delhi, Oxford
- Nirja Gopal, Partap Bhanu Mehta, The Oxford Companies to Politics in India, Oxford University Press, 2010.
- M.V. Pylee, Constitutional Government in India, Bombay, Asia Publishing House, 1977

9.11 ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ:-

- P.M Bakshi, *The constitution of India*, Universal Law Publishing Delhi, 2000.
- D.D Basu, *Introduction to the constitution of India*, Prentice-Hall of India, New Delhi, 1992.
- O.P Goyal, *Indian Political system*, Macmillan India, New Delhi, 1985.
- V.D Mahajan, *Constitutional History of India*, S. Chand &Co., New Delhi, 1976.
- M.V. Pylee *India's constitution*, S. Chand & Company, New Delhi, 1994.
- Laxmikant *Indian Polity*, McGraw hill India, 2016.
- R. Kothari, *Politics in India*, Orient Longman, New Delhi, 1970.

ਬੈਚਲਰ ਆਰਟਸ (ਲਿਬਰਲ ਆਰਟਸ)

ਸਮੈਸਟਰ-III

ਕੋਰਸ: - ਭਾਰਤੀ ਰਾਜਨੀਤਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ -I

ਯੂਨਿਟ 10 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ: ਰਚਨਾ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ

ਸੰਰਚਨਾ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ

10.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ

10.3 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ

10.3.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

10.4 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ

10.4.1. ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

10.5 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

10.5.1 ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

10.5.2 ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

10.5.3 ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

10.5.4. ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

10.5.5 ਰਿਕਾਰਡ ਅਦਾਲਤ

10.5.6 ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

10.5.7 ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

10.5.8 ਆਪਣੀ ਤਰੱਕੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

10.6 ਸੰਖੇਪ

10.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.7.1 ਲੰਬੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

10.7.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

10.8। ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

10.0 ਸਿੱਖਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼:

ਇਸ ਯੂਨਿਟ ਦੇ ਪੂਰਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਤੁਸੀਂ ਇਹ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋਵੋਗੇ:

- ਭਾਰਤੀ ਲੋਕਤੰਤਰੀ ਸਥਾਪਨਾ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਅਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ
- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ
- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ
- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ
- ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਸਮਝਣ

- ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ
- ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ

10.1 ਮੁੱਖ ਸ਼ਬਦ: ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ, ਕਾਨੂੰਨ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਜੱਜ, ਸੰਵਿਧਾਨ

10.2 ਜਾਣ-ਪਛਾਣ:

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਰੱਖਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਕਾਨੂੰਨ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇੱਕ ਲਿਖਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਾਲੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਅਥਾਰਟੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਵਾਧੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇੱਕ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਇੱਕ ਹੋਰ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰੇ। ਇੱਕ ਫੈਡਰਲ ਸਰਕਾਰ ਇੱਕ ਕਾਨੂੰਨੀ ਸਰਕਾਰ¹ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਸੰਘਟਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜੇ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਵੰਡ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਦਾਲਤਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵੰਡ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨੀ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਗਰੰਟੀਸ਼ੁਦਾ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਵੀ ਹੈ।

10.3 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਚਨਾ:

ਅਨੁਛੇਦ 124(1) ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਆਫ਼ ਇੰਡੀਆ (ਸੀ ਜੇ ਆਈ) ਅਤੇ ਸੱਤ ਹੋਰ ਜੱਜ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਸੰਸਦ ਕੋਲ ਹੋਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਸੰਸਦ ਨੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਕਈ ਐਕਟਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਵਾਧਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਮੌਜੂਦਾ ਸਮੇਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਗਿਣਤੀ 33 ਹੈ।

ਆਰਟੀਕਲ 124(2) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸੀ ਜੇ ਆਈ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਉਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੀ ਜੇ ਆਈ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਜੱਜ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੀ ਜੇ ਆਈ ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।

ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਵਿਵਾਦ

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ 'ਮਸ਼ਵਰੇ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਵਿਆਖਿਆ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੇਸ (1982)² ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਸਹਿਮਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੇ ਆਦਾਨ-ਪ੍ਰਦਾਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੇਸ (1993)³ ਵਿੱਚ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਫੈਸਲੇ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਇਸ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਅਰਥ ਸਹਿਮਤੀ ਲਈ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਨੇ ਇਹ ਵੀ ਰਾਏ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸੀਜੇਆਈ ਦੀ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਸੀਜੇਆਈ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਦੋ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇਣਗੇ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਜੇ ਜੱਜਾਂ⁴ ਦੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੀ

¹ DICEY Law of the Constitution, Ch. III, 175 (1956) Also, M.P. JAIN, Role of Judiciary in a Democracy, 6 J.M.C.L. 239 (1979)

² S.P. Gupta v. Union of India, AIR 1982 SC 149

³ Supreme Court Advocates on Record Association v. Union of India, AIR 1994 SC 268

⁴ Re: Special Reference, AIR 1999 SC 1

ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਲਈ 'ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਦੇ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ' ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਸੀਜੇਆਈ ਦੀ ਇਕੱਲੀ ਰਾਏ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦਾ ਗਠਨ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।

ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੀਜੇਆਈ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਸ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਦੇ ਵਾਰ ਉਲੰਘਣਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਇੱਕ ਵਾਰ 1973 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਸਟਿਸ ਏਐਨ ਚੇ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸੀਜੇਆਈ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਫਿਰ 1977 ਵਿੱਚ ਜਦੋਂ ਜਸਟਿਸ ਐਮਯੂ ਬੇਗ ਨੂੰ ਸੀਜੇਆਈ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਦੂਜੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੇਸ (1993)⁵ ਵਿੱਚ ਇਸ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਘਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਲਈ ਕੋਈ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਾਰਜਕਾਲ ਪ੍ਰਦਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਜੱਜ ਸਿਰਫ਼ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੱਕ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਪੱਤਰ ਲਿਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ (ਇੰਪੀਚਮੈਂਟ)

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ (ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੁਆਰਾ ਉਸ ਦੇ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ)। ਹਾਲਾਂਕਿ ਇਹ ਹੁਕਮ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਿਸ਼ 'ਤੇ ਹੀ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਵੀ ਮੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਦ ਦੀ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਉਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੇ ਹਰੇਕ ਸਦਨ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਬਹੁਮਤ ਦੁਆਰਾ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਅਜਿਹੇ ਹਟਾਉਣ ਦੇ ਆਧਾਰ ਸਾਬਤ ਹੋਏ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਜਾਂ ਅਸਮਰੱਥਾ ਤੱਕ ਸੀਮਤ ਹਨ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੇ ਮਹਾਦੋਸ਼ ਦੀ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਜੱਜ ਜਾਂਚ ਐਕਟ (1968) ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।

ਐਡਹਾਕ ਜੱਜ

ਸੀਜੇਆਈ ਸਬੰਧਤ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਅਸਥਾਈ ਮਿਆਦ ਲਈ ਕਿਸੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਐਡਹਾਕ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸੈਸ਼ਨ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਸਥਾਈ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਕੋਰਮ ਦੀ ਘਾਟ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਐਡਹਾਕ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੀਜੇਆਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜ ਜਾਂ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜ (ਜੋ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਯੋਗ ਹੈ) ਨੂੰ ਵੀ ਬੇਨਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਸਬੰਧਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਸਹਿਮਤੀ ਨਾਲ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੱਜ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦੇ ਹਨ।

10.3.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ I

1. ਕੀ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਰਾਇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ 'ਤੇ ਬਾਈਡਿੰਗ ਹੈ?

---

⁵ Supreme Court Advocates on Record Association v. Union of India, AIR 1994 SC 268

---

2. ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਸੀਨੀਅਰ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ 'ਤੇ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ?

10.4 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਆਸੀ ਢਾਂਚੇ ਵਿੱਚ ਅਹਿਮ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ, ਅਪੀਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ, ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟਰ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਚਿਤ ਹੈ ਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੌਂਪੇ ਗਏ ਫਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾ ਸਕੇ। ਇਹ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਜਾਂ ਵਿਧਾਨਿਕ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੁਤੰਤਰ ਅਤੇ ਨਿਰਪੱਖ ਕੰਮਕਾਜ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਉਪਬੰਧ ਕੀਤੇ ਹਨ:

- a. **ਨਿਯੁਕਤੀ ਦਾ ਢੰਗ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕੈਬਨਿਟ) ਖੁਦ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਮੈਂਬਰਾਂ (ਭਾਵ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟਾਂ ਦੇ ਜੱਜਾਂ) ਨਾਲ ਸਲਾਹ-ਮਸ਼ਵਰਾ ਕਰਕੇ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਸੰਪੂਰਨ ਵਿਵੇਕ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਨਿਆਂਇਕ ਨਿਯੁਕਤੀਆਂ ਕਿਸੇ ਸਿਆਸੀ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਵਿਚਾਰਾਂ 'ਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਹੀਂ ਹਨ।
- b. **ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਦੱਸੇ ਗਏ ਤਰੀਕੇ ਅਤੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਹੀ ਅਹੁਦੇ ਤੋਂ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦੌਰਾਨ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਨਹੀਂ ਸੰਭਾਲਦੇ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਹ ਇਸ ਤੱਥ ਤੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੱਕ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਜੱਜ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ (ਜਾਂ ਮਹਾਂਦੋਸ਼) ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
- c. **ਸਥਿਰ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਤਾਂ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਭੱਤੇ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਅਧਿਕਾਰ, ਛੁੱਟੀ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨ ਸਮੇਂ-ਸਮੇਂ 'ਤੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਨਿਰਧਾਰਤ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਨੁਕਸਾਨ ਲਈ ਬਦਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਸਿਵਾਏ ਵਿੱਤੀ ਐਮਰਜੈਂਸੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੌਰਾਨ ਉਹੀ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।
- d. **ਏਕੀਕ੍ਰਿਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਖਰਚੇ ਗਏ ਖਰਚੇ:** ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਸਟਾਫ਼ ਦੀਆਂ ਤਨਖਾਹਾਂ, ਭੱਤੇ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਕੀ ਖਰਚੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸੰਯੁਕਤ ਫੰਡ 'ਤੇ ਵਸੂਲ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਸ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹ ਪਾਰਲੀਮੈਂਟ ਦੁਆਰਾ ਗੈਰ-ਵੋਟ ਯੋਗ ਹਨ (ਹਾਲਾਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਇਸ ਦੁਆਰਾ ਚਰਚਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ)।

- e. **ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਬਾਰੇ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ:** ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਸਦ ਜਾਂ ਰਾਜ ਵਿਧਾਨ ਸਭਾ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵਾਂ ਨੂੰ ਨਿਭਾਉਣ ਵਿੱਚ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਚਾਰ ਵਟਾਂਦਰੇ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਸਿਵਾਏ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਜਦੋਂ ਇੱਕ ਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਸੰਸਦ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਧੀਨ ਹੋਵੇ।
- f. **ਰਿਟਾਇਰਮੈਂਟ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਭਿਆਸ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਥਾਰਟੀ ਅੱਗੇ ਦਲੀਲ ਦੇਣ ਜਾਂ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦੀ ਮਨਾਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਭਵਿੱਖ ਦੇ ਪੱਖ ਦੀ ਉਮੀਦ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਪੱਖ ਨਹੀਂ ਲੈਣਗੇ।
- g. **ਇਸਦੇ ਅਪਮਾਨ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਮਾਣਹਾਨੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸਦੇ ਕੰਮਾਂ ਅਤੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਦੁਆਰਾ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਮਾਣ ਅਤੇ ਸਨਮਾਨ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।
- h. **ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਘਟਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦਾ:** ਸੰਸਦ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਗਾਰੰਟੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਸੰਸਦ ਇਸ ਨੂੰ ਵਧਾ ਸਕਦੀ ਹੈ।
- i. **ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਤੋਂ ਵੱਖ:** ਸੰਵਿਧਾਨ ਰਾਜ ਨੂੰ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਨਤਕ ਸੇਵਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜਪਾਲਿਕਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਕਦਮ ਚੁੱਕੇ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਕੋਲ ਨਿਆਂਇਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੂ ਹੋਣ 'ਤੇ, ਨਿਆਂਇਕ ਪ੍ਰਸ਼ਾਸਨ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਅਧਿਕਾਰੀਆਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਖਤਮ ਹੋ ਗਈ।

10.4.1. ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ II

1. ਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਦੂਜੇ ਅੰਗਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਨ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ? ਕੀ ਪੂਰਨ ਆਜ਼ਾਦੀ ਵੀ ਫਾਇਦੇਮੰਦ ਹੈ?

---

2. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਿੱਟ ਅਤੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਫਰਕ ਕਰੋ।

10.5 ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਉਲਟ ਅਤੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਹਾਊਸ ਆਫ਼ ਲਾਰਡਜ਼ (ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸੰਸਦ ਦਾ ਉਪਰਲਾ ਸਦਨ) ਦੇ ਸਮਾਨ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਪੀਲ ਦੀ ਇੱਕ ਅੰਤਮ ਅਦਾਲਤ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਅਤੇ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਅਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਗਾਰੰਟਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਤੇ ਨਿਗਰਾਨੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਸੌਂਪੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਡਰਾਫਟ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਮੈਂਬਰ ਅਲਾਦੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾਸਵਾਮੀ ਅਈਅਰ ਨੇ ਸਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ, "ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਵੀ ਹੋਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨਾਲੋਂ ਵੱਧ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ।" ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

- (a) ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ।
- (b) ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ।
- (c) ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ।
- (d) ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ।
- (e) ਰਿਕਾਰਡ ਦੀ ਅਦਾਲਤ।
- (f) ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ।
- (g) ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ।

10.5.1 ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

ਇੱਕ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਭਾਰਤੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਿਆਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਤੌਰ 'ਤੇ, ਵਿਚਕਾਰ ਕੋਈ ਵਿਵਾਦ:

- (a) ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜ; ਜਾਂ
- (b) ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਕੋਈ ਰਾਜ ਜਾਂ ਰਾਜ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਅਤੇ ਇੱਕ ਜਾਂ ਇੱਕ ਤੋਂ ਵੱਧ ਰਾਜ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ; ਜਾਂ
- (c) ਦੋ ਜਾਂ ਵੱਧ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ।

ਇਹਨਾਂ ਸੰਘੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਹੋਰ ਅਦਾਲਤ ਇਹਨਾਂ ਮੁੱਦਿਆਂ ਨਾਲ ਨਜਿੱਠਣ ਲਈ ਸਮਰੱਥ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਬਾਰੇ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਉਚਿਤ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵਿਵਾਦ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਤੱਥ ਦਾ ਸਵਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਜਿਸ 'ਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਅਧਿਕਾਰ ਜਾਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਜਾਂ ਹੱਦ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰਕਿਰਤੀ ਦੇ ਸਵਾਲ ਇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੂਜਾ, ਕੇਂਦਰ ਜਾਂ ਰਾਜ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਨਾਗਰਿਕ ਦੁਆਰਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਕੱਦਮਾ ਇਸ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਅਧੀਨ ਵਿਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਇਹ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ ਹੈ:

- (a) ਕਿਸੇ ਪੂਰਵ-ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੰਘੀ, ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ, ਸ਼ਮੂਲੀਅਤ, ਸਨਦ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸਮਾਨ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਵਾਦ।

(b) ਕਿਸੇ ਸੰਘੀ, ਸਮਝੌਤੇ ਆਦਿ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਵਿਵਾਦ, ਜੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਤੌਰ 'ਤੇ ਇਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਕਤ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਜਿਹੇ ਵਿਵਾਦ ਦੀ ਹੱਦ ਤੱਕ ਨਹੀਂ ਹੈ।

(c) ਅੰਤਰ-ਰਾਜੀ ਜਲ ਵਿਵਾਦ।

(d) ਵਿੱਤ ਕਮਿਸ਼ਨ ਨੂੰ ਭੇਜੇ ਗਏ ਮਾਮਲੇ।

(e) ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕੁਝ ਖਰਚਿਆਂ ਅਤੇ ਪੈਨਸ਼ਨਾਂ ਦਾ ਸਮਾਯੋਜਨ।

(f) ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਪਾਰਕ ਸੁਭਾਅ ਦਾ ਆਮ ਵਿਵਾਦ।

(g) ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਰਾਜ ਦੁਆਰਾ ਨੁਕਸਾਨ ਦੀ ਵਸੂਲੀ।

1961 ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਸਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਪੱਛਮੀ ਬੰਗਾਲ ਦੁਆਰਾ ਕੇਂਦਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਸੀ। ਰਾਜ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਕੋਲਾ ਬੇਅਰਿੰਗ ਏਰੀਆਜ਼ (ਐਕਵੀਜ਼ਨ ਐਂਡ ਡਿਵੈਲਪਮੈਂਟ) ਐਕਟ, 1957 ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਐਕਟ ਦੀ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਦਿਆਂ ਮੁਕੱਦਮੇ ਨੂੰ ਖਾਰਜ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

10.5.2 ਰਿਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਗਾਰੰਟਰ, ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਰਖਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਸਬੰਧਤ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈਬੀਅਸ ਕਾਰਪਸ, ਮੰਦਾਮਸ, ਮਨਾਰੀ, ਕਿਊ-ਵਾਰੰਟੋ ਅਤੇ ਸਰਟੀਓਰੀ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਅਸਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿ ਪੀੜਤ ਵਿਅਕਤੀ ਅਜਿਹੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਹਨ।

ਇਸ ਲਈ ਸੰਘੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸਦੇ ਅਸਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਤੋਂ ਵੱਖਰਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਵੇਕਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨਾਲ ਮੇਲ ਖਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਹਿਲੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਧਿਰਾਂ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ (ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ) ਦੀਆਂ ਇਕਾਈਆਂ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੂਜੇ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਵਿਵਾਦ ਇੱਕ ਨਾਗਰਿਕ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ (ਕੇਂਦਰੀ ਜਾਂ ਰਾਜ) ਵਿਚਕਾਰ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਅਤੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੇਵਲ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਨਾ ਕਿ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਨਾ ਸਿਰਫ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਲਈ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਹਾਈਕੋਰਟ ਦਾ ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨਾਲੋਂ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਸਦ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਉਦੇਸ਼ਾਂ ਲਈ ਵੀ ਰਿੱਟ ਜਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ।

10.5.3 ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਨਾ ਸਿਰਫ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਸਫਲ ਬਣਾਇਆ ਹੈ ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਪ੍ਰੀਵੀ ਕੌਂਸਲ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ ਵੀ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਅਪੀਲ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਹੈ ਅਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਮਾਣਦਾ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਚਾਰ ਸਿਰਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਣੀਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ:

(a) ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲਾਂ।

(b) ਸਿਵਲ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲਾਂ।

(c) ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲਾਂ।

(d) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੁੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪੀਲਾਂ।

(a) **ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਮਲੇ:** ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ ਜਿਸ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਮਾਮਲੇ 'ਚ ਧਿਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ 'ਚ ਇਸ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਵਾਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਗਲਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

(b) **ਸਿਵਲ ਮਾਮਲੇ:** ਸਿਵਲ ਕੇਸਾਂ ਵਿੱਚ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ-

(i) ਕਿ ਕੇਸ ਵਿੱਚ ਆਮ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਸਵਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ; ਅਤੇ

(ii) ਕਿ ਸਵਾਲ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਿਰਫ ਉਹ ਸਿਵਲ ਕੇਸ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ 20,000 ਰੁਪਏ ਦੀ ਰਕਮ ਸ਼ਾਮਲ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਮੁਦਰਾ ਸੀਮਾ ਨੂੰ 1972 ਦੇ 30ਵੇਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੋਧ ਐਕਟ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।

(c) **ਅਪਰਾਧਿਕ ਮਾਮਲੇ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਿਸੇ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੀ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕਾਰਵਾਈ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਅਪੀਲ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ-

(i) ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ; ਜਾਂ

(ii) ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੇਸ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ; ਜਾਂ

(iii) ਇਹ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਸ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ।

ਪਹਿਲੇ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਅਪੀਲ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ (ਭਾਵ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਕਿਸੇ ਸਰਟੀਫਿਕੇਟ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ)। ਪਰ ਜੇਕਰ ਹਾਈਕੋਰਟ ਨੇ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਉਣ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਅਧਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

1970 ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਨੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਪਰਾਧਿਕ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਵਧਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜੇਕਰ ਹਾਈ ਕੋਰਟ:

(i) ਅਪੀਲ 'ਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਬਰੀ ਕਰਨ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਜਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ; ਜਾਂ

(ii) ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਕੋਈ ਕੇਸ ਲਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ੀ ਠਹਿਰਾਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸਨੂੰ ਉਮਰ ਕੈਦ ਜਾਂ ਦਸ ਸਾਲ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਸੁਣਾਈ ਹੈ।

ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਕੇਸਾਂ ਤੱਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਹੈ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੰਘੀ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ ਅਪੀਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਸੀ

ਪਰ ਜੇ ਉੱਪਰ ਦੱਸੇ ਗਏ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਫੌਜਦਾਰੀ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ ਹਨ।

(d) **ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੁੱਟੀ ਦੁਆਰਾ ਅਪੀਲ:** ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ (ਫੌਜੀ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਮਾਰਸ਼ਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ) ਦੁਆਰਾ ਪਾਸ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਵੀ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਅਪੀਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਛੁੱਟੀ ਦੇਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਚਾਰ ਪਹਿਲੂ ਸ਼ਾਮਲ ਹਨ:

- (i) ਇਹ ਇੱਕ ਅਖਤਿਆਰੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਜੋਂ ਦਾਅਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।
- (ii) ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਣੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਅੰਤਿਮ ਜਾਂ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਹੋਵੇ।
- (iii) ਇਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਨਾਲ ਸਬੰਧਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ, ਸਿਵਲ, ਅਪਰਾਧਿਕ, ਆਮਦਨ-ਕਰ, ਲੇਬਰ, ਮਾਲੀਆ, ਵਕੀਲ ਆਦਿ।
- (iv) ਇਹ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਜਾਂ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋਵੇ (ਬੇਸ਼ਕ, ਫੌਜੀ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ)।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਵਿਵਸਥਾ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਅਪੀਲਾਂ ਦੀ ਸੁਣਵਾਈ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਖੁਦ ਕਿਹਾ ਕਿ 'ਇੱਕ ਬੇਮਿਸਾਲ ਅਤੇ ਓਵਰਰਾਈਡਿੰਗ ਸ਼ਕਤੀ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਇਸ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਸੰਜਮ ਅਤੇ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸਿਰਫ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਸਧਾਰਨ ਸਥਿਤੀਆਂ ਵਿੱਚ. ਇਸ ਤੋਂ ਪਰੇ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਿਰਧਾਰਤ ਫਾਰਮੂਲੇ ਜਾਂ ਨਿਯਮ ਦੁਆਰਾ ਬੰਦ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ।

10.5.4. ਸਲਾਹਕਾਰ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ

ਸੰਵਿਧਾਨ (ਆਰਟੀਕਲ 143) ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼੍ਰੇਣੀਆਂ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਲੈਣ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ:

- a) ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਤਾ ਦੇ ਤੱਥ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਤੇ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ।
- b) ਸੰਵਿਧਾਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਕਿਸੇ ਸੰਧੀ, ਸਮਝੌਤੇ, ਨੇਮ, ਰੁਝੇਵਿਆਂ, ਸਨਦ ਜਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਰ ਸਾਧਨਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵਿਵਾਦ ਤੇ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਾਨੂੰਨ ਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਸਵਾਲ ਜਾਂ ਜਨਤਕ ਮਹੱਤਵ ਦੇ ਤੱਥ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜੋ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਜਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਦੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਰਾਏ ਸਲਾਹਕਾਰੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਕੋਈ ਨਿਆਂਇਕ ਫੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ, ਇਹ ਪ੍ਰਧਾਨ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਾਏ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਜਾਂ ਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਇਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ 'ਤੇ ਅਧਿਕਾਰਤ ਰਾਏ ਰੱਖਣ ਵਿੱਚ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ।

10.5.5 ਰਿਕਾਰਡ ਅਦਾਲਤ

ਰਿਕਾਰਡ ਅਦਾਲਤ ਵਜੋਂ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਦੋ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ:

(a) ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਫੈਸਲੇ, ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੁੱਲ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਉਦਾਹਰਣਾਂ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਹਵਾਲਿਆਂ ਵਜੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ।

(b) ਇਸ ਕੋਲ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਬੇਇੱਜ਼ਤੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਜਾਂ ਤਾਂ ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਤੱਕ ਦੀ ਸਾਧਾਰਨ ਕੈਦ ਜਾਂ 2,000 ਰੁਪਏ ਤੱਕ ਦੇ ਜੁਰਮਾਨੇ ਜਾਂ ਦੋਵਾਂ ਨਾਲ। 1991 ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਸੁਣਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਆਪਣੇ, ਸਗੋਂ ਪੂਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ, ਅਧੀਨ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ ਦੀ ਵੀ ਨਿਰਾਦਰੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਅਦਾਲਤ ਦਾ ਅਪਮਾਨ ਸਿਵਲ ਜਾਂ ਫੌਜਦਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿਵਲ ਕੰਟੈਂਪਟ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਕਿਸੇ ਫੈਸਲੇ, ਆਦੇਸ਼, ਰਿੱਟ ਜਾਂ ਹੋਰ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਅਣਆਗਿਆਕਾਰੀ ਜਾਂ ਅਦਾਲਤ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਇਕਰਾਰਨਾਮੇ ਦੀ ਜਾਣਬੁੱਝ ਕੇ ਉਲੰਘਣਾ। ਕ੍ਰਿਮੀਨਲ ਕੰਟੈਂਪਟ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਜਾਂ ਅਜਿਹਾ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਜੋ-(i) ਅਦਾਲਤ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਜਾਂ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ; ਜਾਂ (ii) ਪੱਖਪਾਤ ਜਾਂ ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਵਾਈ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ; ਜਾਂ (iii) ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਨਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਦਖਲ ਜਾਂ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਾਲਾਂਕਿ, ਕਿਸੇ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਨਿਰਦੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਨ ਅਤੇ ਵੰਡ, ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਸਟੀਕ ਰਿਪੋਰਟ, ਨਿਆਂਇਕ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੀ ਨਿਰਪੱਖ ਅਤੇ ਵਾਜਬ ਆਲੋਚਨਾ ਅਤੇ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕੀ ਪੱਖ 'ਤੇ ਟਿੱਪਣੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਅਪਮਾਨ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਨਹੀਂ ਹੈ।

10.5.6 ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ

ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਜਾਂਚ ਕਰਨ 'ਤੇ, ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦੇ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ, ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਅਵੈਧ (ਨਲ ਅਤੇ ਰੱਦ) ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਿਮਨਲਿਖਤ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ:

(a) ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਬਰਕਰਾਰ ਰੱਖਣਾ।

(b) ਸੰਘੀ ਸੰਤੁਲਨ (ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਸੰਤੁਲਨ) ਬਣਾਈ ਰੱਖਣ ਲਈ।

(c) ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕਰਨਾ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਮਾਮਲਿਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਗੋਲਕਨਾਥ ਕੇਸ (1967)⁶, ਬੈਂਕ ਨਾਸਟੀਕਰਨ ਕੇਸ (1970)⁷, ਪ੍ਰੀਵੀ ਪਰਸ ਐਬੋਲਿਸ਼ਨ ਕੇਸ (1971)⁸, ਕੇਸਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ (1973)⁹, ਮਿਨਰਵਾ ਮਿੱਲਜ਼ ਕੇਸ (1980)¹⁰ ਇਤਿਆਦਿ।

ਹਾਲਾਂਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ 'ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਿਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਪਰ ਕਈ ਧਾਰਾਵਾਂ ਦੇ ਉਪਬੰਧ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਸੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਜਾਂ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵੈਧਤਾ ਨੂੰ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਤਿੰਨ ਆਧਾਰਾਂ 'ਤੇ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਚੁਣੌਤੀ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ:

⁶ Golak Nath v. State of Punjab, AIR 1967 SC 1643

⁷ Rustom Cavasjee Cooper (Bank Nationalization) v. Union of India, AIR 1970 SC 564

⁸ Madhav Rao Jivaji Rao Scindia v. Union of India, AIR 1971 SC 530

⁹ Kesavananda Bharati v. State of Karnataka, AIR 1973 SC 1461

¹⁰ Minerva Mills v. Union of India, AIR 1980 SC 1789

- (a) ਇਹ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ (ਭਾਗ III) ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ,
- (b) ਇਹ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ ਜਿਸਨੇ ਇਸਨੂੰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ, ਅਤੇ
- (c) ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਵਿਵਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਹ ਸਪੱਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦਾ ਦਾਇਰਾ ਸੰਯੁਕਤ ਰਾਜ ਅਮਰੀਕਾ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੋਣ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਘੱਟ ਹੈ, ਹਾਲਾਂਕਿ ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਸਦੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਉਪਬੰਧ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੇ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਲਈ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ, ਅਮਰੀਕੀ ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੁਆਰਾ ਸਥਾਪਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' ਦੀ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਰਤੀ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਅੰਤਰ ਇਹ ਹੈ: 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਆਪਕ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਗੈਰ-ਕਾਨੂੰਨੀ ਹੋਣ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ, ਸਗੋਂ ਗੈਰ-ਵਾਜਬ ਹੋਣ ਦੇ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ 'ਤੇ ਵੀ ਰੱਦ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਕਿਸੇ ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ ਨੂੰ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਸਾਰਥਕ ਸਵਾਲਾਂ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵ, ਕੀ ਕਾਨੂੰਨ ਸਬੰਧਤ ਅਥਾਰਟੀ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਇਸਦੀ ਵਾਜਬਤਾ, ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਜਾਂ ਨੀਤੀਗਤ ਪ੍ਰਭਾਵਾਂ ਦੇ ਸਵਾਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ।'

ਅਮਰੀਕੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੁਆਰਾ 'ਕਾਨੂੰਨ ਦੀ ਉਚਿਤ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ' ਧਾਰਾ ਦੇ ਨਾਮ 'ਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਵਿਆਪਕ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨ-ਮੰਡਲ ਦੇ 'ਤੀਜੇ ਚੈਂਬਰ', ਇੱਕ ਸੁਪਰ-ਵਿਧਾਨ ਮੰਡਲ, ਸਮਾਜਿਕ ਦਾ ਆਰਬਿਟਰ ਵਜੋਂ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਨੀਤੀ ਅਤੇ ਹੋਰ. ਨਿਆਂਇਕ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਇਸ ਅਮਰੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਪ੍ਰਣਾਲੀ ਵਿੱਚ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਪਰ ਸੀਮਤ ਹੱਦ ਤੱਕ। ਨਾ ਹੀ ਅਸੀਂ ਸੰਸਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦੇ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਸੰਸਦ ਦੀ ਪ੍ਰਭੂਸੱਤਾ 'ਤੇ ਕਈ ਸੀਮਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਲਿਖਤੀ ਚਰਿੱਤਰ, ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਵੰਡ ਵਾਲਾ ਸੰਘਵਾਦ, ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ, ਜੇ ਭਾਰਤ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ, ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਸੰਸਲੇਸ਼ਣ ਹੈ ਯਾਨੀ ਨਿਆਂਇਕ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਅਮਰੀਕੀ ਸਿਧਾਂਤ ਅਤੇ ਸੰਸਦੀ ਸਰਵਉੱਚਤਾ ਦਾ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਸਿਧਾਂਤ।

10.5.7 ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ

ਉਪਰੋਕਤ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਕਈ ਹੋਰ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ:

- (a) ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਅਤੇ ਉਪ-ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀ ਚੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਵਾਦਾਂ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸਦਾ ਮੂਲ, ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਅਤੇ ਅੰਤਮ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ।
- (b) ਇਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਵਾਲੇ 'ਤੇ ਯੂਨੀਅਨ ਪਬਲਿਕ ਸਰਵਿਸ ਕਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਚੇਅਰਮੈਨ ਅਤੇ ਮੈਂਬਰਾਂ ਦੇ ਵਿਹਾਰ ਅਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਰਵਿਹਾਰ ਲਈ ਦੇਸ਼ੀ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਿਫਾਰਸ਼ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵੱਲੋਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸਲਾਹ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮੀ ਹੈ।
- (c) ਇਸ ਕੋਲ ਆਪਣੇ ਖੁਦ ਦੇ ਫੈਸਲੇ ਜਾਂ ਆਦੇਸ਼ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਫੈਸਲੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ ਅਤੇ ਨਿਆਂ ਜਾਂ ਸਮਾਜ ਭਲਾਈ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਇੱਕ ਸਵੈ-ਸੁਧਾਰਨ ਵਾਲੀ ਏਜੰਸੀ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਨ ਲਈ, ਕੇਸਵਾਨੰਦ ਭਾਰਤੀ ਕੇਸ (1973) ਵਿੱਚ, ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਗੋਲਕ ਨਾਥ ਕੇਸ (1967) ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਫੈਸਲੇ ਤੋਂ ਹਟ ਗਈ।

(d) ਇਹ ਉੱਚ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੰਬਿਤ ਕੇਸਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲੈਣ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਪਟਾਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਧਿਕਾਰਤ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਲੰਬਿਤ ਪਏ ਕੇਸ ਜਾਂ ਅਪੀਲ ਨੂੰ ਦੂਜੀ ਹਾਈ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲ ਵੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(e) ਇਸ ਦਾ ਕੰਨੂੰਨ ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਫਰਮਾਨ ਜਾਂ ਹੁਕਮ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਾਗੂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਸ਼ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਥਾਰਟੀਆਂ (ਸਿਵਲ ਅਤੇ ਨਿਆਂਇਕ) ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

(f) ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦਾ ਅੰਤਮ ਵਿਆਖਿਆਕਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਉਪਬੰਧਾਂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਅਤੇ ਸਮੱਗਰੀ ਅਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਸ਼ਬਦਾਵਲੀ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਰੂਪ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(g) ਇਸ ਕੋਲ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪੂਰੇ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਅਤੇ ਟ੍ਰਿਬਿਊਨਲਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਆਂਇਕ ਨਿਗਰਾਨੀ ਅਤੇ ਨਿਯੰਤਰਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ।

ਸੰਘ ਦੀ ਸੂਚੀ ਵਿਚਲੇ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਸਮਝੌਤੇ ਦੁਆਰਾ ਹੋਰ ਮਾਮਲਿਆਂ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਵਧਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

10.5.8 ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਗਤੀ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰੋ III

1. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕਦੋਂ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ? ਕੀ ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਰਾਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ?

---

2. ਭਾਰਤ ਅਤੇ ਅਮਰੀਕਾ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਵਿੱਚ ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕੀ ਅੰਤਰ ਹੈ?

---

5. ਸੰਖੇਪ

ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਢਾਂਚੇ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਦੋ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਜਾਂ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਅਤੇ ਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ 'ਤੇ ਫੈਸਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮਹੱਤਵਪੂਰਨ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਅਤੇ ਲਾਗੂ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਭਾਰਤੀ ਫੈਡਰੇਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਧੂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਹੈ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ 34 ਜੱਜਾਂ (33 ਜੱਜ + 1 ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ) ਦੀ ਕੁੱਲ ਗਿਣਤੀ ਹੈ ਜੋ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੁਆਰਾ ਕੰਸੈਰਟੀਅਮ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਇਹ ਵਿਵਸਥਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਜੱਜ 65 ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਆਪਣਾ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣਾ ਜਾਰੀ ਨਹੀਂ ਰੱਖੇਗਾ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਉਹ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਵੀ

ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਜੱਜ ਅਸਤੀਫਾ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਸਦ ਦੁਆਰਾ ਹਟਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੰਵਿਧਾਨ ਸੀਜੇਆਈ ਨੂੰ ਐਡਹਾਕ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਵੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਆਪਣੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦਖਲ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਨੇ ਕਾਰਜਕਾਲ ਦੀ ਸੁਰੱਖਿਆ, ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਸੇਵਾ ਸ਼ਰਤਾਂ, ਸੇਵਾਮੁਕਤੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਭਿਆਸ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਆਦਿ ਸਮੇਤ ਕੁਝ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਅ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਹਨ।

ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਵਾਦ ਨੂੰ ਸੁਲਝਾਉਣ ਲਈ ਅੰਤਿਮ ਅਧਿਕਾਰ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਬਹੁਤ ਵਿਆਪਕ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਅਤੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਘੀ ਇਕਾਈਆਂ ਵਿਚਕਾਰ ਵਿਵਾਦਾਂ 'ਤੇ ਮੂਲ ਅਤੇ ਨਿਵੇਕਲੇ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੌਲਿਕ ਅਧਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਇਸ ਕੋਲ ਰਿੱਟ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੇਠਲੀਆਂ ਅਦਾਲਤਾਂ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਫੈਸਲਿਆਂ ਵਿਰੁੱਧ ਅਪੀਲਾਂ 'ਤੇ ਸੁਣਵਾਈ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਨੂੰਨੀ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ, ਕੋਰਟ ਆਫ਼ ਰਿਕਾਰਡ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ, ਅਦਾਲਤ ਦੀ ਮਾਣਹਾਨੀ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਰੱਖਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਦਾਲਤ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਸਦੀਵੀ ਯਾਦ ਅਤੇ ਗਵਾਹੀ ਲਈ ਰਿਕਾਰਡ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਰਿਕਾਰਡ ਪ੍ਰਮਾਣਿਤ ਮੁੱਲ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਅਦਾਲਤ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ ਜਾਣ 'ਤੇ ਪੁੱਛਗਿੱਛ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਕੇਂਦਰ ਅਤੇ ਰਾਜ ਸਰਕਾਰਾਂ ਦੇਵਾਂ ਦੇ ਵਿਧਾਨਿਕ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਆਦੇਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸੰਵਿਧਾਨਕਤਾ ਦੀ ਜਾਂਚ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਜਾਂਚ ਕਰਨ 'ਤੇ ਜੇਕਰ ਉਹ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੇ ਅਲਟਰਾ-ਵਾਇਰਸ ਪਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗੈਰ-ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਅਤੇ ਅਵੈਧ ਘੋਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

10.7 ਅਭਿਆਸ ਲਈ ਪ੍ਰਸ਼ਨ

10.7.1 ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੇ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੀ ਧਾਰਾ 124 (1) ਦੇ ਤਹਿਤ 'ਸਲਾਹ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਿਵੇਂ ਕੀਤੀ ਹੈ? ਕੀ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਰਾਏ ਦੂਜੇ ਜੱਜਾਂ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਦੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਮੁੱਖਤਾ ਰੱਖਦੀ ਹੈ?
2. ਉਹ ਕਿਹੜੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤਹਿਤ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦਾ ਜੱਜ ਅਹੁਦਾ ਸੰਭਾਲਣਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ? ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
3. ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਸੰਵਿਧਾਨ ਦੁਆਰਾ ਕੀ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ? ਕੀ ਇਹ ਸੁਰੱਖਿਆ ਵਿਧਾਨ ਅਤੇ ਕਾਰਜਕਾਰੀ ਦਖਲਅੰਦਾਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁੱਦੇ ਨੂੰ ਹੱਲ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਹਨ?
4. ਨਿਆਇਕ ਜਵਾਬਦੇਹੀ 'ਤੇ ਸੰਵਿਧਾਨਕ ਸੁਰੱਖਿਆ ਉਪਾਵਾਂ (ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਯਕੀਨੀ ਬਣਾਉਣ ਲਈ) ਦਾ ਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ?
5. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਅਪੀਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
6. ਨਿਆਂਇਕ ਸਮੀਖਿਆ ਦੀ ਧਾਰਨਾ ਨੂੰ ਵਿਸਥਾਰ ਵਿੱਚ ਸਮਝਾਓ। ਸੰਵਿਧਾਨ 'ਜੁਡੀਸ਼ੀਅਲ ਰੀਵਿਊ' ਸ਼ਬਦ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਫਿਰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਨੂੰ ਇਸ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਕਿਵੇਂ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ?

10.7.2. ਛੋਟੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਉੱਤਰ

1. ਭਾਰਤ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਜਸਟਿਸ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਲਈ ਕੀ ਮਾਪਦੰਡ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ?

2. ਕੀ ;hi/nkJh ਐਡਹਾਕ ਜੱਜਾਂ ਦੀ ਨਿਯੁਕਤੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ?
3. ਕੀ ;hi/nkJh ਸੇਵਾਮੁਕਤ ਜੱਜਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਜੱਜ ਵਜੋਂ ਨਿਯੁਕਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਕਿਵੇਂ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ?
4. ਸੁਤੰਤਰ ਨਿਆਂਪਾਲਿਕਾ ਦਾ ਕੀ ਮਹੱਤਵ ਹੈ?
5. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਕੋਲ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਦਿਆਂ 'ਤੇ ਮੂਲ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਹੈ? ਨਿਵੇਕਲੇ ਜਾਂ ਸਮਕਾਲੀ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵੀ ਕਰੋ।
6. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੀਵ ਅਧਿਕਾਰ ਖੇਤਰ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।
7. ਕਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤਾਂ ਵਿੱਚ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਣ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ? ਕੀ ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਰਾਏ ਰਾਸ਼ਟਰਪਤੀ ਲਈ ਪਾਬੰਦ ਹੈ?
8. ਸੁਪਰੀਮ ਕੋਰਟ ਦੀ ਅਪਮਾਨ ਲਈ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰੋ।

8.8. ਸਹਾਇਕ ਪੁਸਤਕ ਸੂਚੀ

1. G. Austin: The Indian Constitution: Corner Stone of a Nation, Oxford University Press, 1966
2. G. Austin: Working of a Democratic Constitution: The Indian Experience, Oxford University Press, 2000
3. D.D. Basu: An Introduction to the Constitution of India, New Delhi, Prentice Hall, 1994
4. Laxmikant: Indian Polity, McGraw Hill Education, New Delhi, 2013
5. M.P. Jain: Indian Constitutional Law, LexisNexis, 2018